

VII
K - 55

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛIGI
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ КОНСЕРВАТОРИЯСИ

РАУФ ҚОДИРОВ

МУСИҚА

ПЕДАГОГИКАСИ

Ташкент — 2013

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ КОНСЕРВАТОРИЯСИ

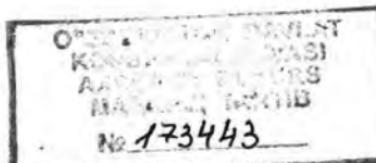
РАУФ ҚОДИРОВ

МУСИҚА

ПЕДАГОГИКАСИ

Қисқача курс

Тошкент — 2013

*Ўзбекистон давлат консерваторияси Илмий-услубий кенгаши
тномонидан нашрга тавсия этилган*

Масъул мұхаррір

Ўзбекистон Республикасы санъат арбоби,
санъатшунослик фанлари номзоди, профессор
Р.Ю.Юнусов

Тақризчилар:

педагогика фанлари доктори, профессор

М.Х.Тұхтахұжаева

санъатшунослик фанлари доктори, профессор
О.А.Иброҳимов

Қодиров Р.Ф. Музыка педагогикаси: Қисқача курс. –Т.: ЎзДК, 2013.
– 164 б., күрг., нота.

Қисқача курс олий маҳсус музика таълими Давлат стандартлари ва
“Музыка педагогикаси” фани ўқув дастурига мувофиқ Ўзбекистон давлат
консерваториясининг бакалавриат, магистратура босқичи талабалари учун
тайёрланған. Шунингдек, үндән музика маданияти ва таълими ходимлари
малакасини ошириш курсларыда, музика ва санъат, умумтаълим мектблари,
маданият, санъат, педагогика ва бошқа гуманитар йўналишдаги лицей,
колледж, олий ўқув юртларыда фойдаланиш мүмкин.

КИРИШ

Мусиқа педагогикаси илмий ҳамда ўқув фани сифатида мусиқа тарбияси ва таълим миннинг тарихи, назарияси ва услубиёти масалаларини ўрганади. Мусиқий-педагогик асослар ва уларниң қонун-қоидаларини ўрганиш унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Мусиқа педагогикаси юқори малакали профессионал мусиқачиларни тайёрлашда ҳам, умумий мусиқа тарбиясига оид муаммоларни ҳал этиш, мусиқа ўқув юртларини ташкил этиш ва бошқариш, замонавий мусиқий-педагогик технологияларни ўзлаштиришда ҳам муҳим назарий ҳамда умумпедагогик аҳамиятга эга.

Педагогик билим ва малакалар, педагогик маҳорат, мусиқачи, хусусан, моҳир ижрочининг юксак санъати каби, фақаттана туғма иқтидорниң натижаси бўлибгина қолмай, балки кўпроқ таълим ва қуидалик қаттиқ меҳнат натижасидир. Мавжуд адабиётлар, машҳур амалиётчи педагоглар иш тажрибасини ўрганиш бунга жонли мисол бўла олади. Ўқувчиларга таълим бериш, уларни зарур билимлар билан қуроллантириш – бу педагогниң вазифаси бўлиб, олинаётган билимлар сифати унинг малака даражасига боғлиқдир. Педагогик маҳорат – бу яхши таълим ва педагогик амалиёт тажрибаси билан йўғрилган иқтидордир. Бошқа исталган мутахассислик сингари педагогликка ҳам ўқиш-ўрганиш орқали эришилади.

Мусиқа педагогикаси бўйича мазкур қисқача курс Ўзбекистон давлат консерваториясининг бакалавриат, магистратура босқичи талабалари учун мўлжалланган. Шунингдек, ундан мусиқа маданияти ва таълими ҳодимлари, тарбиячи ва ўқувчилари фойдаланиш мумкин. У кириш, учта боб, хулоса, илова, адабиётлар рўйхати, расмлар, пота мисоллари ва жадваллардан иборат.

“Кириш” қисмида илмий ва ўқув фани сифатидаги мусиқа педагогикаси тушунчасига аниқлик киритилган, унинг тадқиқот предмети белгиланган, у таъсир этувчи соҳалар доираси кўрсатилган, педагогик маълумотниң зарурияти, педагог шахсиятининг муҳимлиги таъкидланган, мазкур қўлланманинг қисқача мазмуни ва мақсади очиб берилган.

“Мусиқа педагогикасининг умумий асослари” номли I бобда мусиқа педагогикаси ривожинининг қисқача тарихий шарҳи берилди, унинг асосий масалалари ва муаммолари кўрсатилган, педагогика консерваториясининг мусиқа таълими тизимида кўриб чиқилган, мусиқа таълим миннинг энг илғор педагоглари ва мактаблари тилга олинган, педагогик атамалар ва тушунчалар кўрининицидаги умумпедагогик асослар кўрсатилган, шунингдек, “Мусиқа педагогикаси” ўқув фани асосий бўлимларининг қисқача шарҳи берилган.

“Мусиқа тарбиясида болалар қўшиқлари” бобида алла, болалар халқ қўшиқлари ва Ўзбекистон бастакорлари томонидан болалар учун яратилган қўшиқлар кўриб чиқилади ва таҳлил қилинади. Боб сўнгидаги болалар қўшиқлари нота адабиётларининг тўлиқ каталоги келтирилган. Шунингдек, қўпроқ қайта нашр этилаётган болалар қўшиқларининг жадвали, болалар халқ қўшиқлари, бастакорлик изодиётидаги болалар учун яратилган энг яхши қўшиқлар намуналари рўйхати ҳамда бу қўшиқлар чоп этилган адабиётлар кўрсаткичлари мавжуд. Болалар қўшиқлари, алла ва кичкинтойлар учун қўшиқлардан тортиб йирик сюита, кантата, вокал-хореографик ва опера жанрларигача ёшлиарни мусиқий тарбиялашда муҳим аҳамиятта эга.

“Мусиқа педагогикаси тарихидан” деб номланувчи III бобда тузилиш режаси берилган бўлиб, унда мусиқа педагогикасининг тарихий ва маданий асослари ажратиб кўрсатилган. Булар мусиқа маданияти ва таълиммининг тарихий босчиchlари, адабий мағбалари ва замонавий тизимларидир.

Ушбу бобнинг асосий мазмуни буюк қомусий олимлар, шоирлар (Форобий, Ибн Сино, Кайковус, Жомий, Навоий, Фурқат), XX аср бошларидағи маърифетларвэр зиёлилар (Авлоний, Фитрат, Ҳамза, Зафарий), замонавий мусиқачилар, педагоглар (В.А.Успенский, Ю.Ражабий, Б.Б.Надеждин, И.Акбаров, Ш.Ёрматов)ларнинг ҳаёти, изодий йўлини ўрганишга бағишиланган.

“Хулоса” қисмидаги қилинган ишларга якун ясалиб, хулосалар чиқарилади, мусиқа педагогикасининг келажакдаги ривожи ва уни тақомиллаштириши масалалари хусусида сўз юритилади. Мусиқа педагогикаси бўйича янги ўқув қўлланмалар ишлаб чиқиш, дарсликлар, хрестоматиялар яратиш мусиқачиларга профессионал педагогик таълим беришда етишмаётган ўқув адабиёти ўринини тўлдиради.

“Илова” да “Мусиқа педагогикаси” курси бўйича семинарлар учун тахминий саволлар намуналари берилди.

“Адабиётлар” рўйхатида мусиқа педагогикаси бўйича ишлар ҳамда мазкур қўлланмани яратишда фойдаланилган адабиётлар келтирилган.

Бўлажак мутахассисларга мусиқа таълими ва тарбияси бўйича педагогик билим бериш мусиқа педагогикаси фанининг асосий вазифаси ҳисобланади. Мусиқа педагогикасининг барча соҳаларида зарур педагогик билим ва кўнкимлар бериш мусиқа билим юрти педагогик фанларининг бош мақсадини ташкил этади. Ўқувчиликнинг касбий тайёргарлик сифати, демак мусиқа санъати ва мусиқа маданиятининг келажаги кўп жиҳатдан мусиқачи педагогларнинг педагогик таълим даражасига боғлиқдир.

1-БОБ

МУСИҚА ПЕДАГОГИКАСИННИГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

Мусиқа таълими педагогикаси

Мусиқа таълимидә ўқитувчи, болани дүнегә келтирған ота-онаси қатори кичинелгиздан башлаб осон бўлмаса-да, гўзал касб-хунарни ўргатади. У ўқувчиларнга мусиқа оламига йўл очади, ўз жону дилининг парчасини бахш этиб, уларнинг устози ва дўстига айланади. Мусиқа ўқитувчиси оддига турган асосий вазифалар — ўқувчининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, уннаг феъл-автори ва имкониятларини аниқлаш, уни қизиқтириши, уннинг мусиқий қобилиятини ривожлантиришининг энг озижона ўйларини топишдан иборат. Бироқ, ҳар бир ўқитувчи ҳам ушбу вазифалар мажмумуни бажарашининг уддасидан чиңга олмайди, старли даражада педагогик маҳоратта эга бўлмайди ва яхши мусиқачиларин тайёрлай олмайди.

Қандай қилиб ҳақиқий ўқитувчи бўлиш мумкин? Буни ўрганиса бўладимиш? Мусиқа педагогикаси ва мусиқа таълимини ривожлантиришда шу йўзалинидаги масалалар мухум ҳисобланади. Бироқ уларга жавоб беришдан аввал, умузни педагогика нималигини ва бизнинг ҳаётимизда қандай ўрин тутинини ҳис этиш ва анланаш зарур.

1. Масала тарихига деб

Кинжалик жамиятинишинг ривожланини тарихидан педагогика — еркозидаги энг ҳадимий илм ва санъатлардин бири эканлигини кўрамиз. Агар ўз билим ва таърибасини көлгуси авлодларга етказса, ҳаётни ва фаолигини янада ижтироқ, ишқаммазроқ бўлинини ҳатто ибтидоий одам ҳам фахуллагаш. Умузни педагогика сингари, мусиқа педагогикаси тарихи ҳам бой ширин-насарий ва амалий меросга эга бўлиб, у ҳар томонлама ўрганишини, ўзлаштирилиши ва бойитилиши лозим.

Масалан, қадимдан Шарқда, Ўзбекистонда «устоз-шогирд» деб аталадиган касбий таълим тизими кенг тарқалған эди. Мусиқа санъатида у республикамизнинг Тошкент, Андижон, Марғон, Кўйон, Бухоро, Самарқанд, Хива ва бошча шаҳар ҳамда туманлари устоз ижроҷиларининг ажойиб мактаблари билан машҳур. Шундай устозлик мактабларидан бирининг ёрқин вакили машҳур мусиқачи, Ўзбекистон халқ артисти, академик Юлус Ражабий эди. Ҳозирда уннинг номи билан аталадиган Ўй-музей хазинасида Гулом Зафарий томонидан тузилиб, унга тақдим этилган маҳаллий устоз-шогирдлик мактабларидан бирининг жадвали

сақланмоқда. Бу хужжатни ўрганиб, мәғзини чақиш замонавий ўзбек мусиқа педагогикаси ривожи учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Шунингдек, дабирлар мактаби („дабиристон“ — энг яхши таълим берувчи мактаб), жадидларнинг янги усул мактаблари мазмуни ва методикаси, ўрта асрлар Шарқи буюк олимлари (Форобий, Ибн Сино, Кайковус, Урмавий, Марофий, Жомий, Кавкабий, Дарвиш Али ва б.) нинг асрлари ҳамда мусиқий-педагогик қарашлари ҳам катта қизиқини ўйғотади. Чунончи, машҳур «Китоб ал-музиқа ал-кабир» рисоласи ва мусиқа бўйича қатор илмий асрлар муаллифи Абу Наср Форобий ажойиб созанда бўлган. Унинг кўплаб чолғу асбобларини юксак маҳорат билан чалганлиги ҳақидаги маълумотлар ва ривоятлар бизгача етиб келган. У ўз ижроси билан кишига қувонч баҳш эта олган ёки қайгура чўмдира олган, ташвишларини унуттирган ёхуд чуқур ўйга толдира олган, хурсандчилик, завқ-шавқ түгдира олган, ҳатто, тингловчиларни ухлатиб қўя олган. Унинг ижрочилик мактаби, мусиқа асбобини маҳорат билан истифода эта олиши, тингловчиларга кўрсатадиган таъсир кучи мусиқа педагогикаси ўргавадиган асосий мавзуулардан бири ҳисобланади.

Қадимда Ўрта Шарқда мусиқага, педагогикага ва, жумладан, устозларга катта хурмат-эҳтиром билан муносабатда бўлишган. Масалан, даставвал Хоразмда Зардуштининг шанд-насиҳатлари асосида яратилган ва кейинроқ қадимий Турон, Эрон ва бошقا кўплаб Шарқ мамлакатларининг асосий динига айланган зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»даёқ (мил. авв. I минг йиллик) Гатлар энг муқаддас ва қадрли ҳисобланган. Маълумки, мадхия қўшиқлари ва диний қасидалар диний қўшиқлар куйланадиган ибодатхонада коҳинлар ҳамда мутахассислар (ҳозирги тушунчадаги дирижёрлар, хормейстерлар) томонидан ўргатилган¹. «Авесто»да Зардушт устоз деб аталган. қадимда устозга алоҳида талаблар қўйилган. У эрта тоңгда бошланадиган дарсларга туни билан тинмай ўқиб, тайёрланиши лозим бўлган. «Авесто»нинг «Фаргард»ида, «Яшт» китобида бундай дейилади: «Ё Зардушт, туналарни қироатда ва донишмандлардан таълим олиб ўтказадиган устознинг ўрнини кўрсаттил, токи унинг фикру зикрини ташвишлар банд этмасин, қиёмат кунида қалби қувонч ва шодлик ила лиммо-лим тўлсин, охиратда эси жаннатроҳат-фарогатини ато этни»².

¹ Авеста: Избранные гимны: Душанбе: Адиб, 1990; Авеста//Литература Древнего Востока.-М.: Изд-во МГУ, 1984; Авеста//Материалы по ист. прогресс. общ.—филос. мысли в Узбекистане.-Т.: Фан, 1976; Ҳомидий Ҳ. Авесто файлалари.-Т.: А. Қодирий ном. Ҳалқ мероси нашриёти, 2001, 135-6.

² Исо Сиддик. Таръиҳи фарғанги Эрон. Техрон, 1342//Иқтибос ?уйидаги ма?оладан олиниди: Мирбабаев А.К. Учебные и научные центры Ближнего и Среднего Востока в древности//Хорезм и Мухаммад ал-Хорезми в мир.лит. и культ. – Душанбе: Дониш, 1983, с. 73.

Қадимги юонларда ҳам мусиқа ва таълим юксак қадрланган. Фисогурснинг (Пифагор) «эвритмия» түғрисидаги, Арастунинг «мимесис» түғрисидаги таълимоти, унинг «катарсис», турли мусиқа оҳангларининг ёшлар тарбиясига таъсири түғрисидаги қарашлари, мусиқа таълим мининг оммавийлиги ҳамма ерда қўллаб-қувватланган. Улар билимсиз кишини, яъни қўшиқ айтишини, соз чалишини, рақс тушишини билмайдиган, демак, «хорея»да — бутун жамоани бирлаштирадиган мусиқий-хореографик тадбирда иштирок эта олмайдиган кишини «ахореутос» деб аташган.

Масалан, Афлотун „давлатнинг куч-қудрати у ерда қандай мусиқа, қайси пардада ва қандай суръатда янграёттанига боғлиқ, деб ҳисоблаган. Давлат учун, деб ҳисобларди у, ахлоқни бузишнинг сипо ва ҳаёли мусиқадан чекинишдан да ёмон усули йўқ. Ахлоқсиз ритм (суръат) ва ладлар (пардалар) орқали киши қалбига худди ўшанақа беҳаё ва ахлоқсиз нарсалар жо бўлади. Чунки мусиқий ритм ва ладлар кишилар қалбини ўзига монанд қилишга қодирдир. Афлотун ва унинг издошлиари давлатда индивиднинг ижтимоий талаблар даражасига қадар юксалишига ҳамда ўз оламини полис жамоаси билан бирдам деб англашига кўмаклападиган мусиқагагина йўл қўйини мумкин, деб ҳисоблашганди³.

Тарихда илк бор чех педагоги Ян Амос Коменский (1592—1670) педагогикани фан сифатида асослаб берди. Унинг барча болалар учун таълимнинг зарурлиги таъкидланган асосий асари «Буюк дидактика»да (1633—1638) таълим мазмуни, методлари ва шакллари ишлаб чиқилган. Ундан кейинги барча педагоглар, дидактик олимлар энг аввало унинг педагогика асосларига таънишади. Коменский томонидан таклиф этилган, биз ҳозирга қадар фойдаланиб келаётган «синф-дарс» ўқитиши тизими педагогиканинг олтин фондига кирган.

Гарчи Коменскийнинг ўзи ҳам дидактикани «Барчага ҳамма нарсани ўргатадиган оммавий санъат» деб таърифлаган бўлса-да, педагогикага нафақат санъат сифатида, балки фан сифатида ҳам қарашиб шаклланди. Шундан сўнг бир қатор олимлар, педагоглар (И. Г. Песталоцци, Ф. А. Дистервег, И. Гербарт, К. Д. Ушинский, Е. Паркхерст, Е. Мелби, Р. Ворнер, Л. Трамп, Ж. Дьюи, П. П. Блонский, М. А. Данилов, Б. П. Есипов, М. Н. Скаткин, И. Я. Лернер, Ю. К. Бабанский, М. И. Махмутов, Г. И. Шчукина, Б. Т. Лихачёв ва бошқалар) педагогика назариясини шу қадар юқори даражага кўтаришдики, бошқа ҳеч бир гуманитар илмий фан бундай даражага эришмаган эди. Ушбу ҳолатда, ҳар қандай санъат сингари, ўқитиши ва тарбиялаш, педагогика санъати, ўзига хос ҳусусиятлар ҳамда қонуниятларга эга бўлиб, уларни ҳисобга олиш, табиийки, педагогик жараёнлар

³ Петрушин В.И. Музыкальная психология.-М.:Гум. изд. центр ВЛАДОС, 1997, с. 7—8.

самарадорлигини оширади. Ушбу жараёнларни ўрганиш ва бир тизимга солиш педагогиканинг назарий асосларини ишлаб чиқиши имконини берди. Назарий концепцияларининг кўплиги ва турли тумавлигига қарамай, бугунги кунда педагогика фани қуйидаги тўрт асосий бўлимга ажратиб ўрганилади:

- I. Педагогиканинг умумий асослари.
- II. Таълим ва ўқитни назарияси (дидактика).
- III. Тарбия назарияси.
- IV. Мактабни ташкил этиши ва бошқариш (мактабшунослик).

XIX асрнинг охири – XX аср бошварида Ўзбекистонда педагогиканинг ривожланинши тарихида жадидлар (Мунавварқори, Беҳбудий, Фитрат, Чўлон, Авлоний, Шакурий ва бошқалар) пинг фаолияти ва, жумладан, улар томонидан ташкил этилган янги усуздаги (кўнғапчили, ўқитнининг “спиф-даре” тизимига асосланган) мактаблар катта қўзицини уйғотади. Юқори даражадаги билимлилар ва маданият, чинчам ватанназарварлик уларга мураккаб ташкилни шиндан ташқари, янги ўқув режалари, дастурларини тузиши, бу мактаблар ўқувчилари учун дарсларни яратиш имконини беруди.

Тарих, адабиёт, география ва бошқа умумтаълими фанларга билан бир қаторда мусиқа дарслари киритилди, шунингдек маҳсус мусиқа мактаблари очилди. Чунончи, Абдурауф Фитрат 1921 йилда Бухорода Шарқ мусиқа мактаби деб номланган ўқув юртими очди ва унинг биринчи директори бўлди. Бу мактабда мусиқий изкорчиликка ўргатилиши мақом кўйлари негизида анъанаий оғзаки усууда олиб бориларди. Фитратни ташаббуси билан бу мактабда Шашмақом билимдошлари Ота Жазоъ ва Ота Гиёслар ёрдамида Бухоро маҳомларининг тўлиқ туркуми В.А.Успенский томонидан илик бор ногага ёзилди ва 1924 йилда “Шесть музыкальных поэм” (мақом) номи билан тўйнам шаклида напр этилди. Фитратни ўзи мусиқа бўйича «Шашмақом», «Ўзбек мусиқаси тўғрисида» асарлари ҳамоша 1927 йилда эски ўзбек ёзувида напр этилган сөрмазмун «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» китоби муаллифи эди.

Бу даврда Ўзбекистонда маҳсус мусиқа таълими юнг қўшинали, умумий ва давлат аҳамиятига эга бўла бошлади. Тошкентда (1918), Самарқанд ва Фарғонада (1919) Халқ консерваториялари очилди, 20-йилларда мусиқа билим юртлари, ансамбллар, тўгаракларниң қатта тармоғи иш бошлади, умумтаълим мактабларида ашула дарслари киритилди. 1934 йилда олий мусиқа мактаби ташкил этилди ва 1936 йилда унинг негизида Тошкент консерваторияси очилди. Шу тариқа янги педагог кадрларга жиддий зарурат юзага келди.

Бу навр Ўзбекистон профессионал мусиқа таълимийнинг ривоятийинин ишбути мусиқа педагогикаси тарихидаги каби, юқори маҳалмутли ишетасдан иш на ўз иншитада садоқатли мусиқачилар, олимлар, педагоглар катта аҳамигига касб этдишлар. Шундай шахслар жумластига Н.Н.Миронов, В.А.Усачевский, Е.Е.Романовская, Г.А.Мунель, А.Ф.Кохловский, Б.Б.Надеждин ва башкалар. шунингдек миллӣ мусиқа билимдоғлари ва машҳур ижрочишлар, ағълананий устоzlар мактабида тарбия кўрган Ҳожи Абдулазиз Расулов, Ленин Бобохонов, Домба Ҳалим Ибодов, Мулла Тўйчи Гонимхаммедов, Уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов, Юниус Ражабий, Фахриздин Сониров ва башкаларни киритиш мумкин.

Бугунги кунда Ўзбекистон мусиқа санъати ижрочилик, бастакорлик, илмий-назарий ва бошقا йўналишиларда юқори профессионал даражадаги мактаблардан иборат. Бунда бир печа билим ва педагогик маҳорат истеъодидига эгалар авлодининг, устоzlарининг хизмати бекенёсdir.

2. Махсус мусиқа таълими тизимидағи педагогика

Педагогика тарихига мухтасар низар таппагандан сўнг, яна диставиал қўйилган масалаларга қайтамиш. қандай қилиб юқори маҳакали педагог бўлиши мумкин? уни ўрганса бўладими? Мусиқа таълими тизимида олий педагогик маҳоратта Ўзбекистон давлат консерваторияси битирувчилари эга бўладилар. Шунинг мисолида биз уларниг педагогик тайёргарлагтига онц айрим масалаларни кўриб чиқишга қарор қилдик.

Олий махсус мусиқа таълими давлат стандартларига ҳамда Ўзбекистон давлат консерваторияси битирувчиларининг маҳакавий тавсифига мувофиқ, уларнинг бастакор, ижрочи, мусиқиинуюс, оиса режиссёри сингари асосий ихтиносликлари билан бирга, уларга мусиқа таълимийнинг ушбу йўналишилари бўйича ўқитувчи малакаси ҳам берилади. Олий мусиқа таълими тизимидағи педагогик амалиёт тажрибасидан магълум бўлинничча, бўлажак чолғучи-педагогининг ушбу малакавий тавсифи ҳар доим ҳам буништук учун зарур бўлган мустаҳкам ўқув-тарбиявий асосга эга бўлмайди. Ўзбекистон Республикасининг «Гаълим тўғрисида»ги қонуни, «Қадрлар тайёрланиши мислний дастури»да (1997)¹ таъкидланганда, мусиқа таълими тизимини ушбу йўналишда такомиллаштириб ва янгилаб бориб, профессионал педагог қадрлар билан республика мусиқа таълими тизимини янти, жаҳон таълим стандартлари даражасида тараққий этиришга ҳамда мустаҳкамланига ёрдам берамиз.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни; Қадрлар тайёрланиши мислний дастури//Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг асоси. Т.: Шарқ, 1998.

Хозирги нақтада Ўзбекистон давлат консерваториясида педагоглик нұтисосян мөсөньяларининг ўрганилиниң, несекан 1988 йылдан Мусиқа таълимийнің пәннің ассоции кафедрасы ташкил этилиниң на уннинг фаолияти билан бөлгөн. Ушбу кафедра 1997 йылдан бүен Мусиқа педагогикасын кафедрасы деб аталады. Түрли даврларда бу кафедрада М.Ю.Артишевская, Е.Е.Везирян, С.П.Галицкая, Д.А.Жамолова, Т.В.Зимина, О.П.Иванов, З.Ф.Каримова, М.С.Ковбас, Д.А.Муродова, Г.Р.Мусина, Ф.А.Ниҳақасова, О.Н.Плотникова, С.Р.Райкабова, Н.А.Рижкова, Җ.О.Сомонова, Т.Е.Соломонова, В.П.Сраджев, А.Х.Тригурова, М.М.Файзиев, Ш.З.Фатхуллахўйнова, И.Ф.Федоренко, М.Х.Хўжаева, Т.В.Ярошевская, Р.Ғ.Қодиров, Л.М.Ғаниева, Д.В.Ҳошимова кабилар ишлапшаган ва ишлаб келмоқдалар. Ушбу кафедра ишпининг ассоци масалаларидан бири консерватория битириувчиларининг педагогик малакасы ҳақидагы масала бўлиб қоғди. Ушбу муаммонинг мазмуни консерватория битириувчилари оғаллаётган педагогик малака сифатини ўрганишдан иборат бўлди. Консерватория битириувчилари педагог, ўқитувчи малакаси талабларига жавоб берадими? Жавоб берса, қай даражада? Ушбу педагогик иктиёсни янада яхшилаш иўллари қандай, — каби ютор саволларига аниқдик киригини ва уларга жавоб тоини зарур эди. Ушбу масалаларни ҳал этиш учун кафедрада тадқиқотлар олиб борилди. Уларнинг натижалари кафедра, Илмий кенгаш мажлисларида, конференцияларда ва қатор нашрларда ёртилди.

Ушбу тадқиқотлар матьлумотларини умумлаштириб, бу йўналишда ассоци иштилини консерватория битириувчиларининг профессионал педагогик тайёрлариги сифатиниң янада яхшилаш ва мустаҳкамлани ўйнидан бориётганини таъкидлани мумкин. Бунга ўкую режисяларига педагогик таълимийнің назарий ассоции бўйича фанлар киритилиши ёрдам берди. Булар — бакалаврият босқичи учун психология, педагогика; магистратура босқичи учун педагогик технология ва педагогик маҳорат, мусиқий психология, мусиқий педагогика; аспирантлар ва стажёр-ассистентлар учун мусиқа санъати соҳалари бўйича психология ва педагогика. Педагогик таълим жараёшининг амалий ютуқларидан бири педагогик амалиётининг Даилият аттестацияси даражасига олиб чиқилини ва консерватория қонида Недағоник амалиёт бўйича Студиянинг ташкил этилини бўлди².

Шунингдек методик ва амалий фанлар туркуми — түрли фанларни ўқиттиң методикасы, педагогик ва ижроочилик амалиётни ҳам тақомиъланшиб

² Ўз.КС педагогик амалиёт бўлими ва студиясига кўн йиъказар М.Ю.Артишевская муваффоқиятли мудирлик қилди. Ноҳир бу шини Д.К.Юнусова олиб бормоюда.

борди. Консерватория талабалари томонидан мусиқий педагогика, психология, ўқитини методикасын масалалари бўйича кўплаб қизинчларли курс ишлари ши олмай ишлар бўжарилмоқда. Олни ўқув юргизари ва республика талабалар илмий конференцияларига ҳамда олимпиадаларига тақдим этилган ишлардан айримлари юқори баҳоги сазовор бўлди.

Шундай қилиб, ҳозирги вақтда консерватория талабаларининг педагогик таълим мазмунин уч дидактик асос — педагогик назария, методика ва амалиётдан иборат мустаҳкам таълим негизига эгалигини таъкидлантириш мумкин. Бироқ асосий қасбий йўналиниши сўзсиз мусиқа санъати бўлгани консерватория талабалари томонидан уларнинг педагогик ихтиеслашуви ҳали ҳам етарлича ҳисобга олинмаянти. Мусиқи педагогикаси кафедраси мониторинги патижаларининг кўрсатишчича, бу ҳолат айниқса ўқитишининг бошлангич босқичларида сезиларниди. Педагоглар (Т.Е.Соломонова, М.Ю.Арташевская, Р.Ф.Қодиров, В.П.Сраджев) томонидан ўтказилган тест синовлари, сўровлар, анкеталаштириш шундан далолат берадиги, консерваторияга янги кирган барча талабаларнинг атиги б ғонзигини ўзини педагогик фавориттага онгли тайёрлайти, қолганилари зеки педагогик ихтиеслашуви ҳақида ҳатто бўлаб ҳам кўрмайдилар. Ваҳоланки, консерватория битирувчиларининг аксарияти (91 фоизи) педагогик иш билан шуғулланмоқда.

Педагогик малака, педагогик маҳорат ўз-ўзидан наидо бўлмайди, балки зарурӣ педагогик билимлар, кўнинма ва малакаларни эгаллаш учун қунт билан, мақсадни кўзлаб қилинган ишлар патижасида ҳосил бўлади. Педагогик малакани эгаллаш — бу сует жараёни эмас, балки айтгайлик, скрипса чалишини ўрганини ёки ширжёрлик техникасини ўсташтирини сингари фиол ўқув-тарбия жараёниди.

Юқорида баён этилганларга асослашиб, педагогик таълим мазмунининг сифатини ошириши, шунингдек бутун мусиқи таълимни тизимида (майстрабди бонглаб олни ўқув юргигача) тарбиявий-қасбий йўналтирувчи ишни кучайтириш бўйичча ишни давом эттириш зарурлиги тўғрисида хулоса чиқарни мумкин. Педагоглик қасбига инебатан ўзининг иккичи қасби бўлгани сифатида, кўнчилик ҳолатларда эса биринчи мутахассислик сифатида онгли муносабигатда бўлни бўлажак чотргучи педагогларга талабалик йилларидаёз фаворит билан билим эгаллаш ҳамда ўзининг педагогик малакасини мақсадни такомиллантириши имконини беради.

2002 йилда Ўзбекистон давлат консерваториясида ушибу олни ўқув юрги тарихида биринчи бор янги ихтиеслик — «мусиқи таъшими» бўйича талабалар қабул қилини мудаффақиятли амалга оширилди. Республикамизда олни мусиқий педагогик таълимни ривожлантиришининг

бүткүл яңғы босқичи бошланып. Бу ихтиосөзлик бүйінча үқиғіттаң шағынның олжеттесілар — келажакда үйларға айнан педагогик фылологияның касб қызып таңталған талабалардир. Бу ихтиосөзлик бүйінча естакчи ва мұтахассис тайёрлаб чиқарувчи кафедра — мусиқий педагогика кафедрасы ҳисоблашады. Үқиғіттің ушбу шақтаниң ташкил этиндән күзгаптаңған засосий мақсад республикадаги махсус олді мусиқа үкүв юрті негизінде мусиқи педагогикасы ҳамда болалар мусиқий таълимни ва тарбиясіннің барча соқауларыда юқори малакали мұтахассиселар тайёрлашыдан иборат. Олді мусиқа үкүв юргалығына бүндей мусиқий-педагогик таълим маңжұл бүтін, мәселең, Рига дәүләт консерваториясы ёки Москвадагы Мусиқа академиясы (Гнесиндар номидагы давлат мусиқа-педагогика институты).

Ўзбекистон давлат консерваториясыда ушбу ихтиослашув ҳажмииң тұлындырылғанда тасаввур этиши учун, мисол тарниғасыда ушбу ихтиосөзлик бүйінча үқиғіттән талабалар үтадыған педагогик амалиёт ҳамда Дағлат аттестациясын босқичлари ва турларининг вариантыларыдан бирини көлтирамыз:

Педагогик ва ижроцилік амалиёті турлари ҳамда босқичлари:

І курс, 3- семестр — болалар бөгчеси мусиқа тарбиячеси;

· ІІ курс, 4- семестр — умумтағының мақтаби мусиқа үқитувчеси;

ІІІ курс, 5- семестр — болалар мусиқа жамоалари раҳбары, болалар мусиқали радиоэшілдірішінің ҳамда телекүрсатувлари режиссёры;

ІІІ курс, 6- семестр — педагогика колледжларыда мусиқа тарбияси методикасы курсы үқитувчеси;

ІV курс, 7- семестр — мұтахассиселик, педагогик ва ижроцилік амалшоғырларынан амалиёті бүйінча Дағлат аттестациясыннан амалиёт қысмии тоғызырынша тайёрларынан.

Әнди махсус файлар бүйінча Дағлат аттестациясын памұналарыдан бирини көлтирамыз:

Махсус файлар бүйінча Дағлат аттестациясы

I. Ижроцилік амалиёті

1. Болалар мусиқа жамоасы билан чиқып

2. Талабалар хорига дирижёрлик қылыш

II. Педагогика пазариясынан амалиёті

1. Умумтағының мақтабаларыда мусиқадан памұнавий даре

2. Педагогика

3. Мусиқа тарбияси методикасы

III. Мұтахассиселик

1. Болалар үкүв мусиқа репертуары пәннен

2. Езма малакавий диплом шыны.

Талабалар ушбу ихтисослашувга мувофиқ ритмика ва хореография, педагогика тарихи, ёшға оид ва педагогик психология, мусиқа тарбияси методикаси, мусиқа педагогикаси тарихи, болалар мусиқа репертуары, мутахассислик бүйінча адабиётлар, хор синфи, нұтқ маданияты, педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат фанларини ҳамда ушбу мутахассислик соңасында мос көлдіганды яна бир қатар мусиқий, умуммахсус, ижтимоий ва гуманитар фанларни үзлаштырадылар.

«Мусиқа тәртібы» ихтисослиги бүйінчі бириңчи бакалаврларнинг битириүв кечаси 2006 йылда амалға оширилған. Бу тантаналар Болалар мусиқа фестивали билан бир вақтта үткәзилған ва ҳозирғи күнде ҳам үткәзілмоқда, бу талабаларға яна бир бор ва энді юксек даражада болалар билан берірга кіттә фестивал дастурида иштирок этиш имконини берады. Ҳар қандай янғы ихтисослиқда бұлғаны каби, бу соңада ҳам ҳали вақт синовидан үтишни талаб қылады жиһатлар бор, албаттa. Бироқ, ҳозирданоң маълум бўлишичa, республикада болалар мусиқий тарбияси бүйінча консерватория даражасында тәртіл олган малакалы мутахассисларга бўлган эҳтиёж жуда юқори.

Келтирілған мисолларда педагогик малака, педагогик маҳорат — бу маҳсус мусиқий тәртіл каби, маҳсус педагогик мусиқий тәртілнинг ҳам зарур тарқибий қисми эканлығы күриниб турибди, бу мусиқа педагогикасининг долзарб муаммоси ҳисобланади. Мусиқий тәртіл даражаси доимо ўқытувчининг педагогик малакасы сифатига бевосита боғлиқ бўлади. Ўз навбатида, ўқытувчининг педагогик малака даражаси у эталлайдиган педагогик билим, кўникма ва малакалари сифатига, бошқача айттанды, педагогик фаолиятта мойил бўлган шахснинг онглилиги, қизиқувчанлығи, меҳнатсеварлиги, истеъоди ва иктидорига боғлиқ бўлади. Яхши ўқытувчи нафакат педагогик истеъоддога эга бўлиши ва мусиқий асарни изжро этиш техникасини эталланши, шунингдек, мавжуд педагогик назариялар ва ўқитиш методлари бүйінча тегиншли ҳажмдаги билимга ҳам эга бўлиши керак. Бунга эса ўқиш ва амалиёт йўли билан эришилади.

Асарни қандай қилиб самаралироқ ёд олиш мүмкун? Ўрганилган асарни хотирада мустаҳкамлашнинг қандай оқилона методлари мавжуд? Машхур поляк пианиночиси, М.Мошковский ва А.Г.Рубинштейннинг шогирди, педагог, композитор Иосиф Гофманнинг формуласында кўра асарни пухта ёдлаб олишнинг қўйидаги тўрт асосий босқичи таклиф этилади:

1. Асар матни устида чолғу асбобисиз ишлаш;
2. Асар матни устида чолғу асбоби билан ишлап;
3. Асар устида матнисиз ишлаш (ёддан чалиш);
4. Чолғу асбобисиз ва нотасиз ишлаш (ички эшитиш тасаввур意义上).

Асарни ёд олишнинг ушбу босқичлари барчага яхши маълум. Бироқ, амалиётда биз биринчи ва охирги босқичлардан ҳар доим ҳам ёки умуман фойдаланимастигини ёки ҳисобга олинмаслигини кўрамиз. И.Гофман эса агар «ўқувчи ҳар бир потани, секвенцияни, ритмни, гармонияни ва потада мавжуд бўлган барча кўрсатмаларни англаб олмагунича клавиатурага яснинлашишга ошиқмаса, ўзи учун яхши иш қўлган бўлади, чуничи чалиш — ижрочи жуда яхши билган нарсанинг қўллар ёрдамида ифодаланишиди³,— деб ҳисоблаганди.

Кўп чолғучилар асарни ўрганишда дуч келадиган хато, тузоқ — матнни кўп марта, меҳаник равишда такрорлашдан иборат. Бундай усулда ўрганганда асосий оғирлик фақат ҳаракатдаги хотирага тушади. Таникли француз пианиночиси Маргарита Лонгининг ҳақли равишда қайд этишича, бундай ёдаки ўрганиш усули — «шубҳали садоқатнинг ялиқовларга қарори ва шу билан бирга қимматли вақтни беҳуда сарфлашдир».

Хотирлаб ёдаки чалиш ижро сифатини анча яхшилади. Р.Шуман: «Ноталар бўйича исталганча эркин чалинган аккорд хотирлаб чалингандагининг ярмичалик ҳам эркин янгратмайди⁴. Мусиқачи ва, айнича, ижрочи учун яхши хотира катта аҳамиятга эга. В.Моцарт, Ф.Лист, А.Рубинштейн, С.Рахманинов, А.Тосканини қандай улкан мусиқий хотираага эга бўлганликларини биз яхши биламиз. Масалан, Ференц Лист концертга кета туриб йўлда, аравада ўтирганда мураккаб асарни фақат кўз ташлаб ёдлаб оларди ва уни концертда ижро эта оларди. Ўзбек мусиқасида Юнус Ражабийни мисол келтириш мумкин, у ўзининг кўп жилдни «Ўзбек ҳалқ мусиқаси», «Шашмақом» каби нота тўпламларини амалда хотира бўйича яраттан. Шунингдек, ўзбек ҳофизларининг санъати ҳам бунга яқъол мисол бўлади. «Ҳофиз» сўзи араб тилидан таржима қўлганда, «сақламоқ», «унутмаслик», «ёдда сақлаш каби» маъноларни билдиради. Мусиқий хотира, тафаккур, тасаввур, эшигиш, овоз, ритм, ижро техникасини ўргатиш ҳамда ривожлантириш масалалари ва замонавий мусиқа педагогикасига оид бошقا долзарб муаммолар бўйича яна кўплаб мисоллар келтириши, буюк фортепиано (К.Н.Игумнов, А.Б.Гольденвейзер, Г.Г.Нейгауз), скрипка (Л.С.Ауэр, А.И.Ямпольский, П.С.Столярский) мактаблари, болалар мусиқа тарбиясидаги ноёб методикалар (Эмиль Жак-Далькроз, Золтан Кодай, Карл Орф, Дмитрий Кабалевский) ва бошقا мусиқа мактабларининг жаҳон амалиётидаги педагогик тажрибасини кўрсатиб ўтиши мумкин. Ўзбекистонда Б.Б.Надеждин, А.Ф.Козловский.

³ Гофман И. Фортепианская игра: Ответы и вопросы о фортепианной игре. М., 1964. ЗЗ с.

⁴ Шуман Р. О музыке и музыкантах. М., 1973. 254 с.

Г.А.Мушель, М.Ашрафий, Н.М.Яблоновский, Я.Б.Пеккер, Ю.Г.Кон, М.Н.Семёнов, В.И.Князитов, А.И.Петросянц, А.Е.Морозов, У.Р.Ризакулов, Б.И.Зейдман, М.Б.Рейсон, А.М.Геккельман, В.Ф.Пұлатов, Б.Ф.Гиенко, Х.Ф.Азимов, Ф.Содиков, И.Ражабов, Н.Хошимов, С.Қобулова, Т.Алиматов, Ф.М.Кароматли, А.О.Одилов, Р.Д.Вильданов, О.Ю.Юсупова ва бошқа ажойиб мусиқачи-педагогларнинг фаолияти барчага яхши маълум. Бу педагогик бойликни ўзлаштириш бўлажак мусиқачи-педагогларнинг асосий вазифасидир. Бу мактабларнинг барчасини мусиқага, педагогикага бўлган улкан муҳаббат ва зўр меҳнат бирлаштиради. Бунинг ёрқин намунасини ҳозир В.А.Успенский номидаги Республика маҳсус мусиқа академик лицейининг машҳур устоз-мураббийси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, ЎзДКнинг фахрий профессори Тамара Афапасьевна Попович кўрсатмоқда.

Ниҳоят, қандай қилиб ўқитувчи бўлиш мумкин, деган саволта жавоб берга туриб, П.И. Чайковскийнинг қўйидаги сўзларини келтириш мумкин: «Энг аввало, меҳнат, меҳнат ва яна меҳнат қилиш зарур. Ҳатто закий ақл эгаси бўлган киши ҳам, машақатли меҳнат қўлмас экан, нафақат буюк, балки ўргамиёна нарсани ҳам яратса олмайди».

Бу педагогик билимларни эгаллаш ва педагогик маҳоратни такомиллаштириш бўйича қилинадиган меҳнатидир. Ўқитувчининг педагогик иши натижаси унинг шогирдлари, у ўтказаётган машғулотларнинг сифатлилиги ҳамда ажойиб мусиқа абадий янграши учун мусиқий педагогика, мусиқа санъати ривожига қўшаётган ҳиссасидан иборатdir.

Умумпедагогик атама ва тушунчалар

Мавжуд педагогик назариялар ва услубларнинг турли соҳаларга оид методикаларининг асоси умумий педагогика ҳамда унда шаклланган атама ва тушунчалар ҳисобланади. Мусиқа педагогикасининг тизими ва назарий асосларини кўрсатишдан аввал ана шу базавий атамалар ва тушунчаларга мурожат этамиз ва улардан асосийларини ажратиб оламиз.

Асосий педагогик атамалар ва тушунчалар

Педагогика – таълим ва тарбия ҳақидаги фан; шахсни тарбиялаш, унга таълим бериш, ўқитиш ва ривожлантириш жараёнларнинг моҳияти, мақсади, вазифалари ва қонуниятларини очиб беради.

“Педагогика” – юнонча сўз бўлиб, “паид” – бола, “агогика” – етаклаш.

Педагогика тарихи – педагогика назарияси ва амалиёти ривожининг тарихий даврлари ҳақидаги фан.

Умумий педагогиканинг бўлшымлари:

- I. Педагогиканинг умумий асослари
- II. Таълим ва ўқитиши назарияси (дидактика)
- III. Тарбия назарияси
- IV. Мактабшунослик

Педагогиканинг тармоқлари:

Педагогика тарихи

Халқ педагогикаси

Умумий педагогика

Мактабгача педагогика

Мактаб педагогикаси

Олий ва ўрта маҳсус таълими педагогикаси

Катталар педагогикаси

Хусусий педагогика ёки фанга оид методикалар (музыка педагогикаси)

Маҳсус педагогика ёки дефектология:

- a) Сурдопедагогика (кар, соқовлар учун)
- b) Тифлопедагогика (кўзи ожизлар учун)
- c) Олигофренипедагогика (ақли заиғлар учун).

Асосий педагогик атамалар – педагогика, таълим, ўқитиши, тарбия, ривожланниш, билимлар, кўникмалар, малакалар, дидактика, мактабшунослик ва бошқалар.

Таълим – тизимлаштирилган билим, малака ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёни ва натижаси, шунингдек таълим муассасалари тизими.

Ўқитиши – ўқитувчи раҳбарлигида билим, малака ва кўникмаларни ўзлаштиришга қаратилган маҳсус ташкил этилган жараён.

Тарбия – инсоннинг шахсий шакллантиришга йўналтирилган жараён.

Ривожланиши – шахснинг маънавий, ақлий ва жисмоний ўсиш жараёни.

Билим – тўплантган тажриба; борлиқнинг англашнинг амалда синалган натижаси ва унинг инсон тафаккурида тўғри акс этиши.

Кўникма – ғайрихтиёрий даражагача етказилган ҳаракат.

Малака – мавжуд билим ва кўникмалардан тўғри ва самарали фойдаланиши.

Дидактика – таълим ва ўқитиши назарияси.

Дидактика категориялари: ўқитиши жараёни, таълим мазмуни, ўқитиши принциплари, ўқитиши методлари, ўқитиши шакллари.

Ўқитиши жараёни – ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабати жараёнида ўқувчиларга таълим бериши.

Таълим мазмуни — билим, кўникма ва малакаларнинг педагогик тизими.

Ўқитиши принциплари — ўқитиши жараёнининг асосий қонун-қоидалари ва унга қўйиладиган дидактик талаблар (илмийлик, тушунарлилик, тизимлилик, изчиллиги, ҳаёт билан боғлиқлилиги, кўргазмалик, мавхумлилик, оғлилик, фаоллик, билим ва кўникмаларнинг пухталиги).

Ўқитиши методлари — билим, малака ва кўникмаларни шакллантириш ва ўзлаштириш услублари, йўллари (оғзаки, кўргазмалик, амалий).

Ўқитиши шакллари — белгиланган ва маълум тартибда амалга ошириладиган ўқитувчи ва ўқувчилар фаолияти. Ўқитишининг асосий шакли дарс ҳисобланади.

Тарбия назарияси — инсоннинг шахсий фазилатларини шакллантириш педагогик жараёнларини тизимлаштириш низарияси (маънавий, ахлоқий, меҳнат, эстетик, бадиий, мусиқий, жисмоний тарбия).

Мактабашунослик — мактабда таълим-тарбияни ташкил этиши ва уни бошқариш масалалари кўриб чиқиладиган тизим.

Мусиқа педагогикаси назариясида мазкур умупедагогик таяниш атамалардан умумий ҳамда маҳсус мусиқа тарбияси ва таълимининг ўзига хос хусусиятларини иибаттга олган ҳолда фойдаланилади.

Мусиқа педагогикаси

(ўқув фани асосий бўлимларнинг қисқача шарҳи)

Мазкур ўқув фани Ўзбекистон давлат консерваторияси магистратура босқичини талabalari учун ишлаб чиқилган. Унинг асосий қондаларидан, шунингдек, ўқитувчилар, мусиқа маданияти ва таълими ходимларнинг малакасини ошириш курсларида, педагогик ва маданий-оқартув ўқув юртларида, мусиқа таълими ва тарбияси тизимидағи педагогик кадрларни тайёрлаш билан боғлиқ бўлган факультет ва бўлимларда фойдаланилиши мумкин.

Мусиқа педагогикаси бўйича ушбу курсе бастакорлар, мусиқашунослар, ижрочилар, ўқитувчилар, тарбиячилар, маърифий ва мусиқа санъатини техник таъминлаш ходимларнинг умумий мусиқий-педагогик билимларини янгилаш ва такомиллаштиришга қаратилган. Мазкур мутахассисликларнинг ҳар бирни педагогик йўналишидаги соҳага хос хусусиятларга эга бўлиб, табиийки улар мана шу хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ўрганилиши ҳамда кўриб чиқилиши лозим.

Бўлажак мусиқачилар учун педагогика бўйича аввалги дастурлар, асосан, умумий педагогика курси мазмунига эга бўлиб, уларда мусиқа санъатининг ўзига хос хусусиятлари етарлича, баъзан эса умуман ҳисобга олинимаган эди. Мазкур курснинг мақсади мусиқа санъатига оид педагогик муаммоларни максимал даражада ҳисобга олишдан иборатдир. *Мусиқа педагогикаси* – инсонга мусиқий таълим бериш ва тарбиялаш ҳақидаги фан; у қатор гуманинтар фанлар (acosan, педагогика, мусиқашунослик ва фанлар методикаси) ни бирлаштириш натижасида юзага келган мустақил илмий фан бўлиб, ўзининг мақсад ва вазифалари, илмий ва маълумот апаратига эга. Мусиқа педагогикасининг ўрганиши предмети мусиқий таълим ва тарбия назарияси ва амалиёти бўлиб, унда мусиқий-педагогик жараённинг моҳияти ва қонуниятлари очиб берилади. Мусиқа педагогикаси курси педагогика, мусиқашунослик, психология, физиология, эстетика каби фундаментал фанлар ҳамда мусиқий таълим ва тарбиянинг хусусий методикаларига таянади; умумий педагогикада анча барқарорлашган унинг асосий бўлимлари таркиби мусиқа педагогикасининг қонуниятлари ва муаммолари мазмунини тўлиқ очиб бериш учун ишончли конструктив асос бўлиб хизмат қилиши айниқса муҳимдир. Мазкур курсни ишлаб чиқишада умумий педагогика академик курси асос қилиб олинди⁵.

Курснинг методологик асоси муаммони ўрганишга тарихий жиҳатдан ва комплекс ёндашиб принциплари, умумий ва мусиқа педагогикасининг бирлаштирилиши, ўзбек мусиқа-педагогика маданиятининг умуминсоний қадриятларнинг бир қисми сифатида ривожланиши жараёнлари, ўзбек мусиқасининг ўзига хос хусусиятлари, унинг ҳудудий, яхон мусиқа маданияти билан ўзаро боғлиқлиги, бир-бираига яқин фан ва санъат турларининг илмий ва услубий негизига таяниш ҳисобланади.

Мусиқа педагогикаси курсининг асосий вазифалари қўйидагилардан иборат: педагогик билимларни эгаллаш, мусиқа санъати соҳасидаги педагогиканинг назарий асослари ва қонуниятларини ўрганиш, умумий ва маҳсус мусиқа таълими мазмунини очиб бериш, мусиқа таълими ва тарбиясининг принциплари, методлари, шаклларини тартибга солиш, шахсни ривожлантириш, мусиқачининг касбга оид сифатларини шакллантириш, мусиқа санъати соҳасидаги педагогик ютуқларни умумлаштириш.

Мазкур курс бўйича дастур, мавзуу режаси тузиша соатлар ҳажми турли ўқув режаларида кўзда тутилган аудитория соатлари боғлиқ ҳолда

⁵ Педагогика / Ю. К. Бабанский таҳрири остида. М., 1983.

ўзгартырилиши мүмкін. Малака ошириш факультетларыда соатлар ҳажмини мавзуларни бирлаштириш йўли билан қисқартириш мүмкін. Олий ва ўрта маҳсус педагогик, маданий-оқартур ўқув юргларида ушбу курсни умумий педагогика курси билан қўшиб олиб бориш ёки алоҳида курс (“Мусиқа педагогикаси”, “Мусиқа санъати педагогикаси” ёки “Мусиқа таълими ва тарбияси педагогикаси”) сифатида киритиш мақсадга мувофиқ.

Мусиқа педагогикаси курси тўрт бўлимдан иборат:

I. Мусиқа педагогикасининг умумий асослари.

II. Мусиқа таълими ва уни ўқитиш назарияси. (Мусиқа дидактикаси.)

III. Мусиқа тарбияси назарияси.

IV. Мусиқа таълими ва тарбияси тизимида ташкиллаштириш ва бошқарув.

Намунавий мавзу режаси

Бўйимлар ва мавзулар номи

Мусиқа педагогикасига кириши.

Мусиқа санъатининг педагогик асослари ва муаммолари. Мусиқа педагогикаси фан сифатида. Унинг асосий атамалари ва тушунчалари.

I. Бўйим. Мусиқа педагогикасиганг умумай асослари

1. Мусиқа педагогикаси фани. Мусиқа педагогикаси тарихидан.

2. Шахснинг мусиқий ривожланиши, тарбияси ва шаклланиши.

3. Мусиқий-педагогик жараёни.

• II. Бўйим. Мусиқа дидактикаси

(Мусиқа таълими ва уни ўқитиш назарияси)

1. Мусиқа дидактикаси мақсад ва вазифалари. Мусиқа таълимийнинг мазмуни.

2. Мусиқага ўқитиш жараёни.

3. Мусиқага ўқитиш принциплари ва методлари.

4. Мусиқага ўқитиш шакллари.

III. Бўйим. Мусиқа тарбияси назарияси

1. Мусиқий-тарбиявий жараёнининг моҳияти ва қонгуниятлари.

2. Мусиқа тарбияси принциплари ва методлари.

3. Мусиқа воситасида дунёқарашни шакллантириш, аҳлоқий, жисмоний тарбиялаш.

4. Эстетик, бадний, мусиқий тарбия.

IV. Бўйим. Мусиқа таълими ва тарбияси тизимиши ташкил этиши ва бошқаруши

1. Мусиқа таълими ва тарбияси тизимини ташкил этиш ва бошқаришнинг умумий асослари.
2. Таълим ва тарбия бошқарувини тизимларида мусиқачининг педагогик феолияти ва вазифалари.
3. Ўзбекистон Республикасида мусиқий таълим ва тарбиянинг ҳозирги ҳолати ва унинг ривожланиши истиқболлари.

“Мусиқа педагогикасига кириш”, мусиқа педагогикаси бўйича кириш маъruzalariда мусиқа педагогикасининг таянишларидан, назарий, тарихий, методик, амалий асослари кўриб чиқилади. Ушбу бўлимдаги юқори малакали мусиқачиларни профессионал тайёрлаш масалалари ўртага ташланади ёки умумий мусиқа тарбияси масалалари ажратиб кўрсатилади. Профессионал мусиқачини қандай тайёрлаш керак? Профессионал мусиқий таълимдаги қайси методлар энг самарали ҳисобланади? Аҳолининг кенг оммасига жаҳон ва ватанимиз мусиқа санъати ютуғларини қандай қилиб етказиш ва уларни қизиқтира олиш мумкин? Умумий мусиқий тарбиянинг қайси шакл ва методлари етарлича самара беради? Мусиқа педагогикасининг аниш шу ва бошча барча саволлари биринчи машғулотларда муаммо, баҳс хусусиятига зга бўлиши дозим. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, мазкур масалаларни ҳал этиш билан мусиқа педагогикаси фани шуғулланади.

Мусиқа педагогикасининг фан сифатида шаклланиши ўзига хос характеристерга зга. Бу мусиқа санъатининг ўзига хос хусусиятлари, унинг товуш, мусиқий инфодавомийлари, ҳар бир тингловчининг мусиқани ўзига хос тарафа ижодий ва индивидуал қабул қилиш қобилияти билан боғлиқ. Юқорида айтилганидек, мусиқа педагогикасининг фан сифатида шаклланишин учун умумий педагогикада ишлаб чиқилган таркиб ва назарий қонуният игона ўюнтирувчи методологик асос бўлиб хизмат қиласди. Умумий педагогиканинг методологик базасига таянган ҳолда мусиқа педагогикасининг асосий атамалари ва тушунчаларини ажратиш мумкин. Улардан асосийларини көлтирамиз:

Мусиқа педагогикаси — мусиқа таълими ва тарбияси ҳақидаги фан.

Мусиқа педагогикаси ўрганадиган мавзу — мусиқий таълим, тарбия бериш, шахснинг мусиқий ривожланиши жараёнларининг можияти ва қонуниятлари.

Мусиқа педагогикасининг соҳа ва йўналишилари:

Мусиқа педагогикаси тарихи

Халқ мусиқа педагогикаси (музиқа этнопедагогикаси)

Мусиқа педагогикаси

Умумий мусиқа тарбияси педагогикаси

Махсус мусиқа таълими педагогикаси

Хусусий мусиқа педагогикаси ёки мусиқа таълими фанларига онд методикалар (вокал педагогикаси, фортепиано педагогикаси, турли чолғу асбобларида чалишни ўргатиш методикаси ва ҳ.к.).

Мусиқа педагогикаси бўйимлари:

I. Мусиқа педагогикасининг умумий асослари.

II. Мусиқий таълим ва мусиқа ўқитиши назарияси (Мусиқа дидактикаси).

III. Мусиқий тарбия назарияси назарияси.

IV. Мусиқа таълими ва тарбияси тизимини ташкил этиш ва бошчариш.

Мусиқа таълими – тизимлашрилган (тартибга солинган) мусиқий билимлар, малака ва кўнинкамаларни ўзлаштириш жараёни ва натижаси, шунингдек мусиқа билим юртлари тизими.

Мусиқа ўқитиши – ўқитувчи раҳбарлиги остида мусиқий билимлар, малака ва кўнинкамаларни эгаллашниң махсус ташкил этилган жараёни.

Мусиқа тарбияси – шахснинг мусиқа маданиятини шакллантиришга йўналтирилган жараён.

Мусиқий ривожланиши – инсон мусиқа маданиятни ва мусиқий қобилияtlарининг ҳар томонлама ривожланиш жараёни.

“Мусиқа педагогикасининг умумий асослари” деб номланган I бўйимда мусиқа педагогикаси фани, мусиқа педагогикаси тарихи, шахснинг мусиқий ривожланиши, тарбияси ва шаклланиши, шунингдек мусиқий педагогик жараёни мусиқа педагогикаси ўрганадиган асосий мавзуу каби масалалар кўриб чиқилади.

Мусиқа педагогикасининг мавзуси шахснинг мусиқий тарбияси таълими ва ривожланиши жараёнларининг қонуниятлари ҳисобланади. Унбу жараёнларининг ҳар бир ўзига хос ва алоҳида хусусиятларга эга. Мусиқа тарбияси жараёни инсон мусиқа маданиятининг умумий, шахсий асосларини шакллантиришга, мусиқа ўқитиши жараёни эса муайян мусиқий билимлар, малака ва кўнинкамаларни эгаллашга йўналтирилган. Мусиқий ривожланиши жараёни ҳар бир алоҳида инсоннинг мусиқа маданиятни ва мусиқий қобилияtlари ҳамда рухий-физиологик имкониятларининг умумий ўсиб бориши билан боғлиқ.

Мусиқа педагогикаси тарихи ер куррасида инсоннинг пайдо бўлиши, педагогиканинг шаклланиши, мусиқа маданиятининг инсоний турмуш тарзи сифатида вужудга келиши билан боғлиқ қадимий манбаларга эга. Мусиқа педагогикасининг ривожланиши қадимий даврлардан бошланган

ва, ҳозирги кунгача давом этмоқда: Қадимий дунё (Миср, Сурия, Ҳиндистон, Хитой), Антик Юнонистон, Рим (Фисогурс, Сукрот, Демокрит, Афлотун, Арасту ва б.). Қадимий Хоразм, Эрон, "Авесто", қадимий турклар — Хувину, Турк хоқонлиги, Араб Ҳалифалиги, қуръони Карим, Ҳадислар, Ўйғониш даври, Ўрга аср Шарқи (Форобий, Ибн Сино, Кайковус, Марғий, Жомий, Навоий, Кавқабий, Дарваш Али ва б.), ҳалқ, мумтоз шарқ мусиқаси шаклланиши, қўшиң, апулла, катта ашула, достон, мақом, хоразм нота ёзуви. Европада нота ёзувининг пайдо бўлиши (Гвидо Аретинский), педагогиканинг фан сифатида шаклланиши (Ян Амос Коменский, Песталоцци, Дистерверг ва б.), классик мусиқа даври (Бах, Гайдн, Моцарт, Бетховен ва б.), жадидлар педагогикаси, уларнинг янги услубдаги мактаблари (Мунавварқори, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Авлоний, Зафарий ва б.), "устоз-шогирд" мусиқа таълимни тизими (Абдулазиз Расулов, Уста Олим Комилов, Юнус Ражабий, Турғун Алиматов ва б.), жаҳон умумий, болалар мусиқа тарбияси тизимлари (Карл Орф, Золтан Кодай, Д. Кабалевский ва б.), профессионал мусиқа таълимининг жаҳон мактаблари (К.Н.Игумнов, А.Б.Гольденвейзер, Г.Г.Нейгауз, Л.С.Ауэр, А.И.Ямпольский, П.С.Столярский ва б.). Ўзбекистонда маҳсус мусиқа таълимининг шаклланиши. Тошкент, Самарқанд, Фарғона ҳалқ консерваториялари. Бухорода Фитратнинг Шарқ мусиқа мактаби (1921). Ўрга ва олий маҳсус мусиқа таълимининг ташкил топиши. Ҳамза номидаги Республика маҳсус мусиқа коллежи, Ўзбекистон давлат консерваторияси ва уларнинг профессор-ӯқитувчилари. Мусиқа, педагогика илмий-тадқиқот ва малака ошириш институтлари. Умумий мусиқий тарбия шакллари. Мусиқа таълимни ва тарбиясининг замонавий ютуқлари. Ўзбекистонда замонавий мусиқа таълимни тизими.

Шахснинг мусиқий ривожланиши, тарбияси ва шаклланиши мусиқа педагогикасининг умумий асослари бўлими бош мавзулари ҳисобланади. Иисоннинг мусиқий ривожланиши унинг мусиқий қобилиятлари ва мусиқа маданиятининг бир бутун ташкил топиши ва шаклланиши жараёни сифатида намоён бўлади. Мусиқий ривожланиш — бу шахс мусиқа маданиятининг жисмоний, ақлий ва маънавий ривожланишдаги тұғма ва үзлаштирилган, миқдор ва сифат ўзгаришларининг ҳар томонлама такомиллапуви.

Бу жараёнда мусиқий мерос масаласи мухим қизиқиш уйғотади. Үёки бу мусиқий фаолиятда мусиқий қобилият ва иқтидорнинг наслдан-наслга ўтиши кам ўрганилган муаммолардан ҳисоблади. Бироқ, мусиқа тарихидан биз мусиқага оид қасб ота-оналардан фарзандларга ўтган күнлаб мусиқий сулолаларни биламиз. Ирсиятни ўрганиши билан генетика

фани шуғулланади. Бу жуда мұраккаб жараён бўлиб, генетиканинг маълумотларига кўра организмнинг хусусиятлари наслдан ўтадиган генетик кодда шифрланган. Инсонга ташқи хусусиятлар ҳам ички хусусиятлар ҳам насл орқали ўтади. Мусиқий мерос ўтиш масалаларини ўрганишда мусиқа педагогикасининг физиология, психология, генетика, кибернетика ва информатика фанлари билан алоқаси кўп фойда келтириши мумкин. Лекин қатор авлодларда истеъдод соҳиблари, даҳо мусиқачиларни пайдо бўлиши нафақат ирсиятта, балки улар ҳамда уларнинг ота-оналари яшаган ва тарбияланган мухитта ҳам боғлиқ.

Педагогикада мухит деганда атрофдаги тарбияловчи воқелик тушунилади, мана шу шароитда инсон ривожланади, унинг шахси шаклланади. Инсонни ҳаётга, меҳнатта тайёрлаш, шахснинг мусиқий шаклланиши мазкур жамиятда қабул қилинган муайян миллий маданий, мусиқий анъаналарга жавоб берадиган, ахлоқ нормалари ва қоидаларига риоя қилиш асосида амалга оширилади. Шу матьнода, масалан, шарқ мусиқаси фарб мусиқасидан фарқ қиласи, дунёдаги турли ҳалқларнинг мусиқаси ўзининг миллий хусусиятларига эга ва ҳ.к. Бироқ, тилдан фарқли равишда мусиқа ҳамма учун тушунарлар, байналмилал (интернационал) хусусиятта эга.

Шунга асосан, турли ҳалқларнинг мусиқа санъати воситасида шахснинг мусиқий шаклланиши ҳам байналмилал хусусиятта эга. Шахснинг мусиқий шаклланишида инсон ўзини ўзи мусиқий тарбиялаши ва такомиллаштириши ҳақида фаол ўйлай бошлаган давр катта аҳамиятта эга. Унинг ўзи ўз шахсини фаол шакллантиради.

Инсон ўзининг мусиқий ривожланишида қатор ёш босқичларидан ўтади. Инсоннинг ёшга хос умумий хусусиятларини ўрганиш билан психологиянинг маҳсус соҳаси – ёш психологияси шуғулланади. Энг умумий кўринишда мактабгача ёш, мактаб ёши, ўсмирилик ва ижтимоий етуклик даври каби ёш босқичлари ажратилади. Шу асосда қўйидаги ёш даврларини ва уларга мувофиқ таълим-тарбия муассасаларини кўрсатни мумкин:

Мактабгача ёш

1. Илк болалик – 3 ёшгача (ясли);
2. Мактабгача давр олди – 3 ёш (ясли ёки болалар боғчаси, кичик гурӯҳ);
3. Мактабгача давр – 4 ёш (болалар боғчасининг ўрта гурӯҳи), 5 ёш (катта гурӯҳ), 6 ёш (тайёрлов гурӯҳи).

Мактаб ёши

1. Кичик – (I–IV) бошлангич мактаб.

2. Ўрта (ўсмирилик) – (V–IX синф) таянч (ўрта) мактаб.
3. Катта (ўспирииылник) – (X–XII синфлар) академик лицей ёки касб-хунар коллежлари.

Ушбу ёш даврларида шахснинг мусиқий ривожланиши турли босқичлардан ўтади. Чақалоқлик, гұдаклик ёшида, ҳаётининг биринчи йилида бу күпроқ она айтадиган алла қўшиғи ҳамда болани ўраб турган мусиқий мұхит билан боғлиқ. Ҳаётининг иккинчи ва учинчىй йилларида, бола юра бошлаганда, у катталар ортидан айрим мусиқий ва қўшиқ жумлаларини тақрорлай олади. Бу ёшда ритмик эшитиш қобилияти фаол ривожлана бошлайды, бу болага мусиқаны алоҳида ритмик ва рақс ҳаракатлари билан ифодалашга имкон беради. Уч ёшда, бола “ўзининг “мен” ини англаб етга бошлаганда, унинг истаклари ва “мен ўзим” каби талаблари ифодаланган кескин вазиятларда, ота-оналар уни мусиқага ошно қылыш имконияти ҳақида ўйлай бошлайдылар. Болани уй шаронгидан мусиқа мактабига жойлаштиришга тайёрлаш, мусиқа ўқитувчиси билан ўтказиладиган хусусий машғулотлар ва болалар боғчасидаги мусиқа машғулотларида амалга оширилади. Бопланғич мактабнинг биринчи синфларида боланинг овози ҳали заиф, нафаси қисқа бўлади, у қўшиқ сўзларини кўйлашдан кўра кўпроқ “сўзлаётганга” ўхшайди. Шунинг учун кичкентойлар учун қисқа жумлали ва ёрқин ифодавий мазмунли қўшиқлар ташлаш лозим, бу уларда қўшиқча иисбатан эътибор ва қизиқиши ўйғотади. Чолғу асбобларининг жўрлиги, кўп овозларини улар ҳали “шовқин” сифатида қабул қиласидар, улар таркибидағи аккордлар ва товушиларини ҳозирча англаб етмайдылар. Бироқ, шунга қарамасдан, ўқитувчи нафас, хуноҳанг, мулоим овоз, легато устида ишлапни керак ва жамоя бўлиб кўйлашга кўновозлилик унсурларини киритиш лозим. Мусиқий ривожланишдаги навбатдаги кескин давр ўсмирилик ёши (12–16 ёш) ҳисобланади. Бу ёш овознинг ўзгариши (мутацияси), овоз аппаратининг ёш билан боғлиқ ўзгаришига хос. Одатда, овоз мутацияси даври 13–15 ёшга тўғри келади. Қиз болаларда мутация даври эртароқ бопланади ва ўғил болаларга иисбатан сезиларсиз ўтади, ўғил болаларда овоз пайчалари анчагина йирнилашади, шу сабабли овоз бузилишлари яққол сезилади. Овоз пастлашиб, кўкрак резонатори қўшилган ҳолда йўғонлашади. Авваллари мутация даврида қўшиқ кўйлаш зарарли ҳисобланган. Лекин, вокал таълимнинг замонавий назария ва методикаси мутация даврида тесситура ва диапазонни ҳисобга олган ҳолда қўшиқ кўйлаш овознинг табиий ёшга хос ўзгаришига изжобий таъсир кўрсатишини исбог қўлмоқда. Педагогикада ўсмирилик ёши қийин давр ҳисобланади, чунки ўсмириларда

нигилистик майл, ҳамма нарсаны, айниңса тарбиявий таъсирларни инкор қилиш устулини қиласы. Бу даврда шахс шаклланишининг табиий жараёни кечади. Ўсмирнинг ўзи у ёки бу жүринишга ишонч ҳосил қилиши, уни ўзи билан тақдослаши, шу йўл билан, нимага қодир эканлигини, бу ҳаётда қандай қилиб маҳкам ўрнашишни билиши керак. Навбатдаги ёш даври ўспириилик, мусиқа лицеей ёки мусиқа коллежи даври бўлиб, бўлажак қасб танлаш билан бевосита боғлиқ. Бу даврда ўқувчиларни касбга йўналтириш бўйича тарбиявий иш катта аҳамиятта эга бўла бошлияди. Мусиқа тарбиясида, шунингдек шахсни ҳар томонлама – маънавий, аҳлоқий, ағлий, меҳнат, астетик ва жисмоний ривожлантиришни ёддан чиқармаслик керак.

Мусиқий-педагогик жараён мусиқа педагогикаси ўрганадиган асосий мавзу ҳисобланади. Кенг маънода бу жараён мусиқа таълимининг бутуни тизимини қамраб олади, тор, соҳага оид зарур маънода эса зарур мусиқий билим, кўнишка ва малакаларни шакллантиради. Мусиқий-педагогик жараён кечадиган тизим сифатида кенг маънода унга халиқ таълимининг бутуни тизими – болалар боғчалари, мактаб, синф, тўтараклар, ижодиёт уйлари ва бошқалар киради. Жараённинг ўзи тарбиячи ва тарбиялдувчининг ўзаро алоқаси ва бирлигига амалга оширилади. Мусиқий-педагогик жараённинг асосий таркиби қисмлари мусиқа таълими ва мусиқа тарбияси жараёнлари саналади, улар шахсни мусиқий билимдонослик, мусиқий тарбиялилик ва мусиқий ривожланишининг ички ўзгаришлар жараёнларига олиб боради.

Мусиқий-педагогик жараён ўзининг қонуниятлари, шакллари, босқичлари, услублари, умумий ва маҳсус, якка ва жамоа, назарий ва амалий, концерт ва мустақил мусиқий машгулотларига эга. Мусиқий-педагогик жараённинг қонуниятларини аниқлаш учун ушбу барча алоқаларни таҳурил қилиши талиб этилади. Бу алоқаларни бир бутун ҳисобга олиш узарнинг бирлигига, жамнит эҳтиёжларига боғлиқлигига, миллий ва жаҳон мусиқа маданиятининг тараққиётига олиб келади.

Мусиқий-педагогик жараёнда мусиқа ўқитувчиси шахсига катта аҳамият берилади.

“Мусиқа дидактикаси” (Мусиқа таълими ва уни ўқитиш низарияси) иомни II бўлимда қўйидаги масалалар кўриб чиқилади: мусиқа дидактикаси маъсад ва вазифалари, мусиқа таълими, жараённи, пропагандаги методлари ва мусиқага ўқитни шаклларининг мазмуни.

“Дидактикос” (юнонча) – ўргатувчи демакадир.

Педагогика тарихидан ёшларга таълим ва тарбия беришга бағишланган кўплаб асарлар бизга маълум. Масалан, мазкур кўлланмада

ХI асрда яратылған Кайковуснинг “Қобуснома” номлы дидактикасары тұғрисида сүз қорытылады. Яи Амос Коменскийнинг “Буюк дидактика” (1633—1638) асарыда педагогика фанининг соңасы сифатыда дидактика илк бор илмий жиһатдан асослаб берилған. Үшандан бүен күпілаб олимлар дидактика масалалари устида иш олиб бордилар. Ҳозирги вақтда дидактика таълим ва ўқытишининг умумий назарияси сифатыда қаралады. Шунингдек, биз ушбу құлланмада мусиқа дидактикасини мусиқа педагогикасига нисбатан күриб чиқамиз ва таърифлаймиз.

Мусиқа дидактикасасы — мусиқа таълимии ва уни ўқытишининг умумий назарияси.

Мусиқа дидактикасасының үрганиши предмети мусиқа таълимининг мазмұни, мусиқа ўқытиш жараёни ва унинг қонуниятлари ҳисобланады.

Мусиқа дидактикасасы мусиқа таълимии ва мусиқа ўқытишининг умумий назарияси сифатыда мусиқа таълимиңдагы барча фанларни ўқытишпа хос бўлған умумий қоидалар ва қонуниятларни кўриб чиқади. Шунингдек, фанларига оид методикалар ёки хусусий дидактикалар мавжуд (масалан, фортецианода чалишни ўргатиш методикаси, гармония, полифонияни ўқитиш методикалари ва б.). Мусиқа дидактикасасы ва унинг фанларга оид методикалари бир-бiri билан чамбарчас боғлиқ. Мусиқа дидактикасасы фанларга оид методикаларга таянади ва бир вақтнинг ўзида уларни бирлаштиради. Мусиқа педагогикасасыда мусиқа дидактикасасының қуйидаги асосий мазмұни, бўлимлари категорияларни ажратиш мүмкін: мусиқа ўқытиш жараёни, мусиқа ўқытиш принциплари, мусиқа таълимии мазмұни, мусиқа ўқытиш методлари ва мусиқа ўқытиш шакллари.

Мусиқа ўқытиши жараёни — бу ўқитувчи ва ўқувчиларнинг мұайян мақсадда қаралған биргаликдаги ўзаро ҳаракати бўлиб, бу жараёнда мусиқа таълимии, тарбияси ва шахснинг мусиқий ривожланиши амалга оширилади. Шу билан бирга, мусиқий таълим вазифаси ушбу жараён учун айниқса ўзига хосдир. Бу жараённинг асосий тарқибий қисмлари — ўқытиш (бу ўқитувчи фаолияти) ва ўқыш (ўқувчи фаолияти) ҳисобланади. Уларнинг дидактик ўзаро таъсирисиз мусиқа ўқытиш жараёни бўлмайди. Мусиқа ўқытиши жараёни мусиқа ўқытиши қонуниятлари ва принципларига мустаҳкам таяниши лозим, улар ўқувчининг имкониятлари ва мусиқий иштидорига асосланади, бу эса зарур мусиқий ўргатувчи репертуарни түғри таңлаш имконини беради.

Мусиқа ўқытиши принциплари энг мухим мусиқий-дидактик қоидалар ва талаблар тизимини ўз ичига олади, уларга риоя қилиши мусиқий ўқув жараёнинин самарали кечишини таъминлады. Ўқытишининг умумпедагогик принциплари (илмийлігі, қулайлігі, тизимлілігі,

изчиллиги, ўқитишининг ҳаёт билан боғлиқлиги, кўргазмалилиги, мавхумлиги, онглилиги, фаоллиги, тарбиявий хусусияти, билим ва малакаларнинг пухталиги)дан ташқари мусиқа ўқитишининг қўйидаги маҳсус принциплари риоя қилиш керак:

- мусиқа ўқитишининг ўқувчиларнинг табиий истеъоддлари, иқтидори ва улардаги мавжуд мусиқий қобилияtlарга боғлиқлиги;
- мусиқани қабул қилиш, эшигиш, овоз ва ижрони ривожлантиришини бир бутунилиги;
- ҳиссий ва рационал, бадний ва техник, шакл ва мазмун каби жиҳатларнинг ўзаро таъсири ва бирлиги;
- жамоавий ва якка мусиқий машғулотлар, мусиқий ва умумтаълим фанларининг ўзаро боғлиқлиги;
- мусиқий қобилияtlар (товушнинг баланд-пастлигини, ритм, лад, тембр, кучини, куй, кўповозлик, аниқ ижро, мусиқий хотиранинг хусусият шакли, мазмунини ҳис этиш)ни уйғун ҳолда ривожлантириши.

Мусиқа таълимининг мазмунни мусиқий билимлар, малака ва кўниkmаларнинг педагогик тизимидан иборат бўлиб, уларни ўзлаштириш ўқувчиларнинг мусиқа маданияти ва мусиқий қобилияtlарни ривожланишини таъминлайди.

Мусиқий билимлар – мусиқа маданиятининг тўплланган тажрибаси ва унинг инсон онгида тўғри акс этиши.

Мусиқий кўниkmалар – мусиқа санъатидаги ғайрииҳтиёрий етказилган маҳсус ҳаракатлар.

Мусиқий малакалар – мавжуд мусиқий билим ва кўниkmалардан тўғри ва самарали фойдаланиши.

Мусиқа таълимининг мазмунин ижтимоний буюртманинг, жамиятини мусиқий билимдон инсон нималарни билиши ва уddyalай олиши, қандай ҳислатларга эга бўлишига нисбатан жамият қўядиган талабларнинг педагогик нуқтаи назардан амалга оширилиши сифатида қаралади.

Мусиқа таълимининг мазмунини акс эттирадиган меъерий ҳужжатлар – “Таълим тўғрисида”ги қонун, Давлат таълим стандартлари, ўқув режалари, дистурлар, дарслеклар, ўқув кўлланималари, нота тўпламлари, хрестоматиялар, фонокрестоматиялар, ўқув видео ва аудио ёзувлари ва б.

Мусиқа ўқитиши методлари – бу ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг мусиқа таълими масалаларини ҳал этишга қаратилган (услублари, йўллари) тартибга солинган ўзаро боғлиқ фаолият тарзи.

Умумий педагогикада асосий таснифлардан бирида таълимининг оғзаки, кўргазмали ва амалий методлари ажратиб кўрсатилган. Ялип ёнданшиша эса таълим методларининг учта умумлантирувчи гурӯҳлари кўриб

чиңилади: 1. Ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари; 2. Ўқув-билиш фаолиятни кучайтириш ва асослаш; 3. Ўқув-билиш фаолияти самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари.

Мусиқа таълимида ўқитиш методларини яна мусиқий фаолият турлари (асар яратиш, ижро этиш, тинглаш)га, шунингдек тадбирлар турига – танловлар, концерт, имтиҳон, фестиваль, байрам, мастер-класслар (устозлик синфи) ва бошқа турларга мувофиқ ажратиш мумкин. Мусиқа ўқитиш услублари ўқитувчидан ўқувчига, шунингдек очиқ мастер-класслар ва ўқув-услубий адабиётлар орқали ўтади.

Мусиқа ўқитушини шакли деб мусиқа ўқитувчиси ва ўқувчиларнинг белгиланган ва муайян тартибда амалга ошириладиган фаолиятига айтилади.

Мусиқа ўқитишнинг асосий шакли мусиқа дарси ҳисобланади.

Махсус мусиқа таълими тизимида бу мусиқа асбобида ижро этиш, ёки мусиқа дарслари (умумтаълим мактабларида), махсус мусиқа таълимидағи гурӯҳ машғулотлари, унда мусиқа машғулотлари доимий таркибдаги, бир хил ёшдаги ва тайёргарлик даражасидаги ўқувчилар түрүзи билан муайян вайт давомида ва белгиланган жадвал асосида ўтказилади. Ўқитувчи дарсга йиллик ва тақвим режалар, ўқув дастурларидан тортиб, то дарс режалар, конспект ва ҳисоботларгача, барча зарур ҳужжатларни тайёрлайди.

Мусиқа дарсидан ташқари синфдан ташқари ва мактабдан ташқари мусиқа тұрақтаратындықтарының, шунингдек концертларга, мусиқий спектаклларга, музейларға тапсриф, мусиқачайлар, бастикорлар билан учрашывлар, кечалар, байрамлар, дискотекалар мавжуд.

"Мусиқа тарбияси назарияси" номли III бўлимда мусиқий-тарбиявий жараённинг моҳияти ва қонуниятлари масалалари, мусиқа тарбиясининг принципиелари ва услублари, мусиқа воситасида дунёжарашни шакллантириши, ахлоқий, меҳнат, жисмоний, эстетик, бадний ва мусиқа тарбияси мавзулари ўрни олган.

Мусиқа тарбияси – бу шахснинг мусиқа маданиятини шакллантирушига қаратилган жараёндир.

Мусиқа тарбиясининг моҳияти ва қонуниятни биринчи навбатда, шахс шаклланышининг ажралмас қисми бўлиб, у кишилик жамияти тараққиётидаги табиий қонуниятдир. Агар мусиқага ўргатини ва мусиқа

таълими жараёни мұайян мусиқий билим, күнікма ва малакаларни ўзлаштириш ва шакллантириш (яғни мусиқий билимлар мажмунин әгаллаш жараёни)га қаратаған бўлса, мусиқа тарбияси бу шахсни маънавий, ақлий, жисмоний, эстетик, бадиий тарбиялашла, инсоний фазилатларни шакллантиришда мусиқа маданиятини таркиб топтириш жараёнидир. Бу ерда мусиқа тарбияси мусиқа таълимига нисбатан кенгроқ тушунчадир.

Шундай қилиб, мусиқа тарбияси бу шахс бир бутун шаклланшишинг ажралмас қысмидир.

Бевосита мусиқа тарбияси жараёнининг қонуниятлари орасидан қўйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- мусиқа тарбиясининг жамият мусиқа маданиятiga боғлиқлиги;
- мусиқа тарбиясининг мусиқага таълими ва шахснинг мусиқий ривожланиши билан бирлиги ва ўзаро алоқаси;
- мусиқа тарбияси самарадорлигининг мусиқий фаолиятнинг онглилигига боғлиқлиги;
- мусиқа тарбиячисининг тарбияланувчи билан ўзаро алоқаларининг мустаҳкамлиги.

Баъзан мусиқа тарбияси атамасини тор маънода болалар боғчалари ва умумтаълим мактабларида амалта ошириладиган умумий мусиқа тарбияси сифатида маҳсус мусиқа таълимига қарама-қарши қўйиб изоҳлайдилар. Шунингдек, оиласидаги мусиқа тарбияси ва ўз-ўзини мусиқий тарбиялашни ажратиш мумкин.

Мусиқа тарбияси принциплари мусиқий-педагогик жараёнининг барча томонларини, унинг моҳияти ва мақсадларини қамраб оладиган талаблар ва асос қилиб олинган қондалардир. Мусиқа тарбияси принциплари, биринчи навбатда, умумий педагогикада шаклланган қўйидаги тарбиялаш принциплари тизимига таяниди: тарбиянинг ҳаёт билан боғлиқлиги, ғоявий-аҳлоқий, маънавий тарбия, тарбияга комплекс ёндашув, онг ва ахлоқнинг бирлиги, меҳнат, жамоа воситасида тарбиялаш, шахсга висбатан ҳурмат ва оқилюна талабчанлик, ёшга хос ва индивидуал хусусиятларни ҳисобга олиш, педагогик таъсирларнинг изчиллиги ва тизимлilikti. Мусиқа тарбияси принциплари орасидан қўйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин: илмий мусиқа маданияти ва унинг анъанааларига таяниши, жаҳон классик мусиқаси ва мусиқа педагогикаси замонавий ютуқларининг ўзаро алоқаси. Умумий ва мусиқа тарбияси принципларига амал қўйган ҳолда, педагог ушбу жараёнининг самарадор, илмий асосланган ва бопшариладиган бўлишига эришади.

Мусиқа тарбияси методлари – тарбияловчи ва тарбияланувчи...

ўзаро боғлиқ фаолиятининг асосий усуллари бўлиб, улар мусиқа тарбияси масалаларини ҳал этишга қаратилган. Умумий педагогикада қўйидаги тарбия методлари ажратилиди: ишонтириш, машқ, рағбатлантириш ва жазолаш, шунингдек ўқувчиларда қарашлар ва эътиқодни шакллантириш мақсадида уларнинг онги, ҳиссияти ва иродасига таъсир этиш ҳамда бошқа тарбия методлари. Тарбия методларини тарбия воситаларидан фарқлаш керак, уларга, бир томондан, фаолиятининг турли хиллари (ўйин, ўқув, меҳнат ва ҳ.к.), киради, бошқа томондан – бу моддий ва маънавий маданиятнинг предметлари ва асарлари мажмуи (кўргазмали қўлланмалар, бадний ва илмий-оммабон адабиётлар, мусиқа ва тасвирий санъат асарлари, оммавий ахборот воситалари ва ҳ.к.).

Мусиқа педагогикасида тарбия методлари мусиқа санъати асарлари, уларнинг шакллари, жанрлари, миллӣ ва маданий ҳусусиятлари билан боғлиқ бўлган аниқ кўринишга эга бўлади. Шу тарзда ўқувчида ҳалъ, миллӣ, мумтоз ва замонавий мусиқага бўлган муносабат шаклланади. Махсус мусиқа тарбияси методлари умумий мусиқа тарбияси методларидан ҳажми, амалга оширилиш даражаси ва ҳусусияти билан фарқ қиласди. Шунингдек, биз турли даврлардаги мактаблардаги тарбия методларини ва мусиқа фаолиятининг турларини фарқлаймиз. Инсоннинг мусиқий тарбияланганинига нафақат унинг мулоҳазаларида ва мусиқа санъатига оид билимларида, балки, шунингдек, бир бутун мусиқа маданиятига ишбатан муносабатида ва унга эришганинига намоён бўлади.

Шундай қилиб, мусиқа педагогикасида умумпедагогик асосда *музиқа тарбиясининг қўйидаги методларини ажратиб кўрсатиш мумкин*:

- ҳали; мусиқаси анъаналарига асосланган тарбия методлари;
- умумий ва махсус мусиқа тарбияси методлари;
- миллӣ мусиқа санъати ва маданияти билан таништириши методлари;
- ахлоқ, мусиқа асарларини тинглаш ва ижро этиши маданияти методлари.

Педагогикадаги тарбия методлари, шакллари ва воситалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Агар таълимда биз ўқитиш шаклларига аниқ таъриф бера олсак ва, дейлик, таълимнинг дарс шаклини ажратсак, тарбияда эса шакл баъзан тарбия методлари ва воситалари билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Мисол учун, тарбияни ташкил этишининг синфиши, тарбия соатлари ва мактабдаги дарслар, маътузалар, баҳслар, шахсий намуна, тоғшибирчлар, мусобақалар ва б. кабин шакл ва воситалари; мусиқий тарбиядаги мусиқа тўғареклари, кечалар, концертлар, танловлар, фестиваллар, бастакорлар, таникли мусиқачилар билан учрашувларини ҳамда ва мусиқий

тарбиянинг бошқа шакл ва воситаларини бир вақтнинг ўзида мусиқа тарбияси методлари қаторига киритиши мумкин.

Мусиқа воситасида дунёқарашни, аҳлоқий, маънавий, ақлий, меҳнат, жисмоний тарбияни шакллантириш ўзига хусусиятларга эга. Дунёқараш деганда биз инсонни ўраб турган воқеликнинг турли-туманлигига нисбатан унинг муносабати ва қарашларини тушунамиз. Аҳлоқий, маънавий тарбия инсонпарварлик, аҳлоқ, инсонга, унинг маънавияти, ният ва ҳаракатларининг поклигига ишонч, жамиятахлоқ нормаларини ишлаб чиқиш, Ватанга муҳаббат, ватанпарварлик, байналмилаллик ва бошқа тушунчалар билан боғлиқ. Мусиқа санъати ана шу ҳиссиятларни товушли бадиий образларда ифодалайди. Мусиқий бадиий образларнинг нозиклиги, оҳангдорлиги, лириклиги энг нафис ва ноёб туйғуларга таъсир этиши имконини беради. Шу билан бирга, аниқ ритм, драматизм, оҳанглар кескинлиги, тантанаворлик, гармонияга бойлиги инсонда дадиллик, фурур, жасоратга, Ватанини ҳимоя қилишига тайёрлик туйғуларини уйғотади. Бошқа бир мусиқа хаёл суришга чорлайди, меҳнатда ёрдам беради. Булар мусиқанинг хусусиятига боғлиқ нарсалардир. Мусиқа билан бевосита шугулланиш эса катта маънавий, ақлий ва жисмоний меҳнат ҳисобланади. Мусиқа санъатида жисмоний тарбияга катта аҳамият берилади. Мусиқачининг иш тартиби, гигиенаси, жисмоний машқулар (хонандалардаги овоз аппарати; дамли чолғу созандаларида лаб, тил, нафас олиш; скрипкачилар, пианиночилар ва бошқа чолғучиларда қўллар ва уларнинг тўғри қўйиш, гавда, елкалар, бошнинг ҳолати) нинг барчаси жисмоний ривожланиш ва машқулар бажаришнинг алоҳида метод ва шаклларини, демак, мусиқачининг жисмоний маданиятини тарбиялашни талаб этади.

Эстетик, бадиий ибтидо мусиқа тарбиясининг асоси ҳисобланади. Эстетика инсоннинг ўзини ўраб турган воқеликка нисбатан бадиий изходиёт соҳасидаги қадриятларга оид муносабатларининг эстетик (ҳиссий) намоён бўлиши қонуниятлари ҳақидаги умумий фан. Кўпинча маълумотномаларда мусиқий тарбия эстетик, бадиий тарбиянинг бир қисми деб аталади. Ҳақиқатда ҳам шундай, чунки эстетика фан сифатида, шунингдек эстетик тарбия нуқтаи назаридан барча санъатлар ва бошқа ҳаётий воқеликлар учун умумий бўлган тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари. Эмоционал-ҳиссий сезирлик ҳамда гўзаллик ва бематнлилк, кўтаринкилик ва тубанилк, юксак бадиийлик ва қабиҳлик, ҳажвийлик ва фожиавийликка нисбатан баҳо берувчи мушоҳада юриттишини кўриб чиқади. Шу сабабли, табиийки, мусиқа санъати тасвирий санъат, театр, кино, рақс, адабиёт каби санъат турлари билан бир қаторда инсонни эстетик ва бадиий тарбиялашда катта аҳамиятта эга. Эстетик, бадиий тарбия санъат соҳасида дид, юксак

ғоялар, қобиляйт, мустақил ижод кабиларни шакллантиришга қаратылған. Бұ ҳәётимизни маңнавий жиһәтдан бойитади, уни мазмұнлы, янада гүзарпроқ на күттарникироқ қылади.

Мусиқа тарбияси – инсоннинг жамият мусиқа маданиятiga аралашып жараёнидір. Мусиқа тарбияси тизими умумий ва маҳсус мусиқа педагогикаси методлари мажмуасында асосланади. Болалар ва ўсмиirlарни мусиқага ошно қилишининг аесөй шакллари – мусиқа адабиётлари билан танишып (мусиқа асарларини тинглаш), изкочиликнинг түрли шаклларида (масалан, хор бўлиб куйлаш), мусиқали ўйинлар, мусиқий телевидение радиоэпитеттиришлар, мусиқа ҳақидағи китоблар, маърузалар¹.

Мусиқа тарбияси мусиқаның табиий, мафтункор ва ижобий таъсир кучига асосланади. Она алласидан бошлаб қалбимизда мусиқа янграйди. Вольтер шундай деган әди: “Инсон қалбининг тубига фақат мусиқа стиб бориши мүмкин”. Абдулла Авлоний ўзининг “Мусиқа” номлы шеърида шундай ёзади:

Коинота чиң үйингдан, айлагил бир илтифот,
Шаклингни күрганда, сендан руҳ қасб айлар ҳаёт.
Нагмасозингдур мадори жисм, қудсий сўзларинг,
Руҳбахшодур садо қылганда, Ҳижрон, қўзларинг.

Буюк педагог В.А.Сухомлинский “Мусиқа яхшилик, гүзарлик, инсонийликка даъват қилишининг энг мӯъжизакор, энг нағис воситасидир” деган ҳаққоний фикрни билдирган әди.

“Мусиқа таълимни тарбияси тизимидан ташкил этиш ва бошқариш” номлы IV бўлимда тизимнинг умумий асослари, алоҳида қисмлари, мусиқа ўқитувчилини тарбиячисининг вазифалари, мазкур тизимнинг замонавий ҳолати ва ривожланиши истиқболлари масалалари кўриб чиқылади.

Умумий педагогикада ушбу бўлим “мактабшунослик” деб аталади, чунки унда умумтаълим мактабларини бошқариш масалалари муҳокама қилинад. Мусиқа педагогикасининг мазкур курсида мусиқа таълимни ва тарбияси тизими бошқарувининг барча бўлинимлари: мактабгача мусиқа тарбияси (ясли, болалар борчалари), умумтаълим мактаблари, болалар мусиқа ва санъат мактаблари, академик лицейлар, коллеклар, олий таълим мұассасалари, болалар ижодиёт уйлари, студиялар, малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш институтлари, шунингдек оиласда мусиқа тарбияси ва мустақил мусиқий билим олиш кабилар ёритилған.

Мусиқа таълимни тарбиясина ташкил этиш ва бошқаришининг мазкур бутун тизими мустаҳкам ҳуқуқий, методик ва ташкилий асосга эга.

¹ Музыкальное воспитание// Музыкальный энциклопедический словарь. М., 1990, с. 364.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992), Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни (1997), Кадрлар тайёрлаш мислий дастури (1997), мактабгача таълим муассасалари учун намунавий дастурлар – "Мактабгача ёшдаги болаларниң тайёргарлик даражасига ишбатан давлат талаблари" (2000), "Учинчи минг йылниңин боласи" (2000), "Мактаблар учун давлат таълим стандартлари" (1993), аспирантура ва илмий ишлар бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовининг "Илмий-тадиқот фаолиятини ташкил этишини тақомиллаштириши тўғрисида"ги қарори (2002), мусиқачи-ижрочилар учун аспирантура дарёжасидаги логистичурли-стажировка, маликл ошириш институтлари ва факультетлари ишнин тақомиллаштириши бўйича турли қарорлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йыл 8 июндан "Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлани ва уларниң фаолиятини янада яхшилаш бўйича 2009-2014 йилларга мўлжалланган Давлат дастури тўғрисида"ги қарори ва мусиқий таълим ва тарбия тизимининг ишончли фаолиятини таъминловчи бопкә кўплаб ҳужжатларни мисол қилиб келтириши мумкин. Унбу тизимнинг ҳар бир бўлинмаси ўз ишноми, ўкув режисси, дистурзи, дарсландир, кўлланмалар ва барча зарур меъёрий ва ўкув ҳужжатларига эга. Мазкур тизимга умумий раҳбарлик ва молиявий таъминлаш Ўзбекистон Республикасининг соҳавий вазирлик ва идоралари – Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Олий ва ўрга маҳсус таълим вазирликлари, шунингдек уларниң бўлинмалари томонидан амалга оширилади.

Мусиқа таълими ва тарбиясини ташкил этиши ва бошқарни тизимининг асосий тизмойинлари қўйицагилардан иборат: режалилик, марказлаштирилганлик, ҳисобот берини, жамият эҳтиёжларига боғлиқлик, иҶтисолий-методий ва кардлар билан таъминланганлик, мусиқий ва умумий таълим ва тарбия ишбатининг самарадорлиги, мусиқа таълими ва тарбияси соҳасидаги мусиқий апъаналар ва замонавий жаҳон ютуқларини ҳисобга олиш.

Мусиқа ўқитувчиси ва тарбиячиси – бу ўзига хос касбdir. Истеъод, яхойиб мусиқий-ижрочилар кўнисмалари, мусиқа санъатига онд билимлари, педагогик маҳоратга эга бўлишдан ташқари, мусиқа ўқитувчиси ўқувчиларниң мусиқий қобилиятларини аниqlанига сезигирлик билан ёндашиши ва бу қобилиятларни самарали ривожлантириши учун зарур мусиқа репертуарини тўғри ташлаши керак.

Мусиқа тарбиячиси, раҳбари, мусиқа ўқитувчисининг ижодий фаслиятин маҳсулдор бўлишига ўкув адабиётлари, шунингдек маҳсус меъёрий, ўкув

хужжатлари: ўқув режкалари, дастурлар, дарсликлар, қўлланмалар, ишта тўлишимлари, фонотрекомпактлари, шунингдек тақуим режкалари, шире режкални дарс конспектлари, журнallлар, тестлар, рейтшиглар, хисоботлар ва бошقا шу кабиллар ёрдам беради. Унбу ёзма ҳисобот кўпинча ижодий ходимга оғирлик қўлади. Аммо, педагогикада режкалаштирилган ва бажарилган иш, синф ва уй вазифалари, ўқувчиларининг эршиглар, ривожлантирилган ва ривожлантирилшин зарур бўлган мусиқий қўбалиятлари, ўтилган ва ўзлантирилшин мўлжалланган мусиқа материалини қатъий ҳисобга олмасдан ривожланишининг изчилиги ва узлуксилигинга раҳи қўлиб бўлмайди, бу иш мусиқа таълимни ва тарбиясини тапкил этиши ва бошчаринининг бутун тизими самарали ишлашини издан чиқаради. Унбу хужжатларни юритишга мусиқа ўқитувчи ва тарбиячилари мустақил иш жараёнигача, ўрга ва олий таълим муассасаларида ўқии даврида тайёрлаб борылади, иш жараёни эса мазкур муассаса раҳбарлари томонидан назорат қўдинади.

Ўзбекистон Республикасида замонавий мусиқа таълимни ва тарбияси миллий ва жаҳон мусиқа маънанинг тобора кўпроқ ўзлантирини йўзидан бормоқда, мусиқа педагогикасининг халқи амълананий шаклларини сақлашган ҳолда, унинг илғор замонавий шакл ва методлар жорий қўлнимоқда. Замонавий педагогик технологиялар рейтшиг, тест, ахборот, компьютер тизимлари — жонли товуни, акоили икро ва мусиқалаштиришда беносита иштирок этиши билан тобора кўпроқ боғлиқ бўлиб бораётганлигини қўрамасдан, аввалингек мусиқа сангъатидаги янада кўпроқ эстетик завъи ўйғотмоқда. Афтидан, замонавий технологиялар ва мусиқа сангъатининг жонли хусусиятини умумий ишқатларини излаб тоини, уларнинг имкониятларини ҳисобга олиш зарур.

Ўзбекистон Республикасида мусиқа таълимни ва тарбияси борасида оммавий яхборот воситалари — радио ва телевидение, Ўзбекистон Бастакорлар уюшмаси, бошقا ижодий бирлашмалар, Ўзбекистон давлат консерваторияси, педагогика университетлари ва институтларининг мусиқа факультетлари ва бўлимлари ҳамда бошقا кўплаб олий ва ўрга маҳсус таълим муассасалари катта иш олиб бормоқдалар. Бу ишда “Соёлом авлод учун”, “Форум”, “Устоз” жамғармалари ва бошقا тапкилоглариниг кўрсатаётган ёрдамлари катта. 1997 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикасида 1 октябрь “Устоз ва мураббийлар куни” сифатида ишонилаб келинмоқда. Республикашинг кўплаб мусиқачилари ва мусиқий жамоалари халқаро ташловларда, концертларда, фестивалларда муваффақиятли иштирок этиб, фаҳрли “Гран-При” ҳамда лауреатлик дипломларини қўлга киритмоқдалар.

"Мусиқа педагогикасасы" мәзкур курсеннинг иловасида семинар манифөудлари учун тәхминий саволлар, китобнинг охирида эса зарур адабиётлар рўйхати берилган.

II БОБ МУСИҚА ТАРБИЯСИДА БОЛАЛАР ҚЎШИҚЛАРИ

Мусиқа педагогикасининг болалар қўшиқларига иисбатан эътибори бешинч замене, чунки болалар қўшиқлари – бу мусиқа санъатининг энг оммавий, халиқил түрилдири. Қўшиқ ижрочилигидаги ҳам маҳсус мусиқа тарбияси, ҳам умумий мусиқа тарбияси соҳасидаги барча болалар иштирок этадилар. Болалар қўшиқлари шакл ва жанрларининг хилма-хиллиги мусиқий-педагогичк ишараларни туғли-тұман ташкил этип имконини беради. Мәзкур бобанинг асосий мақсади ушбу қўшиқ материалининг түрли тұмандығини, улар ичидан энг сара нақуналарини ажратиб қўрсатиш, үзарнинг педагогик, тарбияний имкониятларини белгилап, педагогларнинг ушбу материалдан тушунишлари ва алаб топишларига енгиллик яртышыдан изборатдир.

Болалар қўшиқлари мусиқа санъати тури сифатида халқ болалар қўшиқлари, шунингдек бастакорларнинг болалар учун яраттан қўшиқларидан ташкил тонган.

Халқ болалар қўшиқларининг қўйидаги асосий шакллари мавжуд: алла қўшиқлари – катталарнинг болаларга бағишилаган халиқил машиний қўшиқ изходиёти ва бевосита болалар қўшиқ изходиёти – болалар қўшиқ фольклори.

Алла

Боланинг мусиқа тарбияси алладан бошланади. Мусиқа – бу ажойиб ва бетакор воқееликдир. У бизнинг ҳис-түйғуларимизни жупибунга келтиради, мусиқий бадий образларининг гүзарлығы билан завиғантариради ва қувонтиради, хаёлга чўмишта мажбур қиласади, маънавий юксалтиради ва фазилатларимизни оширади, рухдан поклайди, ҳаётимизга алоҳида маъно ва мазмун бахш этади. Мусиқа ўз мавжуддиги билан табиий моҳиятига эга. Авлюлдар томонидан тўпландиган мусиқа тажрибаси доимий равишда ўсиб, такомиллашиб бормоқда. Ушбу ривожланиши ва мусиқа маданияти, мусиқа санъатига ошию бўлиши жараённанда гўдакнинг мусиқа дунёсига кириб келишидаги илк қадамлари жуда муҳимдир: уларга алла каби амалий мусиқий-пектимоний жаңрни киритиш мумкин.

Алла – боланин үйқесини көлтирадыган шүнчаки құшиң әмас, балқы оның ал бола орысіндегі үзінгі хос мұносағаттарнинг университетті, астырлар давомида сайқалланған усулидір. Алла құшиңи ёрдамда иғодаланған бу мұносағаттар үтміншідегі ажгодиларнинг бор доноолигини она орқали болага үткіншігі ёрдам беради, уни тиңчланғыради, тарбиялайды, боланиннан ҳаётта табиий кириб келинішінде имкон яратади. Шу билдиң бирға, күпніча бу жараён аингланған, қыссый-эмоционал даражада амалға опады. Она нозық мусиқиң охандылар – бир маромдаги ритм ва фақат үзиң ҳис қыладынан кеңінмелар орқали болага үзіннинг әнг мұқалдағас, әнг загу түйрүларнин. орау алға истикларини етказады, аның шу аспекти уни мұстакиль үлгіттің тайёлайды.

Бу жараён фанда ҳалы жұда оз ўрганилған. Шунға қарамай, масалан, япон олимларнинг болани ҳомила ҳолатидан оқ тарбиялаш мүмкіншілігі алға залрурлығини асослаған берган тадқиқтандар ҳаммага мәттүлүм. Шунға үхшаш масалалар кам ўрганилған бўлинишінде қарамай, шу нарса аниқ, оның алдында, ушинш әкимли ва меҳрибон овози умримиздин охирнігача бизга ҳамроҳ бўлиб қолади. Яна шуниси ҳам мәттүлүмки, боланиннан келгүсінің тиңчиғынан үшін жиһадтдан оның үз боласында қынай алға айттынни ҳамда унға қандай маънно сингидирилишнің боғлиғи.

Демек, алла құшиңдарын үзиншінде амалий, тиңчлантирувчи, эркаловчы, ухлатутувчи вазифалардан ташқари, иншоғтада катта тарбияний ахамиятта ҳам ән. Бу үзінгі хос қыссыят психология, педагогика, физиология кабін фанлар томонидан үсіб келаёттан ән авлодни тарбиялаңда, шахсни ҳар томондама баркамол қылғын тарбиялаңда түркі ва самарали фойдаланып учун атрофлича талқын: этиленин ложим.

Боланин жилеменій алғаннан кейін тарбиясида аллани ахамиятты мұхымшылар қызығынан атқарып, Ибн Сино айттандек: “Гұдак миқозини мұстаҳкамловчы фойдалы воситалар қаторынан құйдагилар киради: бириңиңден, сиғыл тебратыншын ва, иккіншиден, одитта аллапараб ухлататандын мусиқа ва құшиңни хиргойн қилиш. Бу ишкі шареанин бола томонидан идрок этиленин уншын жилеменій машықтар үзіншінде мүсіншінде майил қылады. Уәләрдан бириңиңден тантанда, иккіншиңден эса – қалға тегшілік”.²

Құпшылаб алабиетларлар, китоблар, тұлаламларпен ўрганиш, ҳаёттің күзатушылар алла құшиңдарининнан хилма-хил шакл да турлары мавжудлығини күрсатмоқда. Масалан, «Ўзбек ҳалы мусиқасы»³ китобинин III жылдада Юнес Ражабий томонидан тұлланған ҳамда ёшиб олинған,

² Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн.: I. Т., 1981, с. 300// Антология педагогической мысли Узбекистана. М., 1986, с. 67.

нота ёзувида иккита алла қўшиғи келтирилган. Мазкур алла қўшиқларининг мусиқий мотивлари ва оҳанги жуда кенг тарқалган ва алла қўшиқларининг гарчи бироз мураккаброқ бўлса-да, шубҳасиз, такомиллашган турларидан биридир.

Алла

М.М. ♩=42-44

Оқ қў-зим, оп-поқ қў-зим, гап тут - ма-ган
сур-бет ю-зим, эс-сиз-ги-на бер-ган ту-зим, ёш- лар- га тўл -

М.М. ♩=63-66

дир-динг қў-зим,(мо), ал - ла Ал-ла жо -
ним, ал - ла, ҳо - зир иш - лаш - га пад - ла, йи - рим - те - рим -
дар - ни о - либ, сўнг - ра қи - ла - миз ял - ла (ё) ял - ла.

«Ўзбек халқ ижоди» туркумидаги «Бойчечак»¹ китобининг (тузувчилар О.Сафаров, К.Очилов) «Аллалар» бўлимида алла қўшиқларининг адабий матнлари тўплланган. Китоб охирда О.Сафаровининг «Болалар куйласа — олам мунаввар» сарлавҳали мақоласи берилган, унда ўзбек халқ болалар қўшиқларига оид адабиётлар, уларниң тарихи ва ривожланиш қонуниятлари ҳамда қисман алла қўшиқлари ҳақида маълумотлар мавжуд.

³ Ўзбек халқ мусиқаси. III-том./ Тўпловчи ва нотага олувчи Ю.Ражабий. Т., 1959, 538-544-б.

¹ Бойчечак: Ўзбек халқ ижоди/Тўпловчилар: О.Сафаров, К.Очилов. Т., 1984, 5-45-66.

Мисол тариқасида уларниң бир неча энг ёрқиң намуналарини көлтираймиз:

1. Алла айтиб ухлатаман,
Алла, құзим, алла.
Қандай сени юпатаман,
Алла, болам, алла.

Кичкинасан, лоласан,
Алла болам, алла.
Қақон катта бұласан,
Алла, болам, алла.

Алла, алла, орастасан,
Алла құзим, алла.
Гуноҳи йүқ нораастасан,
Алла, құзим, алла.

2. Юзимнинг ёруғи, құзимнинг нури,
Белимнинг құввати, дилим сурурى.
Элиминг құвончи, тоғдек фурури,
Әрка болам, оғығим, алла.
Севган болам, тойчогим, алла.
Үргилай қўзингдан, эрка фарзандим,
Новвотим, асалим, шакарим, қандим,
Умрингни тилайман, кўнгил хурсандим,
Қўзичогим, оппозим, алла,
Ёниб турган чирогим, алла.

4. Алла болам, Бахтиёр,
Ҳар нарсанинг вақти бор.
Кўзимнинг нури ўзинг,
Келажагим бахтиёр,
Алла, болам, алла-ё,
Гулу лолам, алла-ё.

Боғ ичидә чаман гуллар,
Алла, құзим, алла.
Сайрайда шайдо булбуллар,
Алла, құзим, алла.

Сендан келар – гул иси,
Алла, болам, алла.
Ота-онасинг бириси,
Алла, болам, алла.

Сенга аллалар айтайни,
Алла, құзим, алла.
Соғларшитда ётеси,
Алла, болам, алла.

3. Ширин болам, алла.
Жону дилим алла.
Тахти равони бўлсии,
Ота-онаси қўлсии,
Мавлудажоним, алла.
Ширин болам, алла.
Жону дилим, алла.
Қизил гулим сўлмасин,
Келин бўлиб сузилсии,
Мавлудажоним, алла.

Ўзинг менга қанот бўл,
Юрагимга мадад бўл.
Тоғни талиқон қилгудек,
Полвону боодоб бўл,
Суяр тоғим, алла-ё,
Севар боғим, алла-ё.

Тезроқ катта бўлгин сен,
 Тезроқ кучга тўлгин сен,
 Соғлом бўлиб доимо
 Ёнгизамда юргин сен.
 Пилдириғим, алла-ё,
 Умр ариғим алла-ё,
 Алла-ё, алла!

5. Алла қиласи болам-о, Ўйкудан ором олсни-о, Алла, алла, дегонда, Жынгизна ухлиб қолсан-о. Алла, болам, алла, Иккى қўзим, алла.	6. Алла, болам, алла-ё, Кўрар кўзим, алла-ё, Суяр кўзим, алла-ё, Алла, болам, алла-ё, Ширин жоним алла-ё, Иссис юним, алла-ё.

Келтирилган миссалардан бисенинг мадданиятимиз ва санъатимиз нечокли бой ва ранг-барағигиги кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам у атрофлича тадқиқ этишга лойиқ ва муносабидар. Мазкур алла қўшиқларини таҳдид қўлиб, биз қўйидаги қонутишини қайд этишимиз мумкин. Ҳар бир аллада шеърнинг тақорорланувчи қисми (рефрен) мавжуд бўлиб, у ўзгаринисиз қолади. Мана ўша тақорорланувчи мисралар:

1. «Алла, қўзим, алла,
     Алла, болам, алла».
2. «Эрка болам, опиғим, алла,
     Севган болам, тойҷогим, алла».
3. Ширин болам, алла,
     Жону дилим, алла».
4. «Алла, болам, алла-ё,
     Гулолам, алла-ё» ва ҳ. к.

Тўртинги аллада шеърнинг тақорорланувчи қисмидан кейин учичи куплет охирида яна битта қўшимча қатор бор:

«Алла-ё, алла!».

У ёки бу қаторларда алланинг мазкур тақорорланувчи қисми тақорорланиши, монотонлиги, бир маромдалиги туфайли алланинг асосий амалий вазифасини бажаради, яъни тинчлантиради, тебратади ва, ухлатади.

Энди нотали ҳолатдаги алла қўшиқларидан, айнан тақорорланувчи қисмнинг турларидан мисол келтирамиз, чунки нотасиз қўшиқни тушуниш ва уни тасаввур қилиш жуда қийин:

Амалиётда мазкур ҳиргойида мисра ва сўзлар сони аниқ чегараланмайди. Улар кўп ҳам, оз ҳам бўлиши мумкин. Бу зарурят ҳамда аниқ вазият билан боғлиқ: бола қандай ухлайди, бу ҳиргойиниң унга яна тақрорлаш керакми, бундай пайтда она қандай туйғуларни бошидан кечиради ва ҳ.к. Буларнинг барчаси аҳамиятта эга ҳамда худди ҳаётнинг ўзи каби истаганча ўзгариши мумкин.

Она босиқ, вазмини, қалбга етиб борадиган овози билан алла айтаётган чоғда бешикни тебратади ёки болани қўлига олиб, уни бағрига босиб, бир маромда силайди, қоқиб қўяди, кучоқладайди, уни тебратиб, ана шу тарзда боланинг тинчланинни ҳамда ухлаб қолиниши учун қулай шароит яратади.

Ушбу масаланинг ўрганилиши-шуни кўрсатмоқдаки, мавжуд зъюн қилинган адабиётларда алла қўшиқларининг нота ёзишли варианatlари жуда кам.

Бу ҳолат алла қўшиқларининг энг яхши намуналарини илмий жиҳатдан ўрганишини, шунингдек, уларни оммалаштиришни жуда қийинлаштиради.

Оҳангсиз, мусиқасиз алла қўшиғининг ўзи йўқ. Бунинг устига, бу оҳанг, бу мусиқа ниҳоятда муҳимдир. Алла қўшиқларининг оҳангги, шигонацияси, иъни мусиқийлик жиҳати нафақат асосий амалий, мазмуний айни пайтда ҳиссий-эмоционал, эстетик, тебрантирувчи (вибрацион), акустик юкни ўз устига олади. Ифодавий (оҳангдор, ритмик, товуш ўлчамлари, товуш тебранишлари, динамик) ва бошқа амалий воситаларининг бутун комплексини нотали мисоллар мавжуд бўлгандагина тўла тасаввур қилиш мумкин бўлади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синфи учун «Мусиқа» дарслитида¹ (муаллифлар: О.Иброҳимов, Ж.Иброҳимов, Ю.Ботиров) халқ мусиқий ижодиётининг шу турга оид энг яхши намуналаридан бири бўлган алла қўшиқларининг нотали намунаси берилган.

¹ Иброҳимов О.А., Иброҳимов Ж., Ботиров Й. Мусиқа: 4-синф. учун дарслитик. Т., 2003, 44-б.

Алла

The musical score consists of three staves of music in 2/4 time with a treble clef. The lyrics are written below each staff.

Staff 1: Алла ай - тай жо - ним
Алла ай - тай жо - ним

Staff 2: бо - лам ку - лок сол - гни ал - ла
бо - лам ши - рин кү - зым ал - ла

Staff 3: Ши - рин ал - лам тинг - лаб ас - та
сен ку - вен - чын иф - ти - хо - рим

Staff 4: ух - лаб кол - гни ал - ла
кү - рак кү - зым ал - ла

Дарслықда «Асрларға тәндөсі құшиқтар» (тұзувчилар: Ж.Әшопқұлов, Й.Абдурахмонаев) китобидан олинган қүчирма көлтирилған. Үнда, жумладан, шундай дейнілади: «Она алласини әшитиб ўсттан бола келажак да ўз ота-онасини севади ва қадрлайды, Ватанига содиқ, инсонларға ҳамдард бўлади».

Сўнг бу китобда ер юзидағи биринчи алла ҳақида қўйидаги ривоят көлтирилдади. Ривоят қилишларича, жаннатдан қувилган Одам Ато билан Момо Ҳаводан иккита эгизак туғилибди. Оллоҳининг бу марҳаматидан боши осмонга еттән Одам Ато шикорга¹ кетибди. Ўша вақтда ҳаммаёс осойишта бўлиб, ер юзидағи бу жимжитликни фақаттана икки чақалоқнинг қаттиқ йигиси бузар экан. Момо Ҳаво нима қилишини билмабди ва унинг ҳаяжони шу даражага етибдики, юрагидан ажойиб алла қўшиғи пайдо бўлибди:

Алла, болам, баҳтиёр,
Ҳар ишнинг ҳам вақти бор.
Отанг кеттән шикорга,
Алла, болам, алла-ё.

Айтшларича, ер юзида пайдо бўлган биринчи гўдакка айтилган алла айнан шундай бошланган экан... Ер юзидағи барча қўшиқтар она алласидан бошланган. Биз тинглаб ором олаётган энг яхши қўшиқларнинг келиб

¹ Шикор — ов.

чиқиши ҳам она алласига бориб тақалади.²

Алла қўшиқлари ҳақиқатан, ер юзидаги, шу билан бирга ҳар бир инсон ҳаётидаги дастлабки қўшиқлардан биридир. Эҳтимол, худди шунинг учун ҳам мусиқа санъатида, дунёнинг барча машҳур композиторлари – Моцарт, Брамс, Чайковский ва бошқалар ижодида алла қўшиқлари ёки алла оҳанглари мавжудки, бу қўшиқларни уларнинг болаликларида оналари айтиб берганлар. Ўзбек профессионал мусиқа санъатида Икром Акбаров, Абдураҳим Муҳамедов ва бошқа бастакорлар томонидан яратилган алла қўшиқларининг намуналари машҳур. Мисол учун Зоҳиджон Обидов шеъри асосида Абдураҳим Муҳамедов яратган алла қўшиғини келтирамиз.

Алла

З Обидов шеъри

А.Муҳамедов мусиқаси

Andante cantabile

1. Ух - ля бо - лам ал - ла - ө, гу - ли - ло - лам ал - ла - ө,
2. Бағ - рим - даи ҳеч қўй - май - ман, сен - га бо - қиб тўй - май - ман
Оқ - шом кир - ди ҳар ө - на жо - ним ал - ла, те - панг - да мен
ке - тол - май - ман ө - нинг - дан жо - ним ал - ла, жон ай - лан - син
пар - во - на ал - ла, ал - ла. Сен баҳ - тим - сан,
жо - нинг - дан ал - ла, ал - ла. Кў - рап кў - зим,
ба - ҳо - рим - сан бағ - рим - сан, сен дил - баң - дим,
баҳт - юл - ду - зим о - ром ол ал - ланг ай - тай
в - салкан - дим, фах - рим - сан. > p Ух - ла ши - рин дўм - бо - гим
жо - ним кў - зим ух - лаб кол.
жо - ним ал - ла, о - вун - чо - гим
оп - по - рим ал - ла, ал - ла.

² Асрларга тенгдош қўшиқлар/Тузувчилар: Ж.Эшонқулов, Й.Абдураҳмонов. Т., 1991, 5-6.

Бу асардан илхомланган машхур ўзбек хор дирижёри Ботир Умиджонов уни хор ижрочилигига мослаштириди. Натижада бу алланинг кўповоғли хор ижрочилигидаги катта кўламли оҳангдорликка эга бўлган варианти юзага келди. Бу алла қўшиғининг хор концерти ижрочилиги профессионал санъатидаги мутлақо бошқа тимсоли даражасига етди. Бу нодир асарнинг тўлиқ (фортециано ва хор учун) партитураси билан қизиқадиган ўқувчи ва мутахассислар учун қўйидаги китобни тавсия этамиз: Қозиев Н.И. Хор дирижёrlиги хрестоматияси, II қисм.¹

Алла қўшиқларидан профессионал мусиқа ва бошқа санъат турларида фойдаланилишига оид яна кўплаб мисоллар келтириши мумкин. Бу мутлақо тасодифий эмас, зеро, алла қўшиқларидан бизни бу ҳаётда асрар-авайловчи мусиқа, сўз, она бағри тафтининг сеҳрли кучи мужассам. Олимлар, мусиқашунослар, адабиётшунослар, фольклоршунослар, педагоглар, психологлар мазкур мусиқа жанрини, унинг бола тарбияси ва ривожланишига таъсирини атрофлича ўрганмоқдалар.

Алла қўшиқлари илмий-техника тараққиёти, оламшумул ижтимоий ўзгаришлар юз бераётган бизнинг асримизда ҳам ўзининг ҳаётий муҳим аҳамиятини ўйқотмайди. Алла қўшиқлари билим, инсонпарварликлик, маънавият манбаси бўлиб қолаверади, у энг яхши инсоний фазилатларни шакллантиради, бизнинг қалбимизда гўзал мусиқа, қўшиқ бўлиб янграїди, дилимизни шод этади, кучимизга куч қўшади, инсонни тарбиялайди ва маънавиятини бойитади.

Алла ҳар бир инсон ҳаётидаги биринчи қўшиқ, биринчи мусиқа сифатида қалбимизда мусиқага бўлган муҳаббатни оширади, мусиқий инфода воситаларни қабул қилини ва англап қобилиятини шакллантиради, жаҳон мусиқа санъатининг хазинасига йўл очади. Мусиқа санъатига муҳаббат айнан алла қўшиқларидан бошланади.

Халиқ болалар қўшиқлари

Халиқ болалар қўшиқлари – болалар мусиқа ижодиёти ва мусиқий тарбиясининг энг қадимий турларидан биридир. Болалар қўшиқ фольклори мусиқа тарбияси воситаси сифатида мусиқа педагогикасининг халқ мусиқа педагогикаси, мусиқа этнопедагогикаси деб аталмиш соҳасига тааллуғидир. Болалар халиқ қўшиқлари мусиқа ижодиётининг соҳаси сифатида мусиқа этнографияси ва мусиқа фольклористикаси фанлари томонидан ўрганилади. Агар алла қўшиғи – бу катталарниң болаларга бағишланган халқчил - маиший қўшиқ ижодиёти бўлса, халиқ болалар

¹ Қозиев Н.И. Хор дирижёrlиги хрестоматияси. II-қисм. Т., 1976. 131-134-66.

қүшиқлари эса – болалар халқ қүшиқ ижодиётидир. Болалар халқ қүшиқларининг шакл ва жанрлари ҳаётнинг ўзи каби жуда кўп ва хилма-хилдир.

Болалар халқ қүшиқлари жанрлари – бу қўшиқ-ўйинлар, санамалар, тегишмалар, тез айтишлар, турли хил тақлидий товушлар ва ясамалар, топишмоқлар, майший, диний, байрам, меҳнат, ғил фасллари, табиат, жониворларга бағишлиланган, нисбатан камроқ ёки кўпроқ ривожланган оҳангли, шаклли, мазмунли ва бошقا қўшиқлардир. Табиийки, ушбу қўшиқларининг айрим жанрларининг яратилишида маълум даражада катталарап иштирок этмайди. Лекин ушбу қўшиқлар бевосита шу ижодий жараёнга тўлиқ жалб этилган болалар томонидан ижро этилади. Болалар халқ қўшиқларининг жанр жиҳатидан хилма-хиллиги улардан мусиқиа педагогиканинг барча турлари ва соҳалари (ижод, ижро, мусиқий таълим ва тарбия методикалари)да фойдаланиш имконини беради.

Ўзбек халқ қўшиқларининг мураккаблик даражаси ошиб бориши тартибида уларниң пота мисолларини келтирамиз ва улардан айримларини кўриб чиқамиз.

Ошхўракам канттар

Moderato M.M. ♩=76

Ош-хўр-а-кам кан-тар, ион-хўр-а-кам кан-тар, ҳо-вуз-да тўн-ка, ҳовузда тўн ка.

1. Ошхўр акам канттар,
Нонхўр акам канттар.
Ҳовузда тўнка.
Ҳовузда тўнка.

2. Уча қол акам — кантар,
Туша қол акам — кантар.
Ҳовузда тўнка,
Ҳовузда тўнка.

Зув-зув борағай

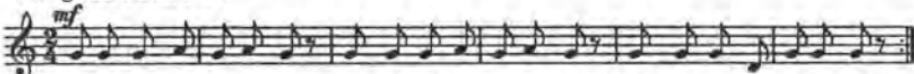
Allegretto M.M. ♩=104

Зув-зув бо-ра-гай, том-дан қа-ра-гай, Сул-тон ў-қи-гай, зам- бил тў-қи-гай.

Оқ теракми, күк терак

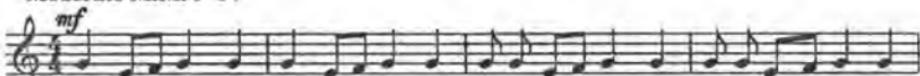
Allegretto M.M. ♩=84

Оқ те-рак-ми, күк те-рак, биз-да сиз-га ким ке-рак? Жаж-жиңиз-ги - на ке-рак.

Чорий чамбар

Moderato M.M. ♩=84

Чо-рий чам-бар, би-рий ан-бар. о-на қыз қай-да? О-ла бу-ла тоғ-да.

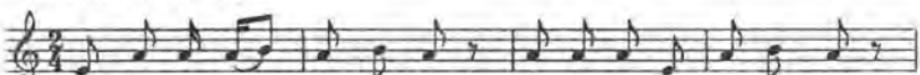
Тоғ-ман, зув-ман, пил-та-кач на-ри тур. Сан тур, сан чик,

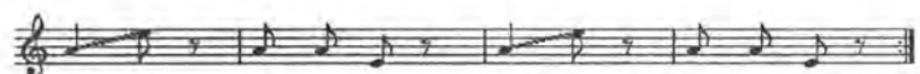
ку-муш бол-ға, о-на-воп, ён-бош, гул-дур-гуп.

Читти гул

Andante M.M. ♩=112

Чит-ти гу-ле, чит-ти гуд, з-та-гин-га гул бо-сай.

Ҳай-ю чит-ти гуд, ҳай-ю чит-ти гул.

1. Читти гуле, читти гул,
Этагингта гул босай.
Ҳайю, читти гул,
Ҳайю, читти гул.

4. Аравада ун келди,
Чилдирмада гул келди.
Ҳайю, читти гул,
Ҳайю, читти гул.

2. Қўлинг қўл боғда бўлсин,
Белинг белбоғда бўлсин.
Ҳайю, читти гул,
Ҳайю, читти гул.
5. Гул яхши-ю, гул яхши,
Гулнинг попути яхши.
Ҳайно, читти гул,
Ҳайно, читти гул.
3. Тапир-тупур от келди,
Чиқиб қаранг ким келди,
Ҳайю, читти гул,
Ҳайно, читти гул.
6. Ўртада ўйнаган қизнинг
Ҳайдар кокили яхши.
Ҳайно, читти гул,
Ҳайно, читти гул.

Ёмғир ёғалоқ

Allegretto M.M. ♩=120

1. Ёмғир ёғалоқ,
Ям-яшил ўтлоқ.
Энди экинлар,
Чиқарар қулоқ.
2. Ариқлар тўлар,
Зўр анҳор бўлар.
Сув сероб экан,
Кўп пахта унар.

Лайлак келди

Moderato M.M. ♩=72

1. Лайлак келди ёз бўлди,
Қаноти қофоз бўлди.
Дала-даштлар қулф уриб,
Дарё бўйи соз бўлди.
2. Лайлак келадур тоққа.
Қулоқларида ҳалқа.
Ҳалқаси тушиб қонти,
Топиб берсангиз алқар.
3. Мен биби хожи эдим,
Қизларнинг тожи эдим.
Қизлар ўйин тушганда,
Мен ногорачи эдим.
4. Ноғорам бузилди,
Занжирлари узилди.
Ногорачи ўрнига
Лайлак бўйим чўзилди.

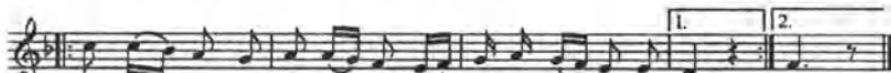
Қичқир хүрөзим

Allegretto M.M. ♩=88

mf

Қич - қир хү - ро - зим, қич - қир хү - ро - зим бо - ла - лар уй - гон - син. Ҳей!

Тоғ - ла - ру ўр - мон те - па - лар - да ло - ла - лар о - чил - син. - син.

1. Қичқир хүрөзим, қичқир хүрөзим,
Болалар уйғонсии.
2. Қичқир хүрөзим, қичқир хүрөзим,
Тоғлару ўрмона, тепаларда,
Полалар очилсии.

1. Қичқир хүрөзим, қичқир хүрөзим,
Тоғлар ёришсии.
2. Қичқир хүрөзим, қичқир хүрөзим,
Тонг ҳавоси, қүёшидан,
Болалар құвонсии.

Баҳор келди

Moderato M.M. ♩=80

mp

Ба - ҳор кел - ди о - чил - ди, гул - лар ҳар ён - да.

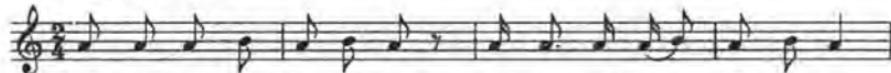
Бул - бул - лар сай - ра - ша - ди, у ён - бу ён - да.

1. Баҳор келди, очилди
Гуллар ҳар ёнда.
Булбуллар сайрашади,
У ён-бу ёнда.

2. Тошдан тошга эчкилар
Сакраб ўйнайди.
Тоғ бағрида қўзилар
Ўтлаб матърайди.

Бойчечак

Moderato M.M. ♩=80

Бой - че - ча - гим бօг - лан - ди, қо - зон тү - ла ай - рон - дир,

ай - ро - нинг - дан бер - ма - санг, қо - зон - ла - ринг вай - рон - дир.

Ўзбек халиқ болалар қўшиқларининг келтирилган намуналари уларниң жуда хилма-хиллигидан далолат беради. Бу қўшиқларни асосан куплетли шакл бирлаштиришига қарамасдан, юқорида кўрсатилган болаларнинг қўшиқлари жанрларининг турлари, тонал режаси жуда кўп. Улар куйлаб (оҳанг билан) айтиш хусусиятига эга оддий уч, тўрт, ёки олти тактли оҳанглардан, биринчи ёки иккинчи жумлаларнинг қўшалоқланиши, қўшимчалар, хитоблар киритилишидан ("Ҳаю", "Ҳей" ва б.) тортиб то яхши ривожланган саккиз-ён олти ёки ундан кўпроқ тактли, масалан, "Қичқирик хўрозим", "Баҳор келди" ёки алла қўшиқларигача бўлиши мумкин. "Бойчечак" қўшиғида эса ёрқин намоён бўлган 8+6+8 тактли даврлардан ташкил топган уч қисмли шаклни кўришимиз мумкин. қўшиқ мазмунин анча мазмундор, драматик ҳамда табиат, кундалик турмуш, ва ажойиб бойчечак гули маизараларининг ёрқин образлари билан бойитилган.

Кўплаб ўзбек халиқ болалар қўшиқлари қадимий ва кўп асрлик ривожланиши тарихига эга. Қатор ҳолларда ҳатто уларни таржима қилиш ва маъносини тушунтириб бериш мушкул. Масалан: "Лайлак келди" қўшиғи "Лайлак келди ёз бўлди, қаноти қофоз бўлди" сўзлари билан бошаланади. Биринчи жумла тушунарли – "Лайлак келди ёз бўлди". Иккинчи – "қаноти қофоз бўлди" жумласини эса тушунтириб бериш қийин. Бироқ, бу қўшиқ ва болаларнинг севимли бошса қўшиқлари яшаб келмоқда ва болалар қўшиқ фольклорининг ажралмас қисмига айланган. Болалар фольклори тадқиқотчиси, юқорида тилга олинган "Ўзбек халиқ изходи" номли кўп жилдли туркумидан ўрин олган "Бойчечак"¹

¹ Бойчечак: болалар фольклори ва меҳнат тароналари. Тўпл.: О.Сафаров, К.Очилов. Т., 1984. – 336 б. (Ўзбек халиқ изходи: кўп томлик).

китобининг тузувчиларидаи бири Охунжон Сафаров ўзбек болалар фольклорини тадқиқ этип бўйича ишлар етарили даражада эмаслигини таъкидлайди. Шундай бўлса-да, болалар фольклористикаси бўйича муайян тажриба тўпландиган ва Е.Пешчерова, Элбек, Х.Зарифов, М.Алавия, З.Хусаинова, Т.Мирзаев, М.Муродов, Б.Саримсоқов, Г.Жаҳонгиров, Х.Раззоқов, С.Рўзимбоев ва бошقا² муаллифлар, филолог олимларнинг ишларини алоҳида кўрсатиш мумкин. Мазкур муаллифларнинг болалар қўшиқлари тўпламлари адабий-матни вариангда, нота ёзувларисиз берилган.

Ўзбек халиқ болалар қўшиқларининг нота ёзувларини Ю.Рижабий, И.Акбаров, Е.Романовская, В.Успенский ва бошқалар амалга оширилдиар. Бугунги кунгача ушбу муаллифларнинг тўпламлари ўзбек халиқ болалар қўшиқлари нота ёзувларининг деярли итона маини бўлиб келмоқда³. Бу тўпламларга кўплаб мусинчилар, олимлар, педагоглар, методистлар мурожаат қилишган ва ҳозиргача мурожаат қилишмоқда, ушбу қўшиқларни ўз тадиғотлари, ўқув-методик адабиётлари, концерт мистурларига кириттилар ҳамда болалар мусиқий таълим ва тарбиясига қаретилни ўқув жараёнида улардан фойдаланмоқдалир. Шу ўрининг: И.Акбаров, Т.Хусаинов, Г.Гончарова, М.Субаева, Е.Гудкова, Е.Кензер, Т.Соломонова, Ш.Ёрматов, Л.Қўлдашев, Қ.Мамиров, Н.Қозиев, С.Ҳайитбоев, П.Бурҳонов, Д.Омонуллаев, Ҳ.Нурматов, Н.Норхўжаев, Р.Қодиров, О.Иброҳимов ва бошқаларнинг ишларини алоҳида кўрсатиш мумкин. Мазкур ишлар рўйхати боб охиридаги “Болалар қўшиқлари нота адабиётларининг каталоги”да келтирилган.

Ўзбек халиқ болалар қўшиқларидан йўқун жараёнида фойдаланиши катта таълим ва тарбиявий аҳамиятта эга. Мазкур қўшиқларнинг ёрқин образлари орқали болаларда она юртта, унинг табиатига, анъаналарига муҳаббат туйғуси шакллантирилди. Бу қўшиқларнинг оҳанглар, мелодика, ритмлар, тонал оғизлар ва шу билан бир қаторда оддийлиги, тушунарлилиги болаларнинг мусиқий ривожланишлари, уларни мусиқа ижрочилиги ва ижодиётига ошно бўлишларига жуда катта ёрдам беради.

Болалар қўшиқ фольклори – бу асрлар оша бизагача етиб келган, мусиқий-манишӣ анъаналарнинг бугун гўзаллиги ва табиийлигини ўзида мужассамлантирган, сайдал топган маданий меросидир. Ушбу бебаҳо мусиқа

² Мазкур муаллифлар тўпламларининг номлари тўллинмининг адабиётлар рўйхатидан берилган.

³ 30 ишлар / тўпл.: И. Акбаров, В. Успенский, Е. Романовская, Х. Мухаммедова, Т.-М., 1935; Ўзбек халиқ қўшиқлари. I. II-китоб / тузув.: Е.Романовская, И.Акбаров. Т., 1939; Ўзбек халиқ мусиқаси. III том / тўпл. ва нотага олувчи Ю. Рижабий. Т., 1959.

материалининг болалар томонидан ўзлаштирилиш самараадорлиги ва зарурлиги мусиқа педагогикасининг энг муҳим вазифаларидан бири саналади.

Кўйида нота адабиётларида чоп этилган ўзбек халқ болалар қўшиқларининг рўйхати келтирилади. Мазкур қўшиқлар чоп этилган тўпламлар, дарслуклар, ўқув қўлланмалари, хрестоматиялар шу боб охирида берилган “Болалар қўшиқлари нота адабиётларининг каталоги”да келтирилган.

Нота адабиётларида чоп этилган ўзбек халқ болалар қўшиқларининг рўйхати

1. Алла (99)¹
2. Алла (99)
3. Алла (54)
4. Арғамчи (54, 74)
5. Аяжон (74)
6. Баҳор (108)
7. Баҳор келди (54, 80, 91, 111)
8. Беш қарсак (74)
9. Бинафша (54, 55, 74, 80, 99)
10. Бир, икки, уч (74)
11. Бойчечак (22, 64, 74, 76, 79, 80, 90, 111)
12. Бойчечак (76, 100)
13. Борбон қизиқ (55, 74)
14. Бу боғчада олича (8, 76)
15. Бухорча (55, 74)
16. Бўйни-бўйни (55, 74)
17. Гуллола (32)
18. Дангаса (41)
19. Даста-даста (32, 100)
20. Ёмир-ёғалоқ (7, 91, 111)
21. Ёмир-ёғалоқ (54)
22. Ёшнитим (79, 80, 118)
23. Зув-зув борагай (77, 99, 111)
24. Ким олади-я, шуги-нани-я (55)
25. Куплар (108)
26. Лайлак келди (7, 76, 91, 99, 111)
33. Олатой (99, 111)
34. Олмача, анов (80, 100)
35. Осмондаги ой (75)
36. Офтоб чиқди (55, 74, 99)
37. Ошхўракам калттар (99, 111)
38. Оқ тераками, кўк терак (7, 74, 91, 99, 111)
39. Пахта (108)
40. Пахта теради (32, 108)
41. Пахта терими (108)
42. Рамазон (54, 93)
43. Рўмолим бор (55, 74, 100)
44. Санамой (74)
45. Тол ёғочдан от қилиб (7).
46. Томдан тараша тушди (54, 99)
47. Хўш-хўш (74)
48. Чамандга гул (54, 74, 76, 100, 118)
49. Чимчилаб (55)
50. Читти гул (75, 77, 99, 100, 111)
51. Чорий чанбар (7, 75, 99, 111)
52. Чучвара қайнаиди (86, 99, 111)
53. Шоҳ мойлар (55, 74)
54. Юмалаб-юмалаб (74, 100)
55. Ялло, ялло (80)
56. Ўйнаиллик омон (118)
57. Қай достондан айтанин (74)

¹ Қавс ичиди “Болалар қўшиқлари нота адабиётининг каталоги”даги тартиб рақами берилган (нашр бўлган жойи). Каталог шу бобнинг охирида берилган.

58. Лола I (74)	58. Қамиш пишиб (80)
59. Лола II (74)	59. Қызғина (80, 108)
60. Лола ҳаңыда құшиқ (54, 55)	60. Қынқыр хүрөзім (54, 55, 74, 111)
61. Лолалар (80)	61. Қаш келди (108)
62. Мұнди-мұнди (99)	62. Қүён (7, 74, 99, 111)
63. Ойбустон (58)	63. Ҳей лола (54, 55, 74)

Ўзбекистон композиторларининг болалар учун құшиқлари

Болалар учун мусиқа – бу композиторлык ижодининг ўзига хос түрі. Болалар учун мұлжалланған асарлар аниклик, ойдиллик ва мусиқий образларнинг ҳаммаболығы оддий шакт ғана мазмунга эга. Болалар учун мұлжалланған құшиқларда яна улар овозининг ёш хусусиятлари, уннан үнчә катта бүлмаган диапазони, ижро этиш учун максимал даражадаги құлайлыққа әришиш, құшиқ матнининг соддалиғи, ёрқынлиғи ва юқори бадийлігі ҳисобға олиниси керак. Құшиқлар, асосан, жамоа ва хор бўлиб ижро этиш учун яратилади. Композиторлык ижоди тобора такомиллашиб бормоқда. Болалар учун янгидан-янги ажойиб құшиқлар пайдо бўлмоқда.

Ўзбекистон композиторларининг болалар учун құшиқ ижодкорлығыда муаллифлар биринчи павбаттада болалар құшиқ фольклорига асосланғандар, халқ болалар құшиқларини қайта ишлагандар. Ўзларининг оригинал асарларыда улар болалар құшиқларини такомиллаштирип борасыда муайян ютуқларга әришдилар. Бундай асарлар ичиде мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болалар учун оддий асарлардан тортиб, мураккаб, кўп овозли құшиқлар, хор асарлари, сюиталар, канцаталар, театрлаштирилган томошалар ва болалар операларигача мавжуд.

Болалар учун биринчи “30 ашула” құшиқлар тўплами 1935 йилда нашр этилгандан сўнг Ўзбекистон композиторларининг болалар учун муаллифлик құшиқлар тўпламлари аста-секин чиқа бошлади. 1939 йилда Илёс Акбаровнинг “Болалар ашуласи” муаллифлик тўплами, 1940 йилда Борис Надеждиннинг “Ёш болалар учун құшиқлар”, 1942 йилда Тошкентда болаларни бадий тарбиялаш марказий уйи ташаббуси билан “Болалар учун құшиқлар” тўплами нашр этилди. Кейинчалик қатор тўпламлар намар этилди: 1948 йилда И.Акбаров тузган “Болалар ашуласи”, 1950 йилда Б.Надеждин таҳрири остида “Болалар құшиқлари”, 1951 йилда Г.Гончарова тузган “Бошланғич мактабда мусиқа” ўқув қўлланмаси, 1954

йилда “Ёшлик қўшиғи” ва 1955 йилда Б.Надеждин тузган “Болалар ашуласи”, 1955 йилда “Кичкингўйлар мусиқаси” я 1956 йилда “Кўнинқ қўшиқлар” тузувчи И.Акбаров, 1959 йилда “Биз кўйлаймиз” тузувчи С.Карцева. Ушбу тўпламларга Т.Содиқов, М.Апрафий, М.Бурҳонов, К.Абдуллаев, Д.Зокиров, Ф.Қодиров, Б.Гиенко, И.Ҳамроев, Д.Соатқулов, Ил.Акбаров, Ик.Акбаров, С.Бобоев, Ф.Назаров, А.Мұхаммедов каби ўзбек композиторларининг болалар учун ёзган қўшиқлари киритилди.

60-йиллардан бошлаб болалар учун ишлган қўшиқлар тўпламлари сони сезиларли даражада оиди. Ўқув қўлланмалари, хрестоматиялар, умумтаълим мактаблари учун дарслеклар пайдо бўля бошлади, уларда болалар қўшиқлар асосий мусиқа ўқув материали бўлиб қолди. Ўзбекистонда болалар қўшиқ санъатининг ривожига маҳсус ташкил этилган байрамлар, фестиваллар, танловлар, концертлар катта ёрдам берди. “Қўшиқ байрами”, “Болалар мусиқаси ҳафтагалиги”, “Санъат байрами” байрам-танлови ва бошқалар шулар жумласидандир. Ўзбекистон композиторлар уюшмаси болалар мусиқаси шўъбасида болалар қўшиқларини тарғиб қилиш ишлари фаоллапиди. Республика радио ва телевидениесида маҳсус энниттиришлар, кўргитувчлар, дистурблар тайёрланиб, намойиш этила бошланди. Композиторлар болалар учун ажойиб шеърлар яратувчи Ш.Саъдулла, Ўйғун, Ф.Ғулом, А.Раҳмат, И.Муслим, П.Мўмин, Қ.Муҳаммадий, З.Диёр, Миртемир, Т.Тўла, Н.Орифжонов, Ў.Рашид, Ҳ.Қаюмов, Қ.Хикмат ва бошқа шоирлар билан ижодий алоқалар ўринтилди. Болалар қўшиқлари соҳасида фаол иш олиб борган композиторлар қаторига С.Ҳайнтбоев, Т.Тошматов, С.Варелас, А.Берлин, С.Абрамова, Е.Шварц, Ш.Ёрматов, К.Кенжасев каби бир қатор ишиторли муаллифлар келиб қўшилди.

60—70-йилларниң охирига келиб болалар қўшиқлари вокал-симфоник ва вокал-саҳна жанрлари каби йирик шакллардаги даражагача кўтарилди. 1969 йилда Собир Бобоев ўзбек халқ эртаклари асосида Ш.Саъдулла либреттосига “Ёрилтош” болалар операсини яратади,Faфур Қодировининг Т.Илҳомов сўзига “Мактабжон – офтобжон” 4 қисмли сюнгаси (1969), “Мирзачўл” 4 қисмли кантигаси (1970), П.Мўмин сўзига “Биз истиқбол эгасимиз” 4 қисмли сюнгаси (1978), Т.Тўла сўзига “Ёш бинокорлар” 4 қисмли кантигаси (1980), Б.Бойцобилов сўзига “Ватан қўшиғи” 3 қисмли сюнгаси (1980), Карим Абдуллаевининг “Пахтамизни кўйлаймиз” 9 қисмли сюнгаси, Дони Зокировининг Ҳ.Муҳаммад сўзи “Чин ёпилгитим” 5 қисмли сюнгаси, Фаттоҳ Назаровининг Ў.Рашид сўзига “Ватан бозанинг онимиз” 5 қисмли сюнгаси, Совет Варелас Ю.Яковлевининг И.Муслим таржимасидаги сўзига “Фасллар” вокал туркуми, Б.Гиенко

Ю.Коринц сўзига “Мусиқали топтишмоқлар” 12 та қўшиқ, С.Маршакнинг И.Муслим таржимасидига сўзига “Йил бўйи” 12 та қўшиқ, Тўлқин Тошматовнинг А. Қосимов сўзи “Бўл тайёр” б қисмли сюитаси, Ефим Шварцнинг Н.Куликов сўзига “Ҳаёт билан ҳамнафас” кантатаси, Шермат Ёрматовнинг Т.Илҳомов сўзига “Ассалом ҳаёт” 5 қисмли кантатаси ва бошқа кўплаб асарлар яратилди. 1978 йилда Совет Варелас “Минг бир кеч” шарқ эртаклари асосидаги ўз либреттоси асосида “Оловиддиннинг сеҳри чироги” болалар операсини яратади.

Ҳозирги кунда болалар қўшиқлари соҳасида ажойиб замонавий композиторлар фаол меҳнат қилишмоқда. Болалар учун яратилган қатор ёрқин ва севимли қўшиқлар уларнинг қаламига мансуб. Мана улардан айримлари: Нодим Норхўжаевнинг Ҳ.Раҳмат сўзига “Наврўзим — шўх созим”, П.Мўмин сўзига “Чамандаги гуллармиз”, “Яхши бола”, Н.Орифжонов сўзига “Ҳаккалар”; Фарҳод Алимовнинг П.Мўмин сўзига “Оппоқ қандим”, “Чаққон бола”; О.Пўлатов сўзига “Сарик жўжалар”; Аваа Мансуров — А.Обиджон сўзига “Ким эгчилу, ким чаққон”, Х.Қаюмов сўзига “Муҳарримоқ”, А.Мансуров сўзига “Оҳангларда эртаклар”; Дијором Омонуллаевнинг Й.Суюнов сўзига “Бувижоним”, Н.Мўмин сўзига “Ватанжоним — ватаним”, И.Дониш сўзига “Дилоромнинг қўшиғи”; Мұхаммад Отажоновнинг Қамбар Ота сўзига “Болаларнинг қўалари” ва б.

Йирик шаклдаги асарлар: Нодим Норхўжаевнинг Э.Воҳидов сўзига “Дарахтлар сұхбати”, “Нима мазали” вокал туркумлари; Аваа Мансуровнинг болалар учун опералари: Х.Қаюмов либреттоси “Ўзга сайдёрик робот” (1984), Б.Исройлов ва Ф.Сафаров либреттоси “Ҳайвоnlар сұлтони” (1989); Дијором Омонуллаевнинг Н.Мўмин сўзига “Топшироқ-айтишув”, “Алифбо қўшиқлари” вокал туркумлари ва б.

Замонавий муаллифларнинг қўшиқлари юқори даражадаги профессионаллиги, образларнинг жўшқинлиги, ритминнинг ҳаракатчалиги, рақебонлиги, мелодикасининг ранг-баранглиги ва шаклининг тутаслиги билан ажралиб туради. Уларда замонавий ҳаётининг суръати ва даражаси ўз аксии топган.

Мактабгача ва мактаб мусиқа тарбиясида унбу қўшиқлар асосий ўринини эгалгаётди. Янги ўқув дастурлари, дарслеклар, ўқув қўйламиналари, қўшиқлар тўпламилари аниқ шу замонавий қўшиқ материалларига асосланиб тузилади.

Болалар қўшиқларини ривожлантиришга Ўзбекистон бастакорлар уюнмаси, Ўзбекистон давлат консерваторияси, “Булбулча” болалар андула ва рақе ансамбли ва унинг раҳбарни, Ўзбекистон халқ артисти Шермат

Ёрматов¹ катта ҳисса қўшиб келмоқдалар. Болалар мусиқасига бағнинланган “Ўзбекистон — юлатим меним”, “Болалар қўшини”, “Сағъат сунгчалиари”, Ўзбекистон давлат консерваториясида “Болалар мусиқа фестивали” ва бошқа турли хил танловлар, фестиваллар, концертлар, “Қўшиқ сехри”, “Қўшиғим – жон қўшиғим”, “Биргаликда кўйлайлик”, “Янги авлод”, “До-ми-соль” ва бошқа шу каби телекўрсатув ва радиоэшилтиришлар ташкил этилмоқда. Ўзбекистонда хизмат қўрсатган маданият ходими Нодира Қурбонова раҳбарлигидаги “Гомона” болалар фольклор студияси республикамизда кеңг танилган; “Севинч” эстрада-вокал гуруҳининг, бадний раҳбари Саодат Музәффарова, мусиқа раҳбари, композитор Хуршида Ҳасанова томонидан яратилган, “Ўзбекистон — жанинат”, “Шодиёна”, “Шамол”, “Лола” ва бошқа қўшиқлари ушбу гуруҳда илк бор ижро этилган. “Соғлом авлод учун”, “Устоз” хайрия жамғармаларин, “Ўзбекистон маданияти ва сағъати “Форум”и ва бошқа жамғармалар болалар қўшиқлари ривожига сезилиларни ҳисса қўшмоқдалар.

Ўзбекистон композиторларининг болалар учун яратган қўшиқлари кўп сонли тингловчилар аудиториясига ҳамда давлат томонидан юксак ғамхўрлик ва зотиборма зга. Ку қўшиқлар республикамиз ва ундан ташқарида ҳам ҳаммага мажлум. Чунингч, чет зал гастроллари, концертлар, танливлар ва фестивалларда “Булбулча” ансамбли (Россия, Болгрибўйи, Югославия, Конго, Филиппин, Туркия ва б.), “Гомона” гурухи (Голландия, Германия, Франция, Корея, Туркия, Россия, Туркменистан, Қыргизистон ва б.) ва бошқа жамоалар Ўзбекистон композиторларининг болалар учун яратган қўшиқларини тақдим этиб, тингловчиларини юксак баҳоларига, лауреатлик унвонига зга бўлгилар ва фахрли “Гран при”ни қўлга киритдилар.

Болалар қўшиқ ижрочилигининг кеңг, оммавий хусусияти ўзбек композиторлари, пионерлари, педагоглари ҳамда болалар мусиқа жамоалари раҳбарларининг ишини фаоллаштируммоқда. Мусиқа педагогикасида болаларни қўшиқ кўйланига ўргатишнинг янтидан-янги шакл ва методлари вужудга келмоқда. Шу муносабат билан болалар қўшиқларини қабул қилиш ва тушуниб етишда кеңг тингловчилар аудиториясининг тайёргарлик даражаси мусиқа санъатининг бошқа жанрларини қабул қилинига ишбатан анча юкори. Ушбу хусусиятлар мусиқа педагогикаси назарияси ва амалиётидаги ҳар томонлама ҳисобга олилади. Шунга кўра, болалар қўшиқлари ёнсларини мусиқий тарбиялашда энг оммавий восита ва мусиқий-педагогик жараёнининг асосий шакли ҳисобланади.

¹ У ҳақда “Мусиқа педагогикаси тарихидан” китобининг III бобида Ш.Ёрматов мэдодласидаги бетадарсиз мазлумот берилган.

Мусиқа педагогикасининг имкониятлари чексиз. Мусиқа педагогикасининг композиторлик ижодиёти билан алоҳаси ўз самарасини бермоқда. Масалан, маҳсус диддактик, билим олиш йўналишидаги қўшиқлар яратилмоқда. Кичкингойлар учун яратилган қўшиқлар ёрдамида гўдак атроф оламни ўрганади, алифбони ёдлайди, мантиқий фикрлаши ривожланади. Чунончи, Надим Норхўжаев ўзининг вокал туркумларида мусиқий ифодавийлик ва поэтик шеърининг (Эркин Воҳидов сўзи) тушуниарли воситалари орқали болаларни турли дараҳтларининг гўзаллиги ва ўзиға хослиги билан таништиради. “Дараҳтлар суҳбати”да арча, қайтаюз, терак ва мажнунноти каби манзарали дараҳтлар, “Нима мазали”да олма, гилос, ўрик, шафтоли, ёнроқ каби мевали дараҳтлар ҳақида сўз юраттилади. Дијором Омонуллаева шоир Пўлат Мўмин билан ҳамкорликда “Топшымоқ-айтишув” вокал туркумларини яратди, унда қўшиқ матнлари тошишмоқ, тутмача, буғдоӣ, турна, қурбаҳа, нарвон, донра каби буюм ва иконоворлар эса томшымоқларининг жавоблари сифатида келтирилган. “Алифбо қўшиқлари” вокал туркумида биринчи синф ўқувчилари учун алифбонинг ҳар бир ҳарфига ҳар улар томонидан қўниқ яратилган.

Мусиқа санъати воғизтилари ва имкониятларини ўкун жарайдига ширгитиш учун янада самараллироқ бўлишини таъминлайди.

Ўзбекистон композиторларининг болалар учун қўшиқ ижодиёти ўз равноқида ушбу эканрии янада тақомишиштириши ва бойитиш аниъанасига ага. Ушбу композиторлик қўшиқ ижодиётининг ажойиб намуналари асосида Ўзбекистон ёшлиарининг кўплаб авлодлари тарбияландилар. Ўзбек композиторлари ижод йўлинишиг ҳар бир даври, ҳар бир босқичи ўсиб келадиган яслотга шебятан муҳаббат ва замхўрлик туйғулари билан суворилган. Бу музалифиарининг маҳорати яна истеъдоли, уларининг фидокорона ва беминнат меҳнатлари болалар қўшиғи деб аталмини маданий бойликни яратади, у мусиқа педагогикаси учун бебаҳо мусиқий материал вазифасини ўтайди.

**ЎЗБЕКИСТОН КОМПОЗИТОРЛАРИНИНГ БОЛАЛАР УЧУН
НАШР ЭТИЛГАН ҚЎШИҚЛАРИНИНГ РЎЙХАТИ**
(энг кўп қайта нашр этилганлари)

	Мусинса муваллифи Композитор	Шеър муваллифи	№	Кушниж номи	Нашр этилган	Кайта нашр этилган сони
1	К.Абдуллаев	К.Муҳаммадий	1	Биз дунёда энг бахтиер ёшлиармиз	44	3
			2	Бизнинг мақтабда ҳамма бир сафла		4
			3	Кичкигатой гулчимиз		3
			4	Янги йил кўшиғи		
2	Р.Абдуллаев	Н.Нарзуллаев	1	Мустақилик лолалармиз	9	2
			2	Парвоздаги кушлар		
			3	Наврӯз кўшиғи		
3	С.Абрамова	Ҳ.Муҳаммад	1	Ака-сингил	29	3
			2	Куз		4
			3	Лайлик кор		6
			4	Онахоним		
			5	Пакирчам		3
			6	Шамол		4
			7	Қўғирчогим		6
4	Т.Азимов	F.Комилов	1	Қўшиғимиз ажидга	1	3
5	Ик.Акбаров	Мирмуҳсин	1	Алла	22	3
		A.Раҳмет	2	Арча байрами		5
		Бахор	3			4
		Ш.Сайдулла	4	Богларга		4
		М.Аззамов	5	Салимвойнинг товуғи		
6	Ил.Акбаров	М.Оқилова	1	Айніча	35	5
			2	Гуллода		4
			3	Саломат		
		И.Муслим	4	Арча кўшиғи		4
		Ш.Сайдулла	5	Янги йил		3
7	Ф.Алимов	П.Мўмин	1	Она тилим – ўзбек тилим	16	2
			2	Оппоқ кандим		3
		О.Пўлатов	3	Сарик жўжалар		2
8	С.Анваров	Ю.Мансуров	1	Олма	4	2
9	М.Ашрафи	К.Яшин	1	Ёшлиқ кўшиғи	7	2
10	А.Берлин	M.Абдушукурова	1	Бутончилик	123	
		Г.Гулом	2	Виноград		
		Д.Полинин (И.Муслим тарж.)	3	Ойимнинг тутилган куни		
		Р.Фарҳади	4	Хлопок		
		Г.Демин (М.Абдушукурова тарж.)	5	Янги йил арчаси		2

		Тұлкин	1	Азиз устозлар		3
11	С.Бобоев	Ш.Сатылла	2	Дастер киз		4
		Енгін Мирзо	3	Ёмғир		3
		Ш.Сатылла	4	Ёмғир ёғалоқ		3
		З.Диәр	5	Капалак		4
12	М.Бурхонов	З.Диәр	1	Капалак		7
		А.Рахмат	2	Лола за курбака		2
		Х.Олимжон	3	Самолет		2
13	С.Варелас	И.Муслім	1	Байроқча		
		О.Құчқорбеков	2	Дүстлик күшиги		
		Р.Фархади	3	Наш хлопок		
		Н.Умерова	4	Первый хлопок		
		А.Любавина	5	Юсуп машинист		
14	А.Варелас	Қайта нашп		этілмаган	8	—
15	Б.Гиенқо	Ш.Сатылла	1	Чумчукча	49	3
		К.Мұхаммадий	2	Кизилштот		2
16	М.Дадабоев	Қайта нашп		этілмаган	12	—
17	В.Дементьев	Я.Аким (И.Муслім тарж.)	1	Болаларнинг байрам күшиги		2
		В.Дементьев	2	Маленкие строители		3
		В.Дементьев	3	Падарок Родине		2
18	Ш.Ерматов	М.Мухаммедова	1	Бармокларим		3
			2	Гул фасли		4
		Халқ сүзи	3	Бойчечак (қайт. ми.)		3
		Р.Толипов	4	Майса		2
		Т.Бахромов	5	Сумадак		3
		К.Мұхаммадий	6	Ойномажон ром бүлди		4
		Т.Бахромов	7	Ғилдриғим		2
19	С.Жалил	С.Барноев	1	Еш аскарлар күшиги		
		Н.Нарзуллаев	2	Темур бобом – менинг бобом	5	2
20	Д.Зокиров	П.Мұмин	1	Бинафша күшиги		4
		Учкун	2	Болалар учун вальс		5
		П.Мұмин	3	Әз яхши		3
		З.Диәр	4	Китоб, менинг дүстимсан		5
			5	Рахматта раҳмат		3
		П.Мұмин	6	Яңғы йилим – яхши йилим		4
21	В.Зудов	Р.Фархади	1	Дом для птиц		24
		Д.Полинин	2	Цветы весенние		2
22	Х.Изомов	Н.Орифжонов	1	Бирга куйлайллик	2	4
23	Х.Иногомов	Қайта нашп		этілмаган	22	—
24	К.Кенжасев	П.Мұмин	1	Бешта тәңг бирнчи		23
		Б.Исроилов	2	Биз тинчликкін истаймыз		3
		М.Альзам	3	Келажак бизники		4

		П.Мұмған	4	Киниккінгійміз- гүлкінгійміз		6
25	В.Князев	И.Муслим	1	Кунбокар	15	2
			2	Таяниң шафтолиси		
26	Д.Красиков	Қайта нашр		әтилмаган	5	—
27	М.Левиев	П.Мұмған	1	Арча	4	2
			2	Пахта құшиғи		
28	А.Малахов	С.Маршак	1	«А,Бе,Те»	2	2
		А.Барто (И.Муслим тарж.)	2	Айнұча		
29	Қ.Мамиров	З.Комилов	1	Бошқадар	12	2
		Ш.Сағдий	2	Онағонім		2
		И.Муслим	3	Күен		2
		Қ.Мамиров	4	Хинарманда ёшлар мәдхисаси		3
30	А.Мансуров	П.Мұмған	1	Даканг хүрөз	35	3
		Х.Қаломов	2	Музкаймоқ		3
		А.Күчимов	3	Ўзбекистон – она, она жоғары!		3
		Х.Мұхаммад	4	Кувнок болалир		4
		Қ.Ботирров	5	Қўзичогим-ўйинчок		3
		Х.Қаломов	6	Хур Республикасы		3
31	В.Мейсен	Қайта нашр		әтилмаган	5	-
32	Л.Мұждабаева	Я.Ходжаева	1	Принц Навруз	11	2
		Қамбар Ота	2	Ялғиз		
			3	Ўзбекистоним		
33	Г.Мушель	Мирмухсан	1	Күкізы	3	2
34	А.Мухамедов	З.Обидов	1	Алла	21	3
		А.Бўрибоса	2	Арча құшиғи		6
		П.Мұмған	3	«5» баҳо		3
		З.Диёр	4	Капалак		5
		П.Мұмған	5	Салимжон-нимжон		4
		Н.Орифжонов	6	Юлдузчам		4
		П.Мұмған	7	Қўтиргочигим аллағ		5
35	Х.Мухамедова	З.Диёр	1	Арча құшиғи	12	6
		А.Рахмат	2	Какку		5
			3	Хар дам илгари		3

36	М.Мухаммадхонова	Кайта напр	этилмаган	5	-
37	Б.Надеждин	А.Бобожон	1	Бахор	13
		И.Муслим	2	Бойчечик	
		А.Қаюмов	3	Ёшигитим	
		И.Муслим	4	Тилла қўнғиз	
		Ш.Сайдулла	5	Эрталаб	
38	Ж.Нажмиддинов	М.Күшков	1	Болалар ва ғозлар	10
		М.Зайнiddинова	2	Пиннино	
39	Ф.Назаров	З.Диёр	1	Арча	3
		К.Хикмат	2	Бахтия болалир	4
		П.Мўмин	3	Даврамизга келмишлар	3
		И.Муслим	4	Ёз	4
		Т.Иҳомов	5	Ёшилик	3
		Шоназар	6	Кичик пактакор	3
		И.Муслим	7	Мактабим	6
		П.Мўмин	8	Мехрибон обизон	3
		Т.Иҳомов	9	Пактакой	8
			10	Пактакийни байрами	5
		П.Мўмин	11	Сиф кўшиғи	4
		Э.Рахимов	12	Тепловоз	4
		Ў.Рашид	13	Теримди	3
		П.Мўмин	14	Ухлаб турдим	3
		Ж.Оймирзаев	15	Чилонзор	3
		О.Қўчкорбеков	16	Қўзиларим	3
40	Э.Налбантов	Кайта напр	этилмаган	5	-
41	М.Насимов	М.Кўшоқов	1	Ахмаджон боғбон	13
		Я.Қурбонов	2	Биздан сизга ким керак?	
		К.Муҳаммаджон	3	Булбулчам	
		Т.Тўла	4	Тинчлик боги	
42	Н.Норхўжаев	П.Мўмин	1	Гуллар маним кулганим	56
		Ҳ.Рахмат	2	Диёр мадхи	
		Н.Орифжон	3	Каклигим	
		П.Мўмин	4	Кент Туркистон	
		5	Муважим бобо		

		С.Барноев	6	Невараплар күшиги		3
		П.Мұмін	7	Салом берған боладар		5
			8	Чамандаги гуллармиз		4
			9	Шафтоттимга саволим		6
			10	Эх орзулар		3
		Р.Толипов	11	Үзбекімдән айланай		3
		А.Рахмат	12	Ҳакккаладар		3
		Н.Орифжонов				3
43	С.Нурметов	С.Очил	1	Светофор	17	2
	Д.Омонуллаева	Қамбар Ота	1	Болаларнинг күзлари	7	2
		Й.Сулонов	2	Бувижоним	50	3
		П.Мұмін	3	Ватанжоним-ватаним		3
		И.Дониш	4	Дилоромнинг күшиги		3
		Р.Толиб	5	Нишполда		4
45	М.Отажонов	Қамбар Ота	1	Болаларнинг күзлари	9	2
46	Ш.Рамазонов	Ф.Шохисмоил	1	Ўзбекистон	6	4
	Ҳабибулла Раҳимов	Ж.Жабборов	1	Болалар	17	3
		С.Барноев	2	Бухоро		
		Н.Нарзуллаев	3	Мен - гуччаман		
		С.Барноев	4	Юрга садоқат		2
			5	Самарқанд		
	Ҳамил Раҳимов	П.Мұмін	1	Бахт күйіда сайрайман	7	2
		Сайёр	2	Толимаржон		
49	Е.Романовская	Қайта нашр		этілмаган	5	-
50	Д.Сайдаминова	Қайта нашр		этілмаган	5	-
51	Д.Соатқулов	Қайта нашр		этілмаган	4	-
52	Г.Собитов	З.Александров (И.Мұслим тарж.)	1	Октябрь байрамы	5	4
53	Т.Содиқов	А.Бобожон	1	Бахт қонуни	3	2
	Т.Тошматов	Х.Мұхаммад	1	Айникюльвонлар боғчаси	28	5
			2	Бахтий әркөттөй		6
55	В.Успенский	Қайта нашр		этілмаган	6	-
	Е.Шварц	Х.Қадомов	1	Гул тутаман онажон	63	4
		К.Рұзимухамедов	2	Доно бобомиз		3

		Қ.Мухаммадий	3	Кўйланг болалар		4
		Т.Илҳомов	4	Хаёт. сени севаман		3
57	Я.Шерфединов	Қайта нашр		этилмаган	8	-
58	С.Юдаков	Миртемир	1	Бахт қўшиғи		4
		F.Ғулом	2	Бизнинг бօғча	13	2
		A.Мухтор	3	Ёшлар қўшиғи		
		F.Ғулом	4	Оқ терақми кўк терак		
59	М.Юсупов	Қайта нашр		этилмаган	12	-
60	Ф.Янов-Яновский	Л.Зубкова (И.Муслим тарж.)	1	Куёш	2	2
61	F.Кодиров	А.Раҳмат	1	Айикчам		3
		Э.Раҳимов	2	Арча қўшиғи		3
		М.Фаниев	3	Бахтимиз		3
		Қ.Ҳикмат	4	Биз эккан арча		3
		А.Раҳмат	5	Бинафша		6
		Э.Раҳимов	6	Бобом улуг ешида		4
		А.Раҳмат	7	Боғчамиз		5
		Б.Бойқобилов	8	Ватан қўшиғи (3 к. сюнта)		3
		Т.Илҳомов	9	Гул элтамиз		3
		А.Раҳмат	10	Гунафша		3
		П.Мўмин	11	Дангасалик-касаллик		4
			12	Ёш физкультура-чила марши		3.
		Т.Илҳомов	13	Мактабжон-офтобжон (4 к. сюнта)		3
		З.Диёр	14	Олма		5
		Б.Ақбаров	15	Она юртим		4
		Т.Илҳомов	16	Она қўллари		6
			17	Орзу		3
		Э.Раҳимов	18	Оға-оналарга		4
		Ҳ.Муҳаммад	19	Ўзбекистон		3
		Үйгун	20	Киш		3
		А.Раҳмат	21	Кушлар		3
62	С.Хайтбоев	С.Жўра	1	Кимнинг хати чиройли?	13	3
		М.Зайниддинова	2	Мехмонга келинг		4

		Э.Самандаров	3	Хўрз ва кўрнома		3
		А.Иброҳимов	4	Ўқи аъло, балим ол		3
63	И.Ҳамроев	П.Мўмин	1	Билифса	25	3
		Уйғун	2	Иккى она		
		П.Мўмин	3	Куляч нон		

Жадвалга шарҳлар

Мазкур жадвалининг маъсади – тез-тез қайта нашр қилинаётган болалар қўшиқларини кўрсатти.

Уч мирагдан кам нашр этилган қўшиқлар муаллифлари жадвалга киритилмади. Болалар қўшиқларини кам ёзган, бироқ бу қўшиқлари машҳур бўлган муаллифлар жадвалдан ўрин олган.

Бу жадвал асосида энг ёрқин қўшиқ намуналарини аниқлаш маълум даражада нисбий, чунки янги, энди чои этилган ёки радио, телевиденинеда ёзилган, концертларда ижро этилган қўшиқларни нашр этиш ва қўйта нашр этиш учун маълум вақт керак. Аммо айрим ант ёрқин намуналарни кўрсатиш имкони бор.

ЎЗБЕКИСТОН КОМПОЗИТОРЛАРИНИНГ БОЛАДАР УЧУН ЯРАТГАН ҚЎШИҚЛАРИНИНГ ЭНГ ЁРҚИН НАМУНАЛАРИ РЎЙХАТИ

№	Қўшиқнинг номи	Композитор	Шоир	Нашри ¹
1.	Кичкинотай кулгимиз?	К.Абдуллаев	Ҳ.Ёкубов	1, 9, 14
2.	Лайлаккор		Е.Искоков	5, 8, 21
3.	Кўгиричогим	С.Абрамова	А.Рўзимухам- мелов	5, 26, 109, 127
4.	Алла		Мирмуҳсин	94, 118, 126
5.	Гуллола		М.Оқилова	6, 32, 60
6.	Оппок қандим		П.Мўмин	124, 127
7.	Сарик жўжалар		О.Пўлатов	124
8.	Гулшан Ватаним	А.Берлин	А.Пўлат	19
9.	Дастёр киз	С.Бобоев	Ш.Сайдудла	8, 21, 89, 118
10.	Хуш келдингиз		Ҳ.Ғулом	118, 123
11.	Капалак		З.Диёр	8, 12, 14, 20, 60, 127
12.	Дўстлик қўшиғи	С.Варелас	О.Қўчкорбеков	47, 121
13.	Қизилиштон	Б.Гиенко	Қ.Муҳаммадий	15, 124
14.	Майса	Ш.Ёрматов	Р.Толипов	107, 124
15.	Ойномажон ром бўлди		Қ.Муҳаммадий	59, 64, 107
16.	Гилдирагим		Т.Бахомов	33, 56

¹ "Болалар қўшиқлари нота адабиётларининг каталоги"ни ҷарапи.

17.	Бинафша күшиги	Д.Зокиров	П.Мүмин	8, 97, 111
18.	Болалар учун вальс		Учкун	8, 32, 52, 118
19.	Бирга күйлайлик	Х.Изомов	Н.Орифжонов	10, 47, 118, 127
20.	Тинчликни күйлаймиз	К.Кенжасев	Б.Истроил	46, 57, 80
21.	Пакта күшиги	М.Левиев	П.Мүмин	10, 11, 94, 129
22.	Кім епчилу, кім чакдоя	А.Мансуров	А.Обиджон	104
23.	Мұзқаймок		Х.Қыюмов	33, 59, 76
24.	Охандлерда – эртаклар		А.Мансуров	63, 102
25.	Алла		З.Обидов	84, 118
26.	Арча күшиги		А.Бурибоев	41, 66, 118, 120, 127
27.	«б» баҳо		П.Мүмин	8, 9, 21, 27
28.	Құғырчогым аллаң	А.Мухамедов	П.Мүмин	14, 28, 66, 94
29.	Арча күшиги		З.Днәр	7, 9, 28, 32, 60
30.	Хардам илтари			7, 32, 118
31.	Каску		А.Рахмат	8, 26, 56, 60, 76
32.	Қалдирғоч	Ж.Нажмеддинов	Ш.Сағылда	32
33.	Болалигим гулбакор		Ү.Рашид	10, 105
34.	Пианино		М.Зайнiddинова	8, 22
35.	Бахтили болалар		К.Хикмат	41, 111, 118, 121
36.	Мехрибон ойижон	Ф.Назаров	П.Мүмин	14, 58, 127
37.	Пахтаой		Т.Илхомов	7, 13, 22, 70, 71, 94
38.	Синф күшиги		П.Мүмин	46, 88, 111
39.	Учаверинг турналар		Т.Илхомов	111, 121
40.	Булбулчам		К.Мухаммаджон	41, 62, 127
41.	Дараҳтлар сұхбати	Н.Норхұжасев	Э.Вохидов	124
42.	Чамандаги гуллармиз		П.Мүмин	64, 107, 111, 128
43.	Яхши бола			125
44.	Ҳақкалар		Н.Орифжонов	33, 56, 74
45.	Бувижоним	Д.Омонуллас-	Й. Суюнов	33, 74, 102

46.	Ватанжоним – ватаним	ва	П. Мўмин	74, 77, 101
47.	Дилоромнинг кўшиги		И. Дониш	33, 75, 81
48.	Болаларнинг кўзлари	М. Отажонов	Қамбар Ота	102, 107
49.	Ўзбекистон	Ш. Рамазанов	Ф. Шоҳисмонлов	64, 80, 107, 118, 129
50.	Болалар	Ҳабибулла Раҳимов	Ж. Жабборов	15, 76, 101
51.	Бухоро		С. Барноев	55, 102
52.	Толимаржон	Ҳамид Раҳимов	Сайёр	83, 118
53.	Айнқулвонлар боғчаси	Т. Тошматов	Ҳ. Мухаммад	22, 25, 33, 76, 87
54.	Бахтий зеркатой			9, 21, 59, 75
55.	Куйланг, болалар	Е. Шварц	Қ. Муҳаммадий	10, 47, 118, 127
56.	Баҳт қўшиги	С. Юдаков	Миртемир	41, 47, 94, 118
57.	Боғчамиз	Ғ. Қодиров	А. Раҳмат	14, 28, 62, 121, 127
58.	Дангасалик қасалик		П. Мўмин	58, 107, 114, 123
59.	Она юртим		Б. Ақбаров	110, 115, 117, 118
60.	Она қўллари		Т. Илҳомов	58, 64, 107, 111, 114, 127
61.	Янги йил қўшиги		И. Муслим	14, 111
62.	Кимнинг хати чиройли?	С. Ҳайитбоев	С. Жўра	9, 20, 105
63.	Мехмонга қелинг		М. Зайнiddинова	10, 21, 127, 129
64.	Хўроз ва хўрозқанд		Э. Самандаров	76, 87, 124
65.	Икки она	И. Ҳамроев	Уйғун	31, 41, 60
66.	Кулчанон		П. Мўмин	90, 111
67.	Ўзбекистон кемаси		Ё. Мирзо	61, 125
68.	Ўзбекистон – жаннат	Ҳ. Ҳасанова	Д. Ражаб	15, 130

БОЛАЛАР ҚҰШИҚЛАРИ НОТА АДАБИЁТЛАРИНИНГ КАТАЛОГИ

1. Абдуллаев К. Арғымчоқ. –Т.: Ғағур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти¹, 1972. –32-б.
2. Абдуллаев К. Ёш авлодлар күйлайди. –Т.: F. Ғулом, 1978. –37-б.
3. Абдуллаев К. Пахтамизни күйлаймиз: 9 қысметли сюнта. – Т.: F. Ғулом, 1976. –19-б.
4. Абдуллаев Р. Шодлик құшиғи. –Т.: F. Ғулом, 1990. –46-б.
5. Абрамова С. Бувижоним, бувижон.-Т.:F. Ғулом, 1972.-28-б.
6. Акбаров И. Болалар ашуласи.-Т.: Үздавнашр, 1939.-5-б.
7. Акбаров И., Ҳусаинов Т.-Ашула алифбеси: 1-сinf дарелиги.-Т.: Үқитувчи, 1972.-120-б.
8. Акбаров И., Субаева М. Ашула дарелиги. 2-сinf.-Т.: Үқитувчи, 1973.-136-б.
9. Акбаров И., Ҳусаинов Т. Ашула дарелиги. 3-сinf.-Т.: Үқитувчи, 1974.-150 б.
10. Акбаров И. Ҳусаинов Т. Мусиқа: 5-сinf дарелиги.-Т.: Үқитувчи, 1976.-144-б.
11. Антология детской песни. Вып. 12 /Сост.: М.Румер, Е.Тилдичеева, Н.Шипшина. –М.: Музгиз, 1962, с. 21–52.
12. Антология детской песни. Вып. 1 /Сост.: Л. Жарова, Л. Тихеева. –М.: Музыка, 1986, с. 11, 12.
13. Антология детской песни. Вып. 2 /Сост.: Е. Николаева, М. Борисова. –М.: Музыка, 1987, с.54,55,88,89.
14. Бахтли авлод: кичкіншойлар учун құшиқлар / Тұпловчи F.Қодиров.–Т.: F. Ғулом, 1974.-56-б.
15. Бегматов С., Мамиров Қ., Мансуров А., Каримова Д., Рұзинев И. Мусиқа: 6-сinf учун дарслық.-Т.: F. Ғулом, 2001.-88-б.
16. Берлин А. Веселые песенки.–Т.: F. Ғулом, 1980.-с. 51.
17. Берлин А. Музыкальные загадки.–Т.: Үқитувчи, 1984.-с. 48.
18. Берлин А. Песня – наш друг.–Т.: F. Ғулом, 1975.-с. 25.
19. Берлин А. Құвноқ давра.-Т.: F. Ғулом, 1983.-47-б.
20. Биз күйлаймиз /Тұпловчи С.Карцева.-Т.: Үздавадабиашр, 1959.-128-б.
21. Бинафшахон, бинафша (Фиалки) /Тузувчи С. А. Варелас.-Т.:F. Ғулом 1972.-80-б.
22. Бириңчи синфда мусиқа дарслари: үқитувчилар учун үқув-метод.

¹Кейинчалик бу нашриёт номи қисқартылған ҳолда «F. Ғулом» деб берилади.

- Кўлланма /Муаллиф.: Д. Омонуллаев ва б.-Т.: Ф. Фулом, 1987.-88-б.
23. Бобоев С. Ваганимни кўймайман.-Т.: Ф. Фулом, 1973.-24-б.
24. Бойчечик. Педагогика / Тузувчи К.Кенжав.- Т.: Ф. Фулом, 1985.-64-б.
25. Бойчечак / Тузувчи Ф. Құчыров.-Т.: ҮзР ХТВ РТМ, 1997.-107-б.
26. Болалар ашуласи / Тўпловчи ва ред. И. Акбаров.-Т.: Ўздавнашр, 1948. - 31-б.
27. Болалар ашуласи / Тузувчи Б. Б. Надеждин.-Т.: Ўздавнашр, 1955.
28. Болалар боғчасида мусиқа / Тузувчилар: Д.Омонуллаев, П.Бурхонов, Ф.Назаров.-Т.: Ўқитувчи, 1980.-120-б.
29. Болалар учун қўшиқлар / ББТМУ (ЦДХВД).- Т.: Тошкент, 1942.-12-б.
30. Болалар учун қўшиқлар тўплами / Муаллиф Х.Иноромов.-Т.: ҮзР ХТВ РТМ, 1995.-36-б.
31. Болалар қўшиқлари / Редактор Б.Б.Надеждин.-Т.: Ўздавнашр, 1950.-64-б.
32. Башлангич мактабда мусиқа: ўқув қўлланма / Тузувчи Г.С.Гончарова.-Т.: Ўздавнашр, 1951. -480-б.
33. Башлангич сининфларда мусиқа маданияти дарслари учун методик қўлланма / Муаллифлар: Г.Шарипова, Д.Каримова, Ш.Рахимов. -Т.: Низомий ном. ТДПУ, 2001. -66-б.
34. Варелас С. Песни для малышей. -Т.: Ташкент, 1965. -с. 40.
35. Варелас С. Песенки для малышей. -Т.: Ф.Фулом, 1977. -с. 41.
36. Варелас С. Фасллар (Времена года): вокал циклы / Ю.Яковлев шеъри, И.Муслим тарж.-Т.: Ўзабиётлар, 1960. -16-б.
37. Варелас С., Зудов В. Учқунлар. Искорки. -Т.: Ф.Фулом, 1988. - 606.
38. Гиенко Б. Йил бўйи: 12 ашула. Времена года. С.Маршак шеъри, И.Муслим тарж.-Т.: Ўздавнашр, 1957. -37-б.
39. Гиенко Б. Музыкальные загадки: 12 песен на стихи Ю.Коринца. - Т.: Узгосиздат, 1964. - с. 31.
40. Гудкова Е., Кензер Е. Ашула дарслиги. 6-7-синф. -Т.: Ўқитувчи, 1965. -408-б.
41. Гудкова Е., Қўлдошев Л., Ҳайитбоев С. Мусиқа: 4-синф дарслиги. -Т.: Ўқитувчи, 1975. -159-б.
42. Гусельки. -М.: Сов. Композитор, 1978, № 57, с. 32; 1979, № 59, с. 28-29; 1980, № 60, с. 16-17; 1983, № 72, с. 28-30.
43. Дадабоев М. Куйланг булбуллар. -Н.: Наманган, 1988. -36-б.
44. Дементьев В. По земле шагают дети. -Т.: Узсовпроф, 1968.- с. 40.
45. Дорога мастеров / Сост. Е.Зверева. -М.: Музыка, 1984, с. 28-29.

46. Ёш авлод / Тузувчи Б.Гиенко. –Т.: F.Фулом, 1980. –85-б.
47. Ёшлар құшиғи / Тузувчи Т.Головац. –Т.; Тошадабийнашр, 1964. –41-б.
48. Ёшлик құшиғи / Тузувчи Б.Надеждин. –Т.: Үздавиша, 1954. –60-б.
49. Жаранглар болалар құшиғи / Тузувчи С.Варелас. –Т.: F.Фулом, 1977. –38-б.
50. Зокиров Д. Дүстлик құшиғи. –Т.: F.Фулом, 1975. –20-б.
51. Зокиров Д. Чин ёшлигим: 5 қисметтің сюита. Ҳ.Мұхаммад шеъри. –Т.: F.Фулом, 1978. –56-б.
52. Зокиров Д. Қызил гул. –Т.: F.Фулом, 1979. –48-б.
53. Зудов В. Цветы весенние. –Т.: F.Фулом, 1976. –с. 14.
54. Иброҳимов О., Иброҳимов Ж. Ботиров Й. Мусиқа: 4-сinf учун дарслек. –Т.: F.Фулом, 2003. –112-б.
55. Иброҳимов О. Мусиқа: 7-сinf учун дарслек. –Т.: F.Фулом, 2007. –248-б.
56. Иккинчи синфда мусиқа дарслари / Муаллифлар: С.Фаттахова, Д.Омонуллаев ва б. –Т.: F.Фулом, 1987. –95-б.
57. Кенжәев К. Тынчликни күйлаймыз. –Т.: F.Фулом, 1981. –33-б.
58. Кензер Е., Ёрматов Ш. Мусиқа: 6-сinf дарслиги. –Т.: Үқитувчи, 1977. –208-б.
59. Кичик ёндаги болалар хори билан машгулötтүкәзинш үсууллари: Методик тавсиянома / Тузувчилар: Қ.Мирзаев, М.Тұраева. –Т.; ҮзР МВ ХИММИ ЖИММ, ҮзР ХТВ ЖҮММ, 1990. –72-б.
60. Кичкіншойлар мусиқасы / Түплөвчи И.Акбаров. –Т.: Үздав-нашр, 1955. –328-б.
61. Кичкіншойлар учун құшиқтар / Тузувчи А.Берлин. –Т.: F.Фулом, 1980. -81-б.
62. Кичкіншойлар құшиғи / Тузувчи Т.Соломонова. –Т.: Үздабийнашр, 1962. –360-б.
63. Мансуров А. Оқанларда –әртаклар. –Т.: Үқитувчи, 1999. –48-б.
64. Мансуров А., Каримова Д. Мусиқа: 5-сinf учун дарслек. –Т.: F.Фулом, 2001. –96-б.
65. Мушель Г. Күклам. Мирмухсин шеъри. –Т.: Үздавиша, 1950. –4-б.
66. Мұхаммедов А. Юлдузчам. –Т.: Үздавиша, 1963. –20-б.
67. Мұ самёе счастливёе / Ред. Э.Соболева. –М.: Музика, 1982, с. 25, 27-28.
68. Надеждин Б. Ёш болалар учун құшиқтар. Т.: Үздавфимнашр, 1949. –8-б.

69. Назаров Ф. Ватан бизнинг онамиз: 5 қисмли сюнта. Ў.Рашид шеъри. –Т.: F.Фулом, 1957. –27-б.
70. Назаров Ф. Детские песни. –М.: Сов. Композитор, 1982. –с. 47.
71. Назаров Ф. Кувонич. –Т.: F.Фулом, 1966. –17-б.
72. Насимов М. Бизнинг отряд. –Т.: F.Фулом, 1975. –25-б.
73. Норхо'яуев N. Bolaligim – podshohligim. –Т.: Musiqo, 2007. –24-бет.
74. Нурматов Ҳ., Иброҳимов О. Мусиқа: 6-сифр учун ўкуга оғзалишиш. –Т.: Ўқитувчи, 1997. –112 б.
75. Нурматов Ҳ., Норхўжаев И. Мусиқа алифбоси: 1-сифр дарслиги. –Т.: Ўқитувчи, 1998. –112-б.
76. Нурматов Ҳ., Норхўжаев И., Миррацимов А. Мусиқа: 2-сифр дарслиги. –Т.: F.Фулом, 2000. –128-б.
77. Нурматов Ҳ., Норхўжаев И., Миррацимов А. Мусиқа: 3-сифр учун дарслик. –Т.: F.Фулом, 2001. –138 -б.
78. Нурметов С. Истиқлол навоси. –Т.: Ўқитувчи, 1997. –24 -б.
79. Омонуллаев Д., Ёрматов Ш., Бурхонов П. Мусиқа: 7-сифр дарслиги. –Т.: Ўқитувчи, 1978. –128-б.
80. Омонуллаев Д., Иброҳимов О., Ёрматов Ш. Мусиқа: 8-сифр дарслиги. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –80-б.
81. Омонуллаева Д. Топшамоқ-айтишув. –Т.: ЎзР ММИУ, 1993. –16-бет.
82. Омонуллаева Д., Мўмин П. Алифбо кўшиқлари: 1-сифр ўкувишларни учун қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 2000. –80-б.
83. Оҳангда ҳаёт нафаси: Методик қўйилниш / Муаллифлар: Қ.Мамиров, Ў.Рахимов, И.Рўзиев. –Т.: Низомий иом. ТДПУ, 1998. –57-б.
84. Песни солнечного Узбекистана / Сост. Е.Годзиковская. –М.: Сов. Композитор, 1977. – с. 52.
85. Поэт Узбекистан / Сост. В.Зудов. –М.: Музыка, 1974. – с. 64.
86. Романовская Е.Е.: Статьи и доклады. Записи муз. фольклора / Сост. М.Ковбас. –Т.: Госиздат, 1957. – с. 288.
87. Санъат байрами. 1-нашр / Тузувчи Т.Сайдов. –Т.: F.Фулом, 1982. –44-б.
88. Санъат байрами. 2,3-нашр / Тузувчи Т.Сайдов. –Т.: F.Фулом, 1985. –60-б.
89. Саъва (Чижик): кичкентойлар учун қўшиқлар / Тузувчи С.Варелас. Т.: Ўззадабийнашр, 1965. –37-б.
90. Севимли мактабимиз (Любимая школа) / Тузувчи М.С.Ковбас. –Т.: F.Фулом, 1966. –40-б.
91. Сто песен народов СССР / Сост. Л.Кунриянова. Изд. 1, 2. –М.: Музыка, 1987, 1990, с. 39, 42, 43, 70.

92. Тошматов Т. Бўл тайёр: бўнисмли кантата. А.Қосимов шеъри. – Т.: F.Фулом, 1981. – 37-б.
93. Темшемиров Н.Б. Жиззах халқ қушиқлари. –Т.: РУММ, XTX МОМИ, 1994. – 48-б.
94. Хрестоматии: для начальных классов школ Узбекистана / Авторы-сост.: С.Костанин, Г.Халиков, Т.Савельева. –Т.: F.Фулом, 1988. – с. 77.
95. Шварц Е. Бўл омон. –Т.: F.Фулом, 1977. – 45-б.
96. Шварц Е. По жизни время сверяем: кантата. Стихи Н.Куликова. –Т.: F.Фулом, 1979.
97. Шварц Е. Қушиқчам. –Т.: F.Фулом, 1985. – 41-б.
98. Шварц Е. Равалхон ёшлигитм. –Т.: F.Фулом, 1981. – 48-б.
99. Ўзбек халқ мусиқаси. III том / Тўпловчи ва нотага олувчи Ю.Ражабий. –Т.: Ўздавбададабнашр, 1959, б. 538-544, 455-480.
100. Ўзбек халқ қушиқлари. I, II китоб / Тузувчилар: Е.Е.Романовская, И.А.Акбаров. –Т.: Ўздавфимнашр, 1939, -168, 156-б.
101. Ўзбекистон – Ватаним маним / Тўпловчи ва мус. муҳарр. Ҳ.Рахимов. –Т.: Мехнат, 1996. – 80-б.
102. Ўзбекистон – Ватаним маним. 2-китоб / Тўпловчи ва мус. муҳарр. Ҳ.Рахимов. –Т.: Мехнат, 1997. – 112-б.
103. Ўзбекистон – Ватаним маним. 3-китоб / Тўпловчи ва мус. муҳарр. Н.Норхўжаев. –Т.: Шарқ, 1999. – 120-б.
104. Ўзбекистон – Ватаним маним. 4-китоб: Ўқув қўлланма / Муаллиф ва тўпловчи. Н.Норхўжаев. –Т.:F.Фулом, 2000. – 64-б.
105. Ўзбекистон тонг юртим / Тузувчи Д.Омонулаев. –Т.: УзР ММИУ, 1992. – 16-б.
106. Ўйнаб бер: Кичкингойлар учун қўшиқлар /Тузувчи F.қодиров. –Т.: F.Фулом, 1977. – 116-б.
107. Ўрта (V-VII) синифларда мусиқа маданияти дарслари учун методик қўлланма / Муаллифлар: Г.Шарипова, F.Нажметдинов. –Т.: Низомий ном. ТДПУ, 2001. – 91-б.
108. 30 ашула. Сайдулла шеъри ва тарж. / Тузувчилар: И.Акбаров, В.Успенский, Е.Романовская, Ҳ.Муҳаммедова. –Т.–М.: Ўздав-нашр, 1935. – 28-б.
109. Ўқувчи болалар қўшиғи / Тўпловчи М.С.Ковбас. –Т.: Ўзадабийнашр, 1962. – 41-б.
110. Ўғил болалар куйлайди / Тўпловчи Е.Кензаер. –Т.: Ўқитувчи. 1969. – 65-б.
111. Қодиров Р.Ф. Бошланғич мактабда кўповозли куйлаш

- (Многоголосное пение в начальной школе); Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1997. –160-б.
112. Қодиров Р. Туркий халқларда болалар фольклор қўшиқларини кўп овозда кўйлаш / Туркий халқлар V Миллатларо конгресси материалларида. –Анқара: ТЖ Култур Баканилиги, 1997, б. 204-210.
113. Қодиров F. Бахтли болалик. –Т.: F.Фулом, 1983. –37-б.
114. Қодиров F. Биз ёнилармиз. –Т.: F.Фулом, 1977. –32-б.
115. Қодиров F. Мактабжон-офтобжон: 4 қисмли сонга. Т.Илҳомов шеъри.–Т.: F.Фулом, 1974. –25-б.
116. Қодиров F. Пиллачи қиз. –Т.: F.Фулом, 1974. –20-б.
117. Қодиров F. Қуёш ва биз. –Т.: F.Фулом, 1975. –21-б.
118. Қозиев Н.И. Хор дирижёрлиги хрестоматияси. I,II қисмлар. – Т.: Ўқитувчи, 1976. –196, 168-б.
119. Қувнақ-қунақ кўйлаймиз / Тузувчилар: А.Берлин, К.Кенжавев. – Т.: F.Фулом, 1982. –91-б.
120. Қувноқ қўшиқлар / Тузувчи И.Акбаров. –Т.: Ўздавнапр, 1956. –68-б.
121. Қувноқ қўшиқлар / Тузувчилар: Ф.Назаров, П.Бурҳонов. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –112-б.
122. Қуёш юртим: Методик қўлланма / Муаллифлар: Қ.Мамиров, И.Рўзиев, Ў.Рахимов. –Т.: Низомий ном. ТДПУ, 1999. –68-б.
123. Қўлдошев Л. Мактабда хор тўгараги. –Т.: Ўқитувчи, 1975. –52-б.
124. Қўшиқ бизнинг дўстимиз. Песня – наш друг. / Тўпловчилар: С.Абрамова, Ф.Алимов. –Т.: F.Фулом, 1989. –80-б.
125. Қўшиқлар тўплами: Ўрта мактаб ўқувчилари учун / Тузувчи П.Бурҳонов. –Т.: Ўқитувчи, 1983. –48-б.
126. Қўшиқлар хрестоматияси. 1-китоб / Тузувчи-муаллифлар: М.Жалилов, Ж.Садиров. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –96-б.
127. Қўшиқлар хрестоматияси I, III-китоб. / Муаллифлар: Ж.С.Садиров, Н.А.Абдурашидова, Н.Б.Қаҳҳоров. –Т.: Низомий ном. ТДГИ, 1996. –78, 73-б.
128. Ғуначлар. Бугончики / Тўпловчи П.Бурҳонов. –Т.: F.Фулом, 1985. –90-б.
129. Ҳайитбоев С., Ҳусайнов Т. Ашула дарслиги. 5-6-синф. Т.: Ўқитувчи, 1964. –208-б.

Каталогга шарҳлар

Мазкур каталог Ўзбекистон композиторларининг болалар учун нашр этилган қўшиқлари нота адабиётининг старлича тўлиқ рўйхатига эга. Ушбу адабиётта киритилган қўшиқлар сони 1500 га яқин номга эга. Бу қўшиқлардан айримлари 2 мартадан 7 марта гача ва уидан кўп қайта чоп этилган. Щундай қилиб, ушбу нота адабиёти бўйича нашр этилган қўшиқларининг умумий сони – 4000 га яқин (2008 йил матъумотлари).

* * *

Ушбу болалар қўшиқлари адабиётларининг барчаси ёшлиарни тарбиялашда, уларни мусиқа санъати, маданияти билан таништиришда фойдаланилади, улар инсонни руҳан бойитади ва ҳар томонлама ривожлантиради. Педагог-тарбиячининг вазифаси – ушбу бойликни боланинг қалбига ва юрагига етказа олишдан иборат. Бу нарса қандай йўл ва услублар билан эришин мусиқа педагогикасининг асосий масалаларидан ҳисобланади.

III БОБ МУСИҚА ПЕДАГОГИКАСИ ТАРИХИДАН

Мусиқа педагогикаси тарихи, умуман педагогика тарихи каби қадимий илдизларга эга. Ер юзида инсон пайдо бўлган даврдан бошлаб юзага келган мусиқа педагогикаси тарихи инсоният цивилизацияси, унинг мусиқа маданиятининг ривожланиши моҳиятини акс эттиради. Диний маросим, рақсларидан то замонавий балеттагча, алладан то кангтата ва операларгача, халиқ майший тарбия методларидан то замонавий, ахборот педагогик технологияларгача мусиқа педагогикаси мусиқа санъатини ўзлаштириш, товушлар олами гўзаллиги ва мұккаммаллигининг бадиий хусусиятини англаш ва тушунишининг янгидан янги имкониятларини очиб бермоқда.

Ўзбек мусиқа педагогикаси тарихи мусиқа таълими ва тарбиясининг энг яхши шакл ва услубларини асрлар давомида ривожлантириб, бойитиб келаётган халиқ маданияти ва турмуши билан боғлиқ. Мусиқа педагогикаси соҳасида тўпланган тажриба ҳар томонлама ўрганилши ва келажак авлодларга етказилиши лозим. Мазкур бобнинг мазмуни ушбу мусиқий-педагогик бойликни ўрганишга бағишланган.

Мусиқа педагогикаси ривожининг тарихий даврлари ва маданий асослари (музилии режаси)

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги ва суверенитети эълон юлиингандан бошлаб (1991) ҳалқ хўжалигининг барча соҳаларида ўзбек халқининг миллӣ маданий қадриятларини тиклаш ва ривожлантириш масалалари жуда, муҳим аҳамият қасб эта бошлади. Исталган миллӣ маданиятининг ҳаётӣ муҳим бўлган ушбу асоси умумисоний маданий бойликин ривожлантиришнинг базавий пойдевори ҳисобланади. Миллӣ маданий қадриятларни дунё миқёсида ривожлантириш – жаҳон цивилизацияси тараққиётининг гаровидир, зеро миллӣ маданий қадриятларда вакът синовидан ўтган авлодлар ақл-заковати, инсоният тажрибаси муҳрланган.

Мана шу методологик асосга таънган ҳолда, мусиқа таълими ва тарбияси тарихи, пазарияси ва методикасининг бундан кейинги ривожланишига замини бўлиб хизмат қиласидиган ўзбек халқининг миллӣ, тарихий ва маданий қадриятларининг шу базавий асосини кўриб чиқамиз. Бундан асосий мақсад – ушбу йўналишидаги мавжуд мътълумотларни ягона таркибда умумлаштириш бўлиб, ундан Ўзбекистондаги мусиқа таълими ва тарбияси тизимишининг педагогик назарияси ва амалиётида кўргазмали қўлланма сифатида фойдаланилиши мумкин.

Мазкур таркибда қўйидагилар тақдим этилган: Ўзбекистон ривожланишининг тарихий босқичлари, адабий ёдгорликлар, шунингдек мусиқа маданийти ва мусиқа педагогикаси тизимлари. Ушбу тарихий ва маданий асослар мусиқа педагогикаси тарихини ўрганишда базавий пойдевор вазифасини ўтайди.

Ривожланишининг тарихий даврлари

**Эрамизгача 500 мингинчи йил – Селунгур (Фарғона водийсида),
Кўлбулоқ (Тошкент яқинида) – Ўзбекистон ҳудудида қадимий одам
маданий ҳаётининг қолдиқлари топилган.**

**Эрамизгача 150 мингинчи йил – I минг йиллик – Тешиктош,
Омониётон, Обираҳмат, Учтут, Замонбобо, Чуст, Амирбод, Сонгилитепа ва
бошقا тарихий маданий ёдгорликлари.**

**Эрамизгача I минг йиллик – эрамаизнинг I дарси – Бақтрия, Хоразм,
Сўғд (Сўғдиёна), Парфия, Марғиёна, Афросиёб, Капі, Паркан, Тоҳаристон
ва бошقا қадимий давлатлар.**

I—XIV асрлар – Күшон подпохлиги, Хуину, Хеонитлар, Эфталитлар, Түрк хөкүмдүгү, Араб халифалыгы (Мовароуннахр), Сомонийлар, қорахонийлар, қаргуұлар, Ўузлар, Салжүйилар, Олтин Ўрда (Чигатай улусы).

XIV—XVI асрлар – Темур ва темурийлар, Шайбонийлар.

XIV—XIX асрлар – ўзбек хониллари (Хива, Бухоро, қўён). Анъанавий мактаблар, "устоз-шогирд" таълим тизимлари.

1865—1917 йиллар – ўзбек хонилларининг чор Россияси томонидан босиб олинини. Жадидларининг маданий-маътирий фаолияти (Мунавварғори, Беҳбудий, Фитрат, Чўлтон, Авлоний, Айний, Зафарий, Шакурий ж.б.). Улар томонидан янги услуг мактабларининг ташкил этилиши.

1917—1924 йиллар – совет тоталитар тизимининг ўрнатилиши, Хоразм ХСР, Бухоро ХСР, Туркистан АССРининг ташкил этилиши.

1924—1991 йиллар – Ўзбекистон ССРининг ташкил топниши. 1928 йил яраб ёзувидан лотин ёзуви графикасига, 1940 йилдан кирилл ёзуви графикасига ўтиши.

1991 – Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эренинни. 1995 йилдан Ўзбекистон мактабларининг биринчи синфларида лотин ёзуви графикаси асосидаги таълим жорий этилди.

Мусиқа маданиятишининг адабий ёдгорликлари ва ёзув манбалари

1. Авесто, Қуръон, Ҳадиселар, ривоятлар, панд-насиҳатлар, достондар, мусиқа асарлари ва б. .

2. Ўрта аср Шарқ олимларининг мусиқа ҳақидаги китоб ва рисолалари.

Форобий – (873—950) – “Китаб ал-музиқа ал-кабир” (“Мусиқа ҳақида китоб”), “Рисолан мусиқий” (“Мусиқа ҳақида рисола”), “Китаб фи ихсаасиғиң ийқаъат” (“Ритмлар тоифаларининг тасинилларини ҳақидаги китоб”), “Китабул-иийқаъат” (“Ритмлар ҳақидаги китоб”), “Китаб фи-и нақра музәфа илал иңъоз” (“Ритм билан боелик күйлар ҳақидаги китоб”).

Ибн Сино (980—1037) – “Китаб аш-Шифа” (“Шифолар китоби”) шиғи “Математика” бўлимида “Жавами илм ал-музиқа” (“Мусиқа ҳақидаги илмлар тўплами”), “Китаб ан-Нажот” (“Нажотлар китоби”) даги мусиқа ҳақидаги боб, “Донишнома” китобидаги мусиқа ҳақидаги бўлим.

Ихван ал-Сафа (Тоғзалик оғалари) (X аср) – “Китабул ихвануе

сафа хуллан ул вафъя” (“Тозалик оғалари ва содиқлик дүстлари номаси”) китобида мусиқа ҳақида.

Кайковус (1021—1098) — “Қобуснома”.

Урмавий (1294 йилда вафот эттан) — “Рисолат уш-Шарафия (“Шоншараф рисоласи”).

Аш-Шерозий (1236—1310) “Дурратит-таж ли-ғурратид-дебаж” (“Либосни безаш учун тож марвариди”).

Ал-Амудий (1349 йилда вафот эттан) — “Митгъя ал улум” (“Илмлар жавоҳири”).

Марозий (1435 йилда вафот эттан) — “Маҳосид ал-алҳон” (“Куйининг ўрни (вазифаси”), “Жамигъ ал-алҳон” (“Куйлар тўплами”), “Шарҳ ал-адвор” (“Доиралар шарҳи”).

Ҳомий (1414—1492) — “Рисолаи мусиқий” (“Мусиқа ҳақида рисола”).

Ал-Хусайний (XV аср) — “Қонуни илми ва амали мусиқий” (“Мусиқанинг илмий ва амалий қоидалари”).

Кавқабий (1532 йилда вафот эттан) — “Рисолаи мусиқий” (“Мусиқа ҳақида рисола”).

Дарвеш Али Чангиӣ (XVI аср — XVII асрнинг 20-йиллари) — “Тухфат ас-сурур” — “Рисолаи мусиқий” (“Мусиқа ҳақида рисола”).

Ад-Дехлавий (1551—1642) — “Таҳдиқ ас-самаъ” (“Мусиқа тинглаш ҳақида тадқиқотлар”) ва б.

Ўзбекистон мусиқа маданиятининг тизимлари, воситалари ва ташкил этилиши

Халқ, халқ-профессионал мусиқасининг шакл ва жанрлари — алла, қўшиқ; лапар, ашула, ёр-ёр, ялла, куй, терма, йигін, садр, марсия, достон, китта ашула, сувора, маҳом.

Болалар мусиқа фольклори наимуналари — “Оқ теракми, иўқ терак”, “Чорий чанбар”, “Ошхўр акам канттар”, “Зув-зув борағай”, “Томдан тарааша тушди”, “Олатой”, “Їичқирип хўрозим”, “Қуён”, “Лайлак келди”, “Бойчечак”, “Ёмирир ёғалюй”, “Баҳор келди”, “Рамазон”, “Чучвара қайнади”, “Читти гул” ва б.

Халқ мусиқа чолғулари — дугор, рубоб, ташбур, сатто, гижнак, уд, чанг, най, сурнай, қўшнай, карнай, доира, ногора, сафоил, қайроқ.

Басатакор ва композиторлар ижоди — анъанавий жанрлар, мусиқалии драмалар, опералар, балетлар, симфониялар, кантиналар, қўшиқлар, романслар, камер чолғу ва вокал мусиқаси, спектакль, фильм,

радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар учун мусиқа.

Мусиқа маданиятининг ташкилот ва муассасалари – ҳукумат, подавлат ва давлат ташкилотлари, идоралари, вазирликларнинг мусиқа бўлимлари. Театрлар, концерт заллари, филармониялар, ансамбллар, ижодий ўюнималар, бирлашмалар, газета, журнал, нашриётлар таҳририяглари, оммавий ахборот воситалари, ишлаб чиқариш бирлашмалари, тарбиявий ва илмий муассасалар.

Ўзбекистон мусиқа педагогикаси тизими

Қадимги даврдан бошлаб мусиқа таълими ва тарбиясининг турлари ва шакллари – майний, диний, маросим, маҳсус, профессионал. Санаб ўтилган тушунчаларнинг ҳар бири мусиқа педагогикасининг алоҳида тизими – бошланғич мактаблар, ўрта аср академиялари, университетлар, дабирлар мактаби, мадраса, илмий жамиятлар, кутубхоналар, мачитлар қошидаги мактаблар, мактаблар, мусиқа ансамбллари ва трунилари, ҳалиқ байрамлари, сайдлар, мусиқий-педагогик тизимлар, “устозшогирд”, ҳалиқ созанди ва бастанорлари, европача намунадаги дастлабки маҳсус мусиқа ўқув юртлари ва умумтаълим мактабларида мусиқа тарбияси.

Замонавий мусиқа таълими ва тарбияси муассасалари – болалар боғчалари, матаблар, гимназиялар, лицейлар, интернатлар, болалар ўйлари, тўғарақлар, клублар, студиилар, ижодий марказлари, оммавий ахборот воситалари, театрлар, болалар мусиқа ва санъат мактаблари, коллејлар, институтлар, университетлар, консерватория. Мусиқа таълими ва тарбиясининг замонавий шакллари ва турлари — оиласиёй, майний, мактабгача, мактаб, умумий ва маҳсус, мактабдан ташквари, синфдан ташквари, ўрта маҳсус ва олий, аспирантура, докторантура, стажировка, малака олириш, мустақил билим олиши.

Мусиқа таълими ва тарбияси тизимлари – ташкилий-бошқарув таркиби, кадрлар, мусиқа таълими стандартлари, ўзитувчи-ўқувчилар, таълим тўғрисидаги қонун, кадрлар тайёрлаш миёллий дастури, ўқув-услубий материаллар тизими, мусиқий фаолият турлари тизими.

Мусиқа таълимининг услубий ва техник жиҳозланиши – ўқув режалари, дастурлар, дарсликлар, китоблар, журналлар, ноталар, кўлланмалар, тўпламлар, мусиқа чолгулари, мусиқани техник ёзib олиш ва эшиттириш аппаратураси, диапроекторлар, кўргазмали қўлланмалар, композиторлар портретлари, аудиториялар, кабинетлар, синфлар, зал ва бошқа хоналар жиҳозлари.

Замонавий ахборот технологиялари – компьютерлар, DVD, CD, интернет, мультимедия, инновацион педагогик технологиялар т.б.

Изоҳлар:

- мазкур таркибий режадаги ҳар бир қисем алоҳида тизим, давр, шакл, жанрга эга бўлиб, улар ҳам мустақил тарзда ўрганилиши ва кўриб чиқилиши мумкин;
- ушбу таркибий режани тузишда қўйидаги асосий тамойилларга тяянилди: тарихийлик тамойили, комплектилилк ва миллий-маданий педагогик, мусиқий қадриятларни кенг тунунини тамойилини ҳамда назария ва ямълиётнинг бирлиги тамойили;
- мазкур таркибий режадан кўргазмали қўлланма сифатида фойдаланиши мақсадида, уни плакат, жадваллар кўрининишда тасаввур этиши мумкин, бу тақдим этилаётган материални бир вақтнинг ўзида, яхлит идрок этиши имконини беради.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ **(873 – 950).**

Буюк қомусий олим, мутафаккир *Абу Наср Мұхаммад ибы Мұхаммад ибы Үзлүз Тархон Форобий* 873 йилда Фороб (Ўтрор) шаҳри яқинидаги Васиж қишлоғидаги туғилди. Отаси көлиб чиқиншига кўра турклардан бўлиб, ҳарбий хизматчи эди. Форобий Шот (Тоңкент), Самарқанд ва Бухорода ўқиёди. У ўз бышимларини такомиллаштириши учун халифат маркази бўлган Бағдодга йўл олади. Йўлда Эроннинг Рай (Техрон), Ҳамадон, Исфаҳон ва бошقا шаҳарларида тўхтаб ўтади. Бағдодда у машҳур олимлар билан таниппади, антик адабиёт, фалсафа, тиббиёт, мағтиш, тил ва бошقا фаннларни ўрганиди.

Форобий 70 га яқин тиёши билган. Арастудек фан арбобининг асарларини чуқур ўргашганилиги ва уларга шарҳлар битташлiği, турли фанлар ривожига улакан ҳисса қўшиганилиги учун уни «Лл-Муаллим ас-сонний» («Арастудан кейин, иккинчи муаллим»), «Шарқ Арастуси» деб атапланган. 941 йилда муҳтожлик олимини Дамашқ шаҳрига кетинига мажбур қиласди, бу ерда у шаҳар чеккасидаги боғда қоровул бўлиб шулайди. Шунга қарамасдан, у фалсафа ва бошقا фанлар билан фаол шуғулланади. Форобий Алеппо

(Халаб) шаҳри ҳокими Ҳамдамидинг (943—967 йилларда бошқарған) эътибори ва ҳомийлигига сизовор бўлади, ҳоким унн ўз сиройига ятап ва ишиш учун таклиф қилиди. Бироқ Форобий ҳаст ва ижод эркинилгини таниб, бу таклифни ред этиди. Форобий Ҳалаб шаҳрида самараъли ишини (943—949) давом этириди. 949—950 йилларда у Миерда, кейин ҳаётининг сўнгти кунларигача Дамашқда яшайди. Форобий Дамашқдаги «Боб ас-сафир» қабристонинг дағи этилган.

Форобийнинг фанга қўшган ҳиссаси катта. Унинг томонидан 200 га яқин асар яратган. Унинг асарлари фалсафа, мантвиқ, ҳуқуқиунослик, сиёсатшунослик, физиология, психология, педагогика, тибиёт, алкимё, астрономия, физика, математика, мусиқа, этика, риторика, эстетика, поэзия каби фан ва санъат турларига, шунингдек Арастувининг «Метафизика»си масалаларига, файларининг келиб чиқиши, фан ва санъатининг ўзига хос хусусиятларига бағишланган. Сақланиб қолган асарларидан энг машҳурлари: «Донолик асослари», «Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари қарашларининг асослари ҳақида китоб», «Айл тўғрисида», «Мантвиқ илмига изириш», «Диалектика китоби», «Қонунлар китоби», «Ўлчошлилар ҳақида китоб», «Илмларининг тиенифи ҳақида китоб», «Катта мусиқа китоб» таъ бопкен асарлари мавжуд.

Юқорида таъкидланганидек, фундаментал назарий биримлардан ташқари, Форобий мусиқа чолгуларини ясаш ва уларда ижро этишини мукаммал эгаллаган эди. Одамлар унинг ижрочилик санъатидан ҳайратланардилар. Табиий ва гуманинг фанларга оид чуқур билими, тингловчилар томонидан мусиқани қабул қилишининг ўзига хос хусусиятларини поини ҳис этиши ва тунунини мусиқа билди амалий шуғулланиши Форобийнинг мусиқий-педагогик қараниларини ҳам шакллантирилди, бу унинг асарларида ўз аксини тоиди.

ИЛМЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ТЎҒРИСИДА¹

(Фалсафий илмларни көлтириб чиқарған сабаблар, бу илмларининг тартиби ва уларни ўрганиши тўғрисида мактуб)

(4) *Мусиқа илмини көлтириб чиқарған сабабларни билиш ҳақида сўз.*

Мен тасдиқдайманки, субстанция ҳаракатта эга бўлгандан сўнг овозга ҳам эга бўлди ва бу овоз уч турга бўлиши, хусусан, баланд, паст ва

¹ «Илмларининг келиб чиқиши тўғрисида» (“О происхождении наук”). Ушбу рисоза С.Л.Григорянининг “Из истории философии Средней Азии и Ирана” (М., 1960, Приложение) китобидаги матидан таржими қўлиниган ва юқоридаги монографияда шишир этилган //Форобий. Рисозалар /Масъуа муҳаррир М.М.Хайруллаев. Т., 1975, 50-52-б.

улар ўртасындағы оралық. Ана шунда баланд, паст ва улар ўртасындағы оралы к овоқларни билүшігә ёрдам берадыған илмігэ эхтийж түгелді. Бұ
овоқлар түркесидеги илмідір.

Бу илм шу маңында фойдалысы, у үз мувозанатиниң йүқтоттан (одамлар) хүләнни тартибға келтирады, мұккаммалықка әріптемаганлықтың мұккаммал қылады ва мувозанатда бўлған (одамлар) пинг мувозанаттың саңылаб тұрады. Бу илм тапанинг саломатлығы учун ҳам фойдалыздыр, чунки тана көсіл бўлса, рух ҳам сұлады, тана түсениңде учраса, рух ҳам түсениңде учрайди. Шуннинг учун овоқларниң тәъсіри билан рухни соғайтириши ёрдамида тана соғайтирилады, рух және үз күчларининг тартибға солинштың ва үз субстанциясынга мослаштырилиши ор калы соғайды. Бу илмнинг уч асоси бордир: башқ, мелодия (оҳанг) ҳамда күй ва бопша аъзолар ҳаракаты. Башқ ақлий түшүнчаларни мағлұм тартиб-тәнглилекке көзинеңди, мелодия паст ва юқори овоқларни мағлұм тартиб-тәнглилекке солинш учун кашіф этилғандыр: бу ҳар иккى асос ешитиш сезигисига бўйсунади. Кўл ва (баданинг) бопша аъзоларни ҳаракати кўрини сезигисига бўйсунган; улар шундай ва ўзаро таққослаб кўрини лозим бўлған шунга ўхшаш ҳаракатларни башқ ва овоз билан мослантириб турған учун яратылғандыр. Кўл ва (бадан) аъзоларининг ҳаракати ҳақидаги илм бу иккى мухим сезигига, яны ашитиш ва кўришга бўйсунади. Шундай қылыш, мусиқа илмиппиг қасрдан ва қандай келиб чиңдәнлиги айниқланади.

Бу билан педагогик, янын тарбияловчи илмлар деб аталуven илмлар тугайды. Юқорида (кўреатилиб ўтилган) тўрт илм шуннинг учун ҳам тарбияловчи илмлар деб аталадын, улар бу наимларни ўргануучини тарбияловчи, уни янада·нағие қылады ва унга сўнгги илмларни ўрганишпигит йўл-йўриғлариниң кўреатади.

ИБН СИНО (980-1037)

Абу Али ал-Хусайн иби Абдудауҳ иби ал Ҳасан иби Али (Ибн Сино) – жаҳон илм-фани ва тиббнётига ўлкан ҳисса қўнгаган буюк қомусий олим, файлласуф.

Ибн Сино 980 йил август ойнда Бухоро яқининда жойлашган Афроноң қинилогидә дунёга келди. У 5 ёнга тўлғанида онласи билан Бухорога кўчиб ўтадылар. Отаси унга қўръон ва адабиётни ўргатиш учун ўқитувчилар ёттайди. 10 ёнга етканида у ўзининг бу фанлар бўйинча згаллаган билимлари билан атрофдатиларни лол қолдиради. қўръонни тўлиқ ёд

олади. Кейин у мусулмон ҳуқуқтунослиги (ғибҳ), математика, араб тили та арабийетини үзлаптириди. Ўша даврининг танинли олимни, файласуф Абу Абдуллоҳ Натилийдан сабоқ олади ва тез орада фалсафа соҳасидаги билимлари билан ўқитувчисидан ўзиб кетади. Мустағил равишда физика, метафизика, мусиқа, кимё ва бошқа фанларни ўрганади. «Тез орада, — деб эслайди Ибн Сино, — менда тиббиётта иисбатан мойиллик уйғонди ва мен шу фанга бағишланган асарларни ўрганишга киришдим. Шифокорлик илми мураккаб фанлар сирасига кирмаслиги сабабли, энг қисқа муддатда шунчалик билимга эга бўлдимки, мендан ҳурматли шифокорлар таълим ола бошлидилар. Беморлар билан амалиёт ўтишимдада, менга тажриба асосида ҳеч қаерда ёзилмаган даволаш усуслари очилди... Ўша вақт мен 16 ёнида эдим»¹.

Ибн Сино 17 ёшида Бухоро амири Нуҳ ибн Мансурни муваффақиятли даволагани учун ўша даврда энг яхши ҳисобланган амир кутубхонасидан фойдаланишга рухсат олади. Қисқа вақт ичида у мазкур кутубхонадаги барча китобларни ўзиб чиқади. Шу вақтнинг ўзида у Арастунинг «Метафизика»сини утибу асарига ўз вақтида Абу Наэр Форобий берган шарҳлари ёрдамида үзлаптириди.

Ибн Сино барча билимлар асосига Бухорода эга бўлди. 18 ёнга кирганида унинг биринчи илмий ишлари пайдо бўлади. 999 йилда сомонийлар Бухороси қорахонийлар ихтиёрига ўгади. 1002 йилда унинг отаси вафот этади.

1002–1005 йилларда қорахонийлар ва сомонийлар ўргасида ҳокимият учун ўзаро шафқатсан: уруши давом этади. Ибн Сино ҳозирча қорахонийлар қарамагидан ҳоли бўлган Хоразмга кўчиб ўтишга мажбур бўлади. Гурганж (Урганҷ)га келган Ибн Сино Хоразм шоҳи Али ибн Маъмун томонидан хизматта қабул қилинади. Хоразмининг гуллаб-яшинаётган маданий ва илмий ҳаёти «Маъмун Академияси» атрофида музассамларни зди, унинг сафларидан йирик математик ва астроном Абу Наср ибн Ироқ, танинли шифокорлар ва файласуфлар Абу Саҳд, Масиҳий, Абул-Хайр Ҳамар ва буюк олим Абу Раиҳон Беруний бор эди. Ушбу олимлар ёзторига Ибн Сино ҳам қўшилди. Хоразм шоҳи Али ибн Маъмун саройидаги олимлар тўлиқ таъминланган эдилар ва илм-фан билан шуғулдана олардилар. Лекин Шарқда Маҳмуд Фаизавийшининг кучайиб бораётган ҳукмронлиги Хоразм осойинталигига раҳна есолди. У Хоразм шоҳидан энг яхши олимларни юборишни таъаб қиласди, улар орасида Ибн Сино ҳам бор эди. Аммо Ибн Сино боришдан бош тортди. Шу вақтдан Ибн

¹ Ибн Сино таржиман ҳоли ва унинг ўкувчиси Абу Убайд Жузконийининг унга тўлдиришларидаи. //Сагадеев А.В. Ибн Сино (Ависсенна). М., 1985, 11, 201–66.

Синонинг дарбадарлик ва саргардонлика тўла ҳаёти бошланади.

Иби Сино маҳфий равишда Хорзмни тарқ этади ва 1008–1011 йиллар давомида турли шаҳарлар (Ниса, Обивард, Тус, Шикён, Жажарм) бўйлаб дарбадар кезиндан сўнг 1012–1014 йилларда Журжонда яшайди. Бу ерда уни содиқ ўқувчиси у ва дўсти Абу Убайд Жузжоний билан яқинлаштирган воқеа юз беради, шундан сўнг бутун ҳаёти давомида (25 йил) ўз устози ёнида бўлади. Шу даврда Иби Сино «Тиб қонунлари» асари устида иш бошлайди ва 1023 йилда уни тутатади.

Шундан сўнг Иби Сино Рай, Қаззин, ундан сўнг эса Ҳамадонда яшайди (1015–1023), бу ерда у амир Шамсуддавла саройида вазир лавозимида ишлайди. Амир вафотидан сўнг Иби Сино Исфаҳонга кўчиб ўтади (1023–1037), бу ерда уни амир Алоуддавла яхши қабул қўлади. Амир кўрсатмасига кўра ҳар жума кунлари саройда олимлар мажлиси ўтказилади. Жузжонийнинг ёзинича, бу мажлисларда бирор билим соҳасида ҳеч ким устозидан ўта олмаган.

Исафаҳонда яшаган йиллари энг самарали давр бўлди. Бу ерда Иби Сино ўзининг «Китоб аш-шифро», «Китоб аш-пажот», «Дониннома», «Пари фалсафаси», «Кўрсатма на исломхатлир китоби» на бошқа қомусий асарларини яратади ва тугаллайди.

Амир Алоуддавла билан Ҳамадонга юришлардан бирда (1037) Иби Синонинг эски ошозон касаллиги авж олиб кетади ва 1037 йил 18 июнда 57 ёшида у вафот этади. Унн Ҳамадонда дафи этишади. Буюк олимнинг қабри ўрнида 1952 йилда мақбара ва музейдан иборат мемориј ёдгорлик барпо этилди.

Замонодилари Иби Синони «Шайх ал-Раш» («Донишмандлар сардори», «Алломалар боинчи»), «Шараф ал-мулк» («Юрт шарафи»), «Хакимат ал-ҳақ» («Ҳақиқат ишончи»), «Ҳаким ал-вазир» («Донишманд вазир») деб атасиган.

Иби Сино ўз давриининг барча билим соҳаларида иш олиб борди. Айрим маълумотларга қараганда, унинг томонидан 450 дан ортиқ асарлар яратилган. Улардан ҳозиргача 242 таси етиб келган. Иби Сино асарлари Шарқда ҳам, Еарбда ҳам жуда оммалашиб кетган. Унинг 5 қисмдан иборат «Тиб қонунлари» номли назарий ва клиник тиббиёт энциклопедияси юнон, рим, ҳинд ва Ўрта Осиёлик шифокорларининг қарашлари ва таърибаларини умумлаштирган бўлиб XVII асрдагача Европада барча шифокорлар учун мажбурий қўзгалимма бўлиб келди ва 30 га яъни лотин тилидаги нашр юзини кўрди.

Иби Синонинг Мусиқа санъати, мусиқашуннослик, мусиқа педагогикаси бўйинча қўйиндаги бенгта асари мавжуд: «Китоб аш-шифро»даги «Мусиқа

илемига оид түпнама» бўлими, «Китоб аи-нажот»даги «Мусиқа ҳақидағи билимларнинг қисқача баёни» бўлими, «Донишнома»даги «Математика» бўлимининг қисми ва бизгача етиб келмаган «Мусиқа санъатига кириш» рисоласи, шунингдек муаллифиning «Китоб аш-шифо»да фақат муаллифиning эслатиш бўйича маълум бўлган «Аниқловчилар ҳақидағи китоб» номли асари дир.

Иби Синонинг таржимаси ҳолидан²

“Бу кезларда бирор кечаки ҳам куни давомида ҳам ухламас эдим, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим... Кечқурулари олдимга чиққани кўйиб олиб, то уйку боғтунча ўқити ял ёзиш билан банд бўлар эдим... Ухлаётган вақтимда ҳам ўша ўнгимдаги масявларни кўрар эдим. Шу тахлийтда кўп масалалар тушибимда менга аён бўлар эди. Шундай қилиб, ҳамма илмларни мустаҳкам згаллаб олдим. Иисоннинг қобилшити имкон берар даражада улардан хабардор бўлдим”.

КАЙКОВУС (1021–1098)

Уисурулмаолий Кайковус иби Искандар иби Қобус иби Вушмагир иби Зиёр – давлат арбоби, ёзувчи, машҳур «Қобуснома» дидактик рисоласининг муаллифи. Кайковус Каспий деңгизининг жанубидаги Гилон ва Хурнос ўртасида жойлашган Табаристон (Мозандарон)да туғилди. Амир Қобус иби Вушмагир ўели Кайковус келиб чиққинига кўра машҳур Гилон авлодига мансуб. Айрим тарихий маълумотларга кўра Уисурулмаолий Кайковус Журжон ҳукмдори бўлган. У ўз таъришининг матълумотини киниси бўлгани учун олим на шонрларни ҳумийлик қилиган. Унинг ўзи форе ва яраб тилларидаги «Камол ал-балаға» («Ёшлиар тарбияси»), «Ал-форида Фи-л амсал ва-л адаб» («Ноёб мақол ва ҳикматлар»), «Рисола Фи-л ифтиҳор ва-л итоб» («Мукофотлар ва жазолар ҳақида рисола») каби шеър ва асрлар музаллифидир.

Унинг 63 ёшида форс тилида яратган ва ўели Гилошоҳга бағишланган дидактик характердаги «Қобуснома» асари дунёга машҳур. Асар 44 бобдан иборат бўлиб, унинг ўелига касб ташлаш, маънавий-аҳлоқий мөъёrlар, олижаноблик, ор-номус, турмушдаги турли вазиятлар юзасидан иасиҳатларидан иборат. «Қобуснома» бир неча асрлар давомида Шарқда катта шуҳратга эга бўлган. Бу асар Шарқ педагогикасининг асоси сифатида баҳолланган, мадрасада дидактика асосларини ўрганишида қўлланилган ва ёшлиарни тарбиялашда амалий қўлланима сифатида фойдаланилган. Унibu

² А.Ирисов. Иби Сино – мавриғатпарвар адаб. Т., 1962, 34-б. //Педагогика тарихида хрестоматия. / Тузувчи-муаллиф О.Ҳасанбоева. Т., 1993, 37-б.

ағар дүнйанның күпілаб ҳалықтары тиілларига таржима қылғынған. Мұснқа сәнъаті өз педагогикасында тәттілукли үттиз олтінчі бобдан нағына көлтирамыз.

ҮТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ* ХОФИЗЛИК ВА СОЗАНДАЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар ҳофиз бұлсанг, хүшфөзы, құвноқ бўл, ҳамиша пок, мутайиб³ ва хүтт забон бўлғыл ва ўз ишинге манирул бўлғыл, ярамас хулк, қўйнол бяшара бўлмайғил. Ҳамма вакът оғир йўл⁴ларни чөртмағил, чунки барча машқи ва оҳангни бир хилда чөртиш шарт эрмасдур, педишиким одамларнинг барчаси бир хилда бўлрон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни ҳалиқ мухталиф⁵ дурлар. Шул важдин бу фаннинг устодлари санъатта шундօғ тартиб бермишларки, аввал подшоҳдар мажлиси учун хисравона достонлар тузмишлар, ундин сўнг вазисиз бир оғир йўл тузмишларки, уни иккى суруд⁶ била айтса бўлур ва унга оғир йўл леб от кўйинилар. Бу йўл қариларнинг ва хирадманларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, ҳалықнинг барчаси қарилар ва хирадманлар эрмасдурлар. Шундин кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундин кейин енгилроқ вазилик шеърлар учун енгил йўллар тузиб, уларга хафиғ⁷ деб от қўйидилар, оғир йўлдан сўнг бу хафиғ йўлни чөртдилар Мутриблар⁸ қарилар ҳам, йигитлар ҳам ундан баҳраманд бўлсизлар, дедилар. Ундин кейин ёш ўғлонлар ва латиф⁹ таъб одамларнинг батызилари бебахра қўллилар. Мазкур қалам учун тарона вайтмоқни пайгоҳ қилиллар, тоқи мазкур қавм ҳам байхра на роҳат топғайлар, чунки барча вазиларнинг орасида таронаадии латифроқ вази йўқдур. Демак, буларининг барчасини бирдек қилиб чөртмағил ва бир хилда куйламағил, менинг баён қўлғонимдек чөртиб, айтғыл. Бас, барча улус сенниг созингдии, овозингдии баҳраманд бўлсин.

Бир мажлиса ўлтурсанг, мажлис аҳлига қарагыл, агар эшиттувчи

* Кайковус. Қобуснома/Огоҳий таржимаси, нашрия тайёрловчилар: С.Долимов, У.Долимов, Т., 1992, б. 121-124.

³ Мутайиб – хушрўй.

⁴ Йўл – мақом, оҳанг.

⁵ Мухталиф – ҳар хил.

⁶ Суруд – ашула, қўшиқ.

⁷ Хафиғ – вазни енгил.

⁸ Мутриб – созанды.

⁹ Латиф – юмшоқ, мулойим, гўзал.

қизил юзлик ва мош-бириң¹⁰ соқоллик бўлса, пайвас¹¹ зер¹² тор била чертгил; агар сариқ юзлик бўлса, бўш тор била чертгил; агар қора юзлик, наҳиф¹³ ва савдои бўлса, кўпроқ уч тор била чертгил, агар оқ, семиз ва мартуб¹⁴ бўлса, кўпроқ бам¹⁵ била чертгил, нединким, бу рудни¹⁶ одамнинг тўрт таъби учун муҳайё қалмишлар. Бу айтғонларимда мутриблик, яъни шеър айтмоқ шарти ва расми йўлдур. Ҳофизлик қылсанг, шеър ёзмоқни ҳам билсанг, ўз шеърингни айтмоқка ҳарис¹⁷ бўлмагил, нединким, сенинг шеърининг ўзининг хуш келса ҳам, бошқага хуш келмаслиги мумкин, чунки ҳофизлар халиқ шеърининг ровийси¹⁸ дур, ўз шеърининг ровийси эмас.

Агар сени бир мажлисга олиб борсалар, унда иккى киши нард ўйнаб ўтиргон бўлса, гарчи сен нардоз бўлсанг ҳам, ҳофизликни тарқ этиб, уларнинг таълим ва томошасига машғул бўлма, чунки сени ҳофизлик учун келтирмишлар, нардбозлик учун келтирғон эмаслар.

Ҳар сурудни ўғонсанг, вазидин ғоғил бўлмагил, вазисиз тарона айтмагил ва ғазал ёзмагил. Куйлар вақтингда суруднинг бошқа жойдии, созигит бошқа жойдии бўлмасин. Агар бир кишига ошиқ бўлсанг, бутун кунини бошидии охиригача ўзининг хуш келғон ғазални айтмоқ била ўткармагил, (бўндай ғазал) ўзининг хуш келса ҳам, ўзгаларга хуш келмагусидур. Ҳар сурудни бошқа бир маънида айтгил.

Шеър ва ғазални кўп ёд билгил ва ҳар турли шеър ёзишни ўзининг лозим билғил. Ҳар вақтнинг ўзига муносиб ғазалларни ўқидил; баҳорда ҳазонга муносиб, ҳазонда баҳорга муносиб, қицда ёзга муносиб ва ёзда қишига муносиб ғазалларни ўқимагил.

Агар назиренз¹⁹ устод бўлсанг ҳам мажлис ичидаги ҳариф²⁰ларга қарагил, агар мусиқийдан завқ олғувчи қарилар ва ҳос одамлар бўлса, мутриблик қил, яхши йўлларни ва инволарни чертгил. қарилни ва дунёнинг мазаммати²¹ дин кўпроқ суруд айтгил. Агар мажлис аҳли ёш йигитлар бўлса, енгил йўлларни кўпроқ черитгил ва осон суруд айтгил. Агар мажлис

¹⁰ Мош-бириң – мош-гуруч.

¹¹ Пайвас – туташ, доимий, узлукен.

¹² Зер – мусиқийда энг ингичка ва нозик овоз.

¹³ Наҳиф – озини.

¹⁴ Мартуб – рутубатли, ҳўл, нам.

¹⁵ Бам – мусиқадаги баланд тон.

¹⁶ Руд – мусиқа қуроли.

¹⁷ Ҳарис – берилиб кетмоқ, ҳирс қўймоқ.

¹⁸ Ровий. Бу даврнинг одати буйича сарой ҳофизи ўз шеърини ўзи ифодали ўқимайди, балки саройда шоир ва ҳофизнинг шеърини ифодали ўқувчи маҳсус ёш хушвожд йигит тайин этилади, унга ровий дейилади.

¹⁹ Назиренз – беназир, мисленз.

²⁰ Ҳариф – улфат.

²¹ Мазаммат – ёмонлик, кўрлик.

аҳли спорташ и ва баҳодирлар бўлса, уруп қилмоқда, қаҳрамонликка ва иёлни қилмоқча онд маҳсус шеърларни ўқигил. Бундай вақтда улуғ йўллардин – ироқ, наво, фарёд ва буларга ўҳшашларни чартаман деб мажлисни совутмагил. Яна дикъат қилиб қарғилини, мазкур базмда ҳар киши қайси йўлни яхши кўради, шу киншига коса етган чоқда уни айтгил. Ундандаи вақтда ул одамлардин бирор нарса умид қиласанг, шуни топасан, нединким ҳофизлик яхши ҳунардирки, эшитғон одамларниң кўнглини олурсан.

Ҳар мажлисдаки бўлсанг, бодани ва набизни оз ичфил, чунки сен таңга олишинг лозим. Тангадин эса қанча берсалар, рози бўлғил. Ҳаргиз умматларга²² истиза²³ қилмагил ва ишрат аҳли, маст бўлғон пайтда сен ёз дўстларинг била сўзлашмакка машғул бўлғил, нединким, таңга бу ишдин ҳосил бўлур.

Ҳофиз бўлсанг арбада²⁴ қилиувчи бўлмагил, токи арбада сабабидин ҳофизлик таңгаси қўлингдин кетмасин ва бошинг ёрилиб, тўнинг йиртилиб, таубурманд синиб, уйингга қайтиб бормагил, нединким ҳофизлар мастларининг муздури²⁵ бўлурлар. Арбада ва густоҳлик²⁶ қилғон муздурга музд бермаслар.

Агар мажлисда бир одам сени мақтаса, таъриф қиласа, сен унга меҳрабонлик кўргазғил ва у қайси сурудни хоҳласа шуни айтгил, токи ўзгалар ҳам сени таъриф қисуналар, маст бўлғонларидин сўнг ул таърифга лойин таңга берсунлар. Агар мастлар бир йўла суруд айт десалар, уни айтмоқ сенга малол келмасин, ҳар на буюрсалар, шуни чertғил ва шуни айтгил, нединким, мутрибларининг ўлуғ ҳунари мастларининг иншита сабр қилмоқдур. Агар сабр қилмасалар; муздурик инъомидин маҳрум бўлурлар. Яна дебдуруларки, ҳофиз кўр, кар ва соқов бўлмоғи керакдир. Агар ҳофиз бир мажлиста борса, унда кўргон ва эшитғон нарсаларни ўзга жойга бориб айтмасун. Бундай мутриб ҳамиша азиз ва аржуманд бўлур.

²² Уммат – бир тилда сўзлашувчи инсонлар.

²³ Истиза – жанжал, кураш.

²⁴ Арбада – тўполнон, қий-чув.

²⁵ Муздуру – ёлланиб ишловчи, мардикор.

²⁶ Густоҳ – андишасиз, тортишмайдиган.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ (1414–1492)

Нуриддин Абдурраҳмон иби Аҳмад, Жомий – форс-тоғик шеъриятига катта ҳисса қўшган шонр, олим, файласуф-сўфий.

Абдураҳмон Жомий 1414 йил 7 ноябрда Самарқанд вилоятининг Жом деб юритиладиган жойида туғылган. Ўқинни эрта бошлаган. У биринчи таълим олган жоини Хиротдаги «Дилқаш» мадрасаси бўлган. Шу вақтнинг ўзида у араб тилини ўзлаштириди. Ўз билимларини янада ошириш мақсадида у Самарқанддаги Улугбек мадрасасида

үчишини давом эттириди. У ерда Қозизода Румий, Али Қушчи каби буок фалакиётшунос олимлардан, мусулмон ҳукуқшунослиги (фиҳ) бўйича Фазлуллоҳ Абуллайс ва бошқалардан таълим олди. Тил, адабиётни ўрганишни давом эттириди, математика, астрономия, фалсафа, ҳукумунунослик, диннунунослик астезири, ҳадислар ва узарининг тифъициларини ўзлаштириди.

Жомий Хиротга қайтиб, сўфизм фалсафаси билан жиҳдий шуғулланди. Унинг маънавий устози (шири) Шайх Саъдиддин Қошибарий бўлиб, Жомий унинг ўтиг ва маърузаларини тинглади. Сўфизмнинг ёриғи вакили Хўжа Аҳрор билан танишди. Сўфизм асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг издошларининг ғоялари таъсири остида Жомийнинг дунёқарашни шаклланти, бу унинг асарларида ўз акенини топди. Жомий Шоҳруҳ, Абулиқсим Бобур, Абу Саид, Ҳусайн Бойқаро каби темурйлар ҳукмронлиги даврида Ҳурсонда яшади. Хиротда Ҳурсон ҳокимиятининг тепасига Султон Ҳусайн Бойқаро келганида, Жомийнинг номи янада кўпроқ танилади. Ҳусайн Бойқаро уни ўз авлодининг муриди деб эълон қиласди.

Жомий Алишер Навоий билан Абусанд ҳукмронлиги даврида танишади. Навоий Жомийни жуда хурмат қиласар ва уни ўзининг шири ва дўстини деб ҳисобларди. Жомийнинг кўплаб асарлари Алишер Навоийнинг таъсири ва маслаҳати билан ёзилган.

Жомий Хиротда 1492 йил 8 ноябрда вафот этади.

Жомий 100 га яқин адабий ва илмий асарлар яратди. «Лужжат ул-асрор» («Сирлар денизи», 1475), «Ашият ул-ламоат» («Йилтиллаган нур», 1476) каби диний-фалсафий қасидаларини Ибн Синоға бағишлайди. У қатор достонлар ҳам яратган. Жумладан, «Хиродиоман Искандарий» (1485) Низомийнинг «Искандариома» асари таассуроти остида ёзилган, «Юсуф

ва Зулайх» (1483), «Лайли ва Мажнун» (1484) ва бошқа асарлари мұхаббет мәдзүсчигі бағыншыланған. Педагогика ва тарбия масаялалари бүйінчі 7 та достон яраттан. Улардан бири – «Силесилат уз-заҳаб» («Олттың шапкын жөнжір») нинг (1472) үелігі насиҳат бөбінде Жомий шундай ёзади:

Китобга ғоз ғыргын, зый, жигарым фарзандым,
Китобга ұлфат бүлгін, ісілдік ол бу пандим.
Танқолпакда мұнисинг, билсанға азар китобдір,
Доноликнің тоннега, шүзла сочар китобдір.
Бепул, белгіннат сенға, үстоз бүліб ұқытар,
Билим базшилаб сенға, шигалларніңни ечар,
Китобдур яхши ҳамдам, тери әннеган олим,
Иш сиридан ғоҳ сүзлаб, аммо ғоҳо тұрар жасим.
Уннің ичи ғұнчадек, варақтардан лик тұла,
Хар вараси ғүёки, дүрдонадір бир үйла.²⁷

Уннің Навоий илтімосынға күра ва Форобийнинг мусиқа ҳақидағы аспарлары таъсіри остида яратылған «Рисолан мусиқи» («Мусиқа рисоласы») асари мусиқа соҳасында жуда манихүр бўлған.

АЛИШЕР НАВОЙИ (1441–1501)

Низомиддин Мир Алишер, Навоий – буюк үзбек шоири, мутафаккір, давлат арбоби.

Алишер Навоий 1441 йыл 9 февралда Хиротда темурийлар сұлтасынға яқин бўлған онглада туғылди. Болалық чорғидан бўлажак сұлтон Ҳусайн Бойқаро билан биргаликда тарбияланды. Үчишини эрта бошлади, 4 ёшидан соң мактабга борди ва бошланғич билимларни тез ўзлантириди. Үзбек тилидан ташқари, у форс тилини мукаммал эгаллади. 10 ёшидан шеърлар ёза бошлади, 15 ёшида тан олинған шоимрга айланади. Турк тилидаги шеърларини у Навоий, форс тилидагиларини эса Фоний тахаллуси остида ёзарди.

1455–1457 йиллар давомидә, отаси ва Хурросон ҳукмдори Абулқосим Бобур вафотидан сүнг Навоий ўзига зығ яқын кишиларини йўқотганишынан қаттық изтироб чекди. 1457 йилда сұлтон Абу Саид ҳокимийт тепасында келгач вазият кескинлашыди. Навоий бу пайтда мадрасада таҳсил оларди, кейин зea Хиротта кўчиб ўтди, аммо Самарқандга жўнаб кетишіга мажбур

²⁷ Назаров К., Низонова С. Pedagogika tarixi. Т., 2005, 152-б.

бүлди ва бу ерда 1456–1469 йилларда ўқиди ва ишлади.

Хуресон таҳтиги Ҳусайн Бойқаро ўтиргич, Алишер Навоий учун янги ҳаёт бошиланади. Алишер Навоий 1469 йилда Ҳиротта қайтади ва дўстни ва сафдошига бариншланган ўзининг янги «Ҳилолия» қасидасини тортиқ қилиди. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни аввал мухрдор, кейин маслаҳатчи, 1472 йилда эса баш вазир этиб тайинлайди. Бу лавозимда Алишер Навоий 15 йил ишлади. Бу йиллар Хуресонда илм-фан, маданият, санъат гуллаб-яшинади, тинчлик ва фаровонлик хукм сурди (бирорта ҳам уруни бўлмади). Мадрасалар, мачитлар, кутубхоналар, пифоҳоналар ва бошида иштоотлар барнио этилди. Ушбу тадбирлар учун Навоийнинг ўзи ҳам маблағ ажратади. Хуресонда бу даврда буюк олимлар, мусиқачилар, рассомлар яшаб никод қилидилар. Улар орасида буюк миниатюрачи ва рассом Камолиддин Беҳзод, Алишер Навоий ўзининг устози ва дўстни ҳисоблаган шонир, олим ва файласуф Абдураҳмон Жомийлар бор эди. Навоий ўзининг форс тилидаги «Тухфат ул-афкор» номли катта қасидасини Жомийга бариншлаган. Бу даврда Навоий туркий-ўзбек тилида яна бир нечта йирик девонилар – «Бадоеъ ул-бидое» («Бадийлик ибтидоси»), «Наводир ун-иҳҳон» («Беҳад нодирликлар»), «Чихил ҳадис» («Қириқ ҳадис» ёки «Арбани»), шунингдек ўзининг муаммоли масалаларни ёзиш методлари тўғрисидаги «Муфрадот» номли адабиётшунослика онд шеърий асарини яратади. Ниҳоят, 1483–1485 йилларда Навоий ўзининг беш достондан иборат машхур «Ҳамса»сини яратади. Булар: «Ҳайрат ул-абброр» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъайн сайёр» («Етти сайёра»), «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонларицир. Бу буюк асар ўзбек поэзиясини шон-шухратта бурканди ва жаҳон адабиёти ҳазинасидан жой олди.

Алишер Навоий обручининг халиқ орасида тобора ортиб бориниш, самарали пижоди унга қарши сарой фитналарига сабаб бўлади. 1487 йилда Ҳусайн Бойқаро Навоийни баш вазир лавозимидан озод қилиди ва уни Астрободга ҳоким қилиб жўнатади, бу ерда ҳам у ободонлаштириш ишлари, шеърият ва илм-фан билан шуғулланини давом эттиради. Астрободда у ўзининг «Чор девон» асарини ёзади. Бироқ, иккни йилдан сўнг, Алишер Навоийнинг давлат ишларидағи салоҳияти ва халиқ орасидаги обрў-эътиборини англаб етган Ҳусайн Бойқаро Навоийни Ҳиротга қайтаради. Аммо Навоий ўзига таклиф этилган давлат лавозимларидан воз кечади. Навоийни саройда олиб қолини учун маҳсус «Султонга зинг яқин шахс» лавозими жорий қилинади. Ушбу лавозимда у барта давлат ишларида шигтирок этиши ва султон билан учрашишин мумкин эди. Шуларга қарамасдан, Навоий давлат ишлари билан камроқ қизнишар, кўпроқ

ижод билан шуғулланарди. Алишер Навоий Саид Ҳасан Ардамер (1488), Абдураҳим Җомий (1492), Паҳлавон Муҳаммад (1493) каби дўстлари, шоир ва олимларнинг вафотидан қаттиқ изтиробга тушарди. Уларнинг хотирасига бағишлаб у бир нечта асар ёзди. Шунингдек, у Ҳусайн Бойқаронинг суюкли набираси, ўзининг шогирди Мўмин Мирзонинг ўлдирилишидан изтироб чекади, у келажакда Мўмин Мирзонинг давлат арбоби бўлиб етишишига умид боғлаганди. Буларнинг ҳаммаси, сўзиз, Навоийнинг сояллигига тэъсир қилмай қолмасди.

Ҳаётининг сўнгти йилларида Навоий ижод билан фаол шуғулланишини давом эттиради. Унинг қаламига мансуб «Мажолис ун-нафоис» («Нафис мажлислилар», 1492), «Мезон ул-авзион» («Вазилар ўлчови», 1494), «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари», 1495), «Чор девон» (1498-1499), «Девони Фоний» (1499), «Лисон ут-тайр» («Құшлар тили», 1499), «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси», 1499), «Маҳбуб ул-қуслуб» («Қалблар севгилиси», 1450) каби поэзия, тарих, илм-фан, педагогикага онд дурдона асарлар яратилди.

1501 йилнинг бошларида сulton Ҳусайн Бойқаронинг ҳарбий юриппанни қайтаёттанини эшитган. Алишер Навоий сultonига бағишланган ўзининг сўнгти шеърини ёзди ва 1501 йилнинг 3 январида у билан тантанали учрашувда хушидан кетиб, буюк шоир ҳаётдан кўз юмади. «Ҳамма – сultonдан тортиб то хунармандгача фам чекарди, – деб ёзди солномачи, кўкка кўтарилиган фарёдлардан унинг мусаффо сатҳи булутларга тўлди ва кўз ёшлилар ерга шиддат билан оқа бошлади»²⁸.

Алишер Навоийнинг адабий мероси бутун инсониятнинг маданий бойлиги ҳисобланади. Навоий иштирорининг даҳоси чекен. Унинг асрларидағи шоирона образлар, фикрларнинг донолиғи ва олижсаноблиги ҳдётни ёрқин идеалларининг соғлиғи билан ёритиб туради. Навоий ҳақида ҳалқ орасида ривоят ва нақллар тўқилган. Ота-оналар ўз фарзандларига унинг номини қўйиншади. Шаҳар ва қишлоғларга, кўча ва маёнларга, театр ва таълим мусассасаларига унинг номи берилган.

Педагогика, мусиқа, мусиқа педагогикасида Навоийнинг обрў-эътибори улкан. Унинг китоблари ва асарлари асосида ёшлилар тарбияланади. Унинг «Ҳамса» («Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажпун», «Сабъийн сайдёр», «Садди Искандарий»), «Фикрлар ҳазинаси», «Қалблар севгилиси», «Икки тил муҳокамаси» ва бошча асарларида юксак маънавий ва эстетик яоялар ҳақида сўз юритилади, онага, отага, оиласга, меҳнатга, ўқишига бўлган муҳаббат куйланади. Навоий асарларида шахснинг

²⁸ Айбек, Ал. Дейч. Вступительная статья // Навои. Избранные произведения. М., 1948, с. 21.

соғұныллық, қамтартылған, мәхр-тағыншыллық, олжеканобұлық, донолық, сахийлик: каби сиғаттарында юксек білік берилады. Үзини яхши түтіп борасында насыхаттар қилинады, билимга, ҳаёт ва турмушни фарованиештиришга интилиш рағбатлаштырылады, инсоннинг маънавий гүзіллігін улугланады. Навоийнинг педагогик қарашлари ақыл-идрок, маънавийлик, эстетик күттарникілік ва чуқур инсонпарварлықка асосланған.

Мусиқа салынғатында халқ өз композиторлық изходиетіннің катта, улкан қажандығы мусиқа асарлары Навоий номи билан бөглиқ. «Навоий» сүзи «қуйчан, өхантдор» маъносаты әле жаңалығы бейнесінде жаңалығынан да үлкен диврдегі тәнниұлы мусиқачы, бастиякор Хожа Юсуф Бурхон¹ құлдыра мусиқадан сабоқ олган. Үзинең үзи ҳам күй өз тәнниұлылар бастанадаған². Навоий доимий равишида мусиқачыларға ҳомиийлік қылған. Юқорида тиңға олинған асарларда у мусиқа чөлгүларини тавсифлайды, ҳофиз өз ижроғылар, мақомлар, мусиқаның күч-құдраты, уни қабул қилиш хусусиятлары, мусиқа тарбияси түғрисінде сүз өзінде.

Алишер Навоийнин төғаси Мұхаммад Али, тахаллуси «Ғарифий». «Күпроқ сезіларни яхши өзінде өткізу әрді. Уни өз өзінде хуб әрді. Мусиқий илмидің ҳам хабарлар әрді»³.

Алишер Навоий үзинин «Муншоот» («Мактублар мажмуды») асарында асраб олган үелігі мурожаатини көлтирады, бирок үзинең иемини айтмайды. Мактуб монолог характерида бўлиб, унда у үелинин үзини ёмон тутиштадан порозилигини ифода этади, ҳолбуки үзинең тарбиясига кўп куч ва эътибор сарғылаган эди. Мактубда үелігі нисбетан қуйидаги гина сўзлари мавжуд: «Мен сени даврининг Фисофурси қўлдым, сен мусиқа назариясен бўйича билтимлар эгаси бўлдинг. Абу Носир Форобийдек юксакликка эртипдинг, мана шу сиғатлар туғайли сен тәнниұлы кишилар, ҳатто ҳукмдор сұхбати ва мажлисларидан иштирок этишга мұяссар бўлдинг. Бирок, ағесуски, сен булачининг ҳаммасини қадрламадинг ва яна айши-ишрат, беадаблийларга берилеб кетдинг. Сен кўп маротаба кечирим сўрадинг ва қайтадан фигина ва пасткаси одамлар дүнёсига шўпғидинг»⁴.

¹ О.Шарофудинов. Алишер Навоий. Т., 1948, 29-б.; Алишер Навоий. „Мажолис ун-нафонс“ // Алишер Навоий. Асарлар. 12-т. /Наширга табиёр. С.Раниева. Т., 1966, 50-б.

² Навоий мусиқа басталғаннаннан ҳақындағы маътумотлар Бобурининг «Бобурнома»сыда, А.Вамберининг „Очерки о Средней Азии“, М., 1868, шунингдек Фитраттинг „Ўзбек классик мусиқасы ва үзинең тарихи“ китобида заңижуд. С., 1927; Т., 1993.

³ С. Раниева таржимаси. „Мажолис ун-нафонс“ // Алишер Навоий. 15 тт./. 12-т. Т., 1966, 66-б.

⁴ Алишер Навоий „Муншоот“ китобидан олинған парчанинг заңионавий ўзбек тилидеги зертте таржимаси. Аса нусхаси Алишер Навоий. Мұккамал асарлар түзлами. „Муншоот“, 14 ж. Т., 1998, 215-218-б. берилған.

Унинг замондошлари Абдураҳмон Жомий, Зайнулобиддин Ҳусайнинларниң мусиқи ҳақидағи илмий ишилари Алишер Навоий маслаҳатлари асосында яратылған, улардан айримлари эса Навоийга бағишланған.

А.Навоий сўзларига жуда кўплаб халиқ ашулалари, катта ашула ва мақом мусиқаси маникүд. Масалан, мусиқашунос Зарифа Каримова ўзининг «Навон в музыке» китобида татькидлашича, таниғли тошкентлик ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов (1863—1943) репертуаридан ташкил тонган «Армуғони Хислат»⁵, баён(турли муаллифлар тўплами)даги Навоийнинг «Қора кўзим» газали — «Ушпик» куйига, «Соҳар Ҳовар» (+Тонг шафак қўёши) — «Савти баёт» куйига ижро этилган. Академик Юнус Ражебийнинг татькидлашича, «Баёт II», «Гулузорим», «Ушпик», «Қўш чинор», «Қўча боғи II», «Ҳарғиз», «Ҳануз», «Чоргоҳ II» ва «Яли-яли» номли қадимий ашулада Навоий сўзлари билан ижро этилган. Бу асарлар узоқ вақтлар давомида фақат Навоий сўзлари билан ижро этиб келингган⁶. Тўхтасин Гоғурбековнинг тадқиқотларида, юқорида көлтирилган Навоий сўзлари билан ижро этиладиган халиқ мусиқасыдан ташкәри, яна «Наво», «Лутоҳ», «Ироқ»-мақомлари ҳам кўрсатиладики, улардаги кўплаб мусиқалар Навоий газаллари билан ижро этилади. Дарвеш Али Чангийининг (XVI аср) мусиқи ҳақидағи рисоласыда кўрсатилишича, қадимдан мавжуд бўлган 12 усуудан 7 таси Алишер Навоийга тегишли бўлган⁷. Навоий шеърларидан халиқ мусиқасыда фойдаланилишига яна кўплаб мисоллар көлтириш мумкин.

Агар халиқ мусиқи ижодиётидаги кўплаб асарлар Алишер Навоий номи билан боғлиқ бўлса, композиторлик ижолили зса бундай асарлар бехисобдир. Буларнинг ҳаммаси «Навоий ва мусиқи» каталоги, луғатини яратишига турткি беради. 1920 йилларда шоир ва драматург Хуриид томонидан «Фарҳод ва Ширин» (1922), «Лайли ва Мажнун» (1925) спектакллари саҳнадаштирилган. Бу спектакллар учун, асосан, халиқ мусиқаси ташланған. «Лайли ва Мажнун» бошига спектакллардан фарқли равишда тўлиқ мусиқи жўрлигида қўйилған. Шу сабабли у опера деб атай босланған. Спектаклга мусиқани Толибжон Содиқов басталаган. Аммо, спектаклда халиқ, мақом мусиқаси ҳам ишилатилған. Кўйидаги мусиқали драмалар ана шулар жумласидан: И.И.Миронов ва Т.Содиқов «Лайли ва Мажнун» (1933), В.А.Успенский «Фарҳод ва Ширин» (1934).

⁵ Армуғони Хислат. Т., ҳанжарий 1329 (1911), 16, 102, 217-6.

⁶ Каримова З.Г. Навон в музыке. Т., 1988, 22-24-6.

⁷ Гафурбеков Т.Б. Фольклорные источники узбекской профессиональной музыки. Т., 1981, 17-23-6.

бу спектакль 1936 йилда Г.Мунель билан ҳамкорлицида қайта ишланған. 1940 йилда Р.М.Глиэр ва Т.Содиқовнинг «Лайли ва Мажнун» (Хуршид либреттоси) – дастлабки ўзбек операларидан бирни яратылди. Кейин «Сабъаи сайдер» достони асосида М.Левиевнинг «Сұхадәл ва Мехри» балети (1948) ва М.Ашрафийнинг «Дилором» операси (1958) яратылади. Симфоник ижод соҳасида Г.Мушелиннинг Иккичи симфонияси (1941), В.Золотаревнинг «Навоийнинг 6 газали» (1941), А.Ф.Козловскийнинг «Донолигра ўтилар» кантатаси (1948), М.Бурхоновнинг «Алишер Навоийга қасида» (1986) ва «Алишер Навоий» операси (1986), М.Тожиевнинг сўз устаси ва симфоник оркестр учун «Шоир мұхаббати» (1968), Юнес Ражабий ва Сайфи Жалиловнинг «Навоий Астрободда» мусиқали драмаси (1967), М.Бурхоновнинг Уйғун ва И.Султоннинг «Алишер Навоий» драмасига ёзган мусиқаси (1943), «Алишер Навоий» кинофильмига Р.М.Глиэр ва Т.Содиқовлар ёзган мусиқа (1948), Р.Абдулаевнинг «Навоий хотирасига» симфоник поэмаси (1971), И.Любэрсоннинг «Шоир хотирасига» поэмаси (1954), «Ҳамса» поэмаси (1988), «Лайли ва Мажнун» балети (1968), М.Бағосовнинг Навоий шетъларига «Концерт-рапсодия», «Рубон» асирлари (1979), Н.Зокировнинг «Истадим» поэмаси (1968), Ҳ.Рахимовнинг «Навоий разалларига поэма» (1990) ва башка асарлар яратылди.

Юқорида көлтирилган асарлар рўйхати йирик шаклдаги мусиқа асарларини тўлиқ қамраб ололмайди. Лекин, шу мисолларнинг ўзиданоқ «Алишер Навоий» мавзусидаги яратылган асарлар ҳажми қанчалик катта эканлигини тасаввур қўлини мумкин. Табиинки, Навоий сўаларига ёзилган кичик шаклдаги вокал асарлар – қўшиқлар, романслар, вокал туркumlари, хор учун асарлар бопка жанрлардан сеп жиҳаттани устуилик қиласи.

«Маҳбуб ул- кулуб»дан¹

Йигирма иккинчи фасл

МУТРИБ ВА МУҒАННИЙЛАР ЗИКРИДА

Мутриби тараф афзо, муғанийиғамзудо – иккисига дарду ҳол аҳли жон қўнгурулар фидо.

Улки кўргузгай мулойим таронау нағма, агар эшитгувчининг ҳаётини накди инга фидо бўлса неғам. Кўнгул куннаги хушинаоҳдин, руҳ кути овоздин. Хушхон муғанийидин дард аҳлининг ўти тезадур, агар малоҳати бўлса, ҳол аҳлиға рустоҳездур. Ҳар муғанийики, дардмандонароғ нағма чекар, аният захмаси захмлиқ юракка корграрроқ тегар. Оташин юзлук муғанийики, ҳалқидин мулойим суруд чицорғай, ҳол аҳлининг куйган

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 13-т., Махбубул-қулуб / Нашрия тайёр Н.Шамсев, мухаррир С.Фаниева. Т., 1966, 23-24-б.

бағридин дүп чиқоррай. Мұлойим мұтрабки, табы ва фәхм анға ёр бўлғай, одамий кўнгли тоғанин бўлса анға зор бўлғай, хусусанки, ҳам айтғай ва ҳам чолғай, кўнгул мулкига не қўзғолонларки солғай.

Сулук аҳлиға бир маҳуф ер бу манзилдурким, анда ҳам камол, ҳам нуқсон ҳосилдур. Солик бу ерда бир муҳлик оҳ била ҳам мақсадга стибдур ва бир наъраи жонкоҳ била йиллар қозғонғони ҳам илгидин кетибдур.

Шибтай ва Нурий... самотта кеттилар ва бу йўл сулуки била мақсул сарманзилита еттилар. Басо аҳлудлоҳки, арганун унидии дайреға кирди ва дин ва ислом нақдии мұбчаларга бой берди.

Майхонада кимки майдин ибо қўлғай, най уни бир дилкаш наво биля ани расвоқилғай. Агар кипши май ҳавосини бошидии чиқорур, ишқак мадди ноласи била анға ёлборур. Ва танбур пардадағи фитиадин ҳалок этар ва оғият пардасиз чок этар ва чанг зорлик била бўғзин тортар ва уд лисони нағмасининг тарғиби чангдин ҳам ортар. Андаким, рубоб бошин ерга кўюб ниёз кўргуагай ва қўбуз қулоқ тутуб айшга тарғиб оҳантин тузгай. Чун конун на чарона ноласи қулоққа тупғай ва маҳвани соқий юқунушиб, май аёққа тупғай, ул вақт аухуду тақвоға не малибор ва ҳушу хирадга не ихтиёр. Агарчи ишқ фақр ақлини расво қўлурда булардин фароғдур ва лекин ул ўтни ёрутурға най дамидин елу майдин ёғдур. Араб теваси «худий» лаҳни била бодия қатында тез бўлур, булут бухтиси ратъд садосидин соңқа ангез. Инсонга маҳзи ғалат ҳаёлдур ва одамийга бу оғатдин қутулмоғлиқ маҳолдур.

Аммо бу тоғанинг соири ҳам агарчи тараф ойин ва меҳнатзудодурлар ва лекин филҳақиқат, лайм сийрат ва гадодурлар. Айт қувчи ва чолғувчи зорлите ти ийналмак билди олғувчи. То буюргувчида сила ва инъом бор, алар мудозимдурлар ва хизматтор. То сұхбетда неъмат кўп, аларға барча ямру нахийніг жўб. Чун базмда танағым оз бўлди, алар ишни истиғноу ноз бўлди. Неъмат деган шимаки тамом йўқ бўлди, аларининг кўнгли сендин тамом тўқ бўлди. Агар йиллар баҳра олибдурлар эҳсоннингдин, ошнолиг бермай ўтарлар ёшигдин. Оз олсалар иносинеос, кўп олсалар ҳақношунеос. Аксари фосиқ ва бадхўй ва қолғони қажтабу дурушттўй. Ҳаракотлари тузукени сўларилек ва калимотлари ҳашив ва маҳалсиз нозларидек. Вағо алар табындин маслуб. Вағо аҳли алар олида мардуд ва манқуб. Муғанин вағосиз, кунгир ҳәбсиз. Агар йиллар риоят килибсен ва ҳамхонадур, бир катлаки нима бермадинг бегонадур.

Эр суратида шоҳидедур таниоз ва мұлойим кисватида мүғендердүхона бўрандоз. Ҳавосқа дилфирибедур сант ва нағам била, авоми роҳзандедур таблу алам била.

Назам:

Кишишт бўлмасуни бу фитна думор,
Ки унидин најсоти тайри учор.
Енса кўнмоққа табл урар ҳар дам,
Ким ўшул кулиқча кўпрак ўлгай рам.

“Маҳбуб ул- қулуб” китобидан¹

«Ашгулачи ва чолғувчилар – мутриб ва муғанийилар тўғрисида»

Шоддик оширувачи хонандада, ғамни тарқатувчи созандада – булағнинг ҳар иккисига ҳиссиётта берилган кишилар ва аҳли дардлар жон фидо килардир. Модомики, улар мулойим тарона билан куйлар эканлар, эшитувчининг нақд ҳаёти унга не ғам? Ахир, кўнгил хуш оҳангдан кувват, руҳ аса хуни овоздан ози к олади. Ёқимли овозу маҳорат билан куйлайдиган хонандадан дард аҳлиниң ўти яна аланталанади. Агар гўзал бўлса, ҳиссиёт аҳлиниң ўртасида киёмат кўтарилади. Ҳар бар созанданинг куйин дардларироқ ижро этилса, унинг чертиши дардли юракка катиқроқ таъсир қиласди. Очни, чехрали хонандада ёқимли овоз билан куйласа, дардни одамниң куйиган бағридан тутуп чи қаради. Фаҳм-фаросатли созанданинг ё кимли ижроси ҳатто тошкўнгил одамни ҳам мағутун киласди. Хусусан ўзи чалиб, ўзи куйласа, кўнгил мулкига кўзролон солади.

Сулук аҳлига яширин бўлган бу манзилда инсон ҳам камолот топади, ҳам зарар орттиради. Солик бу ерда бир дардли оҳ билан мақсадига этибдур ва бир наъраи жонкоҳ билан йиллар бўйи қозонгани ҳам илгидан – қўлидан кетибдур.

Шиблик яи Нурий..., самотла кетилилар ва бу йўл тарисиат бирла мақсад манзилига етдишлар. Кўп оллоҳни истагувчилар арганун – орган садосига мафтун бўлиб, бутхонага кирди ва дину ислом нақдими мұғбачаларга бой бердишлар.

Майхонада кимки май ичишдан ибо қиласа, най овози бир дилкаш наво билан уни расво қиласди-қўяди. Агар киши май зав кини унугиб, ичишдан тортилар экан, гижжак чўзиқ иолалар чекиб, унга ёлборади ва ташибур пардалари мафтункорлик билан ҳалок этади, унинг ҳаловат пардасини чок этади, чаңг зорланиб, бўғзани чўзади: уд тилининг инграб ёлбориши чаңгницидан ҳам ортади. Қачонки рубоб бопини ерга қўйиб илтимос қўлгандада, қўбуз қулоқ тутиб, кайф-сафо оҳангини тузади. Булар билан баравар қонун ва ҷағона асбобларини шоласи қулоқга эшитилгацда, шу пайт ойдек соқий қадаҳшарга май қўйиб, таъзим билан узатса,

¹ Замонавий тилга С. Фаниева таржимаси // Маҳбуб ул-қулуб (Қазблар севгисини). Т., 1983, 29-31-б.

пархездорликка ким эътибор берали-ю, ақл-хүпнинг иктиёрии ким ўз кўлиди тути олади?! Сўфи яи тақвадорларга ҳам бу базмда эътибор колмайди. Гарчи иш к аҳлининг расво бўлиши учун бу нарсаларга эҳтиёж йўқ эса-да, уларнинг дард ўтига най ел бериб, май эса ёғ бўлиб туйилди ва у янада аланига олади.

Араб теваси ҳайдовчининг “ҳуддий” деган хониши билан саҳрова юришини тезлитади, булут парчасиди эса мома калдироқ садосидан чақмоқча кади. Иносон мусиқа садосини тинглар экан, хаёли бузилиши табиий ва одамнинг бу экон оғфатидан қутилини маҳоллар.

Аммо хонанда ва созандаларнинг саёқлари, гарчи камни тарқатувчи, шодлик таратувчи бўлсалар ҳам, лекин ҳақиқатда пастками ва тиљамчидирлар. Бундай ашулачи ва чолғувчилар зорланиб ва япичо клик билан пул топадилар. Агар буорувчидан инъом-эҳсон бўлса, унинг хизматини бажарадилар. Судбатда ноз-неъмат тўкин бўлса, улар ҳар кандай амир-фармоний бажаринги тайёрдирлар. Агар базмда машшат кам бўлса, улар нозистигно ва инжи клик билан қилиқ кўрсатадилар. Ва агар ноз-неъмат деган шарса тамом йўқ бўлса, уларнинг кўнгли сендан ушилди ҳисоб. Улар агарчи йил бўйи сенинг эҳсонинингдан баҳрамани бўлгин эсалар-да, ённингдан танимай ўтиб кетаверадилар. Оз олсалар — ерга урадилар; кўп олсалар — қадрламайдилар. Уларнинг кўпчилиги ахлоқсиз; бадфетъл; қолганилари ҳам ўлгудай қайсар ва дағал сўали бўладилар. Ҳаракатлари ҳаддан ташқари тутуроғиз сўзларицек, гаплари эса бемахал қўлган нозларидек, улар нафо деган фазилатдан бенасиб қолгашлар; шунинг учун вафодорлар улар олдида қадрсиз ва хароб. Вафосиз муғаний — хайбиз муттакҳам. Агар йиллар бўйи ижат-хўрмат қилиб, унга етириб-ичирган бўлгенинг ҳам бир гал уни қуруқ қўйсанг — сендан кечади, танимайти қўяди. Булар эркак сувратидаги танинозлар ва башанг кийим кийган ўйбузар ахлоқсизлардир. Улар қўшиқ айтиб ва соз чалиб, бальзиларни таловчи, йўлтўсарлардир:

Маснавий:

Ҳеч кимга бу фитна дуч келмагай,

Чунки овозидан пажот қуши учиб кетади,

Куни қўимоқчи бўлса, доим довул уради;

Бу билан ўша қушин узоқ муддатта ҳуркитиб юбориш мумкин.

ФУРҚАТ (1859–1909)

Зокиржон Мулла Ҳолмуҳаммад ўэли,
Фурқат – атоқли шоир, маърифатпарвар,
публицист. Фурқат Кўқонда 1859 йилда таваллуд
тозган. У ўзи яшаб турган туман мактабида ўқиб,
мударрис ва китоблардан хаттотлик ва араб тилини
ўрганиган. 1873–1876 йилларда мадрасада таҳсил
олади. Фурқат Алишер Навоий ижодини, форс
адабиётини яхши билган ва форс тилини мукаммал
ўзлаштирган.

1876 йилда у Фарғонага кўчиб ўтади, амакисига савдо ишларида
ёрдам беради, ўзи кичкина дўкон очади. Шу йилларда у шоир ва
маърифатчи сифатида шаклланади. 80-йиллар бошларида Кўқонга қайтиб
келиб уйланади, ижод билан шугулланади. Муҳимиш ва Муҳий
роҳбарлигидаги адабиёт кечалари, мажлисларда фаол иштирок ўтади, уларди
туннингдек Завқий, Ноҳим, Ниғబет, Мухайир ва башка таникли шоирлар,
адабиётчилар ҳам қатнашганлар.

Фурқат ижоди, унинг ғазаллари, муҳаммаслари лирик мусиқий,
ҳақиқоний характерга эга. Ўзининг лирикасида у она диёр гўзаллиги,
севти-муҳаббат ва энг эзгу инсоний фазилатларни куйлади. Фурқат
маҳаллий бойларининг жаҳолати ва зўравонлигини, Фарғонанинг чор
Россиясига қарамлигини қоралайди. Ўзининг машҳур «Сайдинг қўябер,
гайёл, гайёра экан менисек» шеърини Фурқат лўринсонлик, зулм асоратларига
карни чиқади ва шахс мустақиллиги ва эркинлигини ёқлади. Ушбу
шеърдан завқланиб Ҳамза «Сайёра» қўшигини яратган.

1886–1887 йилларда Фурқат Марғилонда яшайди. Кейин Тошкентта
йўл олади, йўлда Хўжинцига кириб ўтади. Ҳамма ерда шоирлар, адабиётчилар
билан учрашади, ижодий кечалар ўтказади.

1889 йилда Фурқат Тошкентда, «Кўкалдош» мадрасасида яшайди.
Тошкентда у рус зиёлилари, турли мамлакат олимлари билан танишади.
Уни рус театрига, кўргизмаларга, концертларга, таълим муассасаларига
таклиф этишади. У замонавий илм-фан ва маданиятининг прогрессив
аҳамиятини яхши тушунади. Буларниң ҳаммаси Фурқатнинг
дунёқарашини ўзgartиради. 1890 йилдан у «Туркистон вилоятининг
газети» билан расмий ҳамкорлик қила бошлайди. Шу вақтдан бошлаб
унинг фаол публицистик фаолияти бошланади. Бу ўзгаришлар унинг
ижодида ўз аксини топади. Унинг «Гимназия», «Илм хосияти», «Виставка

хусусида», «Тошканд шаҳрида бўлрон нағма бағми хусусида», «Нағма ва нағмалар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсари хусусида» па болига шеърлари чоп этилади. Ижодкор инсон сифатида Фурқат ҳақиқий сяңгъитни, унинг ўзбек халқи учун муҳим аҳамиятта эга эканлигини нозик ҳис этади. 1890 йил Тошкент рус мусиқа жамиятида ташкил этилган концертига ташриф буорганидан сўнг чолғу ва чолғучилар ҳақида ўзининг шеърида у шундай ёзди:

Ўзимга тушибди бир кун улибу аҳвол.
Бор эркан нағма онинг оти раёл.
Эшиштим бир қиз анда баҳри ҳожот
Қулур нағма тилини бирла муножот.
Ҳазин овоз ила йиғлаб ҳудоға,
Карам қыл дер мен бағри адога.
Мақомашни қулур ҳар нағиъ бўнёд,
Гаҳи қаттиқ физон, гаҳи нарми фарёд.
Гаҳи найдек чекар оҳиста нола,
Кетурур ғоҳи нағо машқин хаёла.
Менга ул илама лидоқ қулди таъсир,
Жигардин ўтиши таё тез пар тийр.
Ўшал дам бўлди ҳолотим дигар гүн,
Тўлуб-тошти юрак монанди Жайхун.
Кўнгил эрди агарчи санги зора,
Эриб кайздин сиришик үрди фавора.

Менга муставли ўлди гиря ул дам,
Гирибон ўлди кўз ёнитм билга нағи.
Мен айда билдим ул кўнгумни ҳолин,
Ғаму шодио уммайду маолин.
Тилар кўнглим тагин ул ерга етсам,
Ўшал қизиниг муножотин эшиштасам.
Етисб ул нағмадин жонимга роҳат,
Замони ўлтурууб топсам фарогат.
Ки онинг нағмаси жисмимда жондек,
Юрўр таъсирни ҳам ранг ишра қондек.
Аё Фурқат, қўмок сол забт этиб ҳуши,
Ки шояд наслымиз солгай дебон гўши.⁸

Кейин қўшиқ ижроси ҳақида Фурқат шундай ёзди:

Баъдаэон қулди ашула бир кипи,
Нағма эрди ёнида бир зан иши.

⁸ Фурқат. Танынгган ясарлар. II-т. Т., 1959, 32–33-6.

Сүнгра чиқди бир қуёш рухсора зан,
 Эгнига кийган эди кўк пираҳан.
 Талъати гўёки эрди муштари,
 Рашик этар кўрса жамолини пари.
 Кўлда хат, қилди ашула ноз ила,
 Ўртада танҳо, маҳин овоз ила.
 Икки одам анга бўлди нагма соз,
 Бири раёлу бири барбат навоз.
 Нагмау овоз иков бир пардада,
 Яъни савту соз иков бир пардада.
 Завғи топти дил аларнинг созидин,
 Шавғи топти жон мундинг овозидин.
 Буйла савту созда моҳир кўруб,
 Қилди истиҳсон ҳам эл қарс уруб.⁹

Мусиқа ижрочилигидаги муҳим аҳамиятта эга бўлган кўп овозлилик Фурқат эътиборидан четда қолмайди. Хор ижрочилигини тасвирлаб, у қўйи ва юқори овозларнинг баравар садоланишини таъкидлайди; чолғулар ҳақида «сўз юритиб, у созандалар бирга ижро этаётганларида ҳар бир чолғудан «турли товуш»¹⁰ чиқиншини таъкидлайди ва дирижер ишораларига ўз тавсиясини беради. Мазкур концерт ҳақида Фурқат яна шундай ёзади:

Жамъи қизлар чиқди ўн бешдин зиёд
 Бир қари устода айлаб инғиёд.
 Қилдилар хониш ҳама якбораси,
 Сув бўлуб оқди жигарлар пораси.
 Кўл билан усто маҳорат кўргузиб,
 Яъни хонишга шиорат кўргузиб.
 Анда ул ноз офарин таннозлар,
 Тортлишиб пасту баланд овозлар.
 Чиқмай овози алар андозадин,
 Айлади мафтун кўнгулни тозадин.
 Онча мардумким тамошо айлади,
 Борини овоз шайдо айлади.
 Савт бирла ақлими лол этдилар,
 Нагмадин кўнглимни беҳол этдилар.
 Ҳеч ерда буйла савт эшишмадим,
 Хайриятикам анда ўздин кетмадим.

⁹ Ўша ер, з. 27–28-б.

¹⁰ Вызго Т. С. Развитие музыкального искусства Узбекистана и его связи с русской музыкой. М. 1970, 70–71-б.

Назмасин воғирлигига оғарын,
 Салтга мөхүрлигига оғарын.
 Кирдилар ичкори ул қызлар тамом,
 Баям ҳам ул дам тұғалды, вассалом.¹¹

1891 йылда Фурқат чет әлға — Марв, Ашхобод, Боку, Гатуми орқали Истамбулга, у ердан Булғория, Юношстан ва Болқон ярим оролининг бопшың шахарларига сафар қылады. 1892 йылда Истамбул шаҳридан у Маккя, Жидда ва Мадинага бориб, ҳаж амалини адо этади. Унинг «Ҳажнома» асари шүнгі бағишланған. Ҳаждан сүнг у Бомбей ва Хиндустоннинг бопшың шахарларидә бўлади. У ердя «Кашмирда», «Булбул» шеърларини ёзди. 1893 йылда Кашмир ва Тибет орқали Шарқий Туркистаннинг (ҳозирги Хитой) Ёрканд (Шачэ) шахрига келади ва ҳайтийнинг сүнгти куиларигача шу ерда қолади. Фурқатининг ўз ватанидан жўнаб кетишпининг сабаби ҳозиргача маълум эмас. Бироқ сўзиз унда она юргига соғинич кучли бўлгани аниҳ.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ (1878—1934)

Абдулла Авлоний — буюк маърифатпарвар, педагог, шоир, драматург, актёр, мусиқий фольклор түпловчи, журналист, давлат ва жамоат арбоби, жадидлик ҳаракатининг ёрқин вакили, профессор, Мехнат қаҳрамоиӣ.

Абдулла · Авлоний 1878 йил 12 июлда Тошкентнинг Мерганчи маҳалласида, тўкувчи ҳунарманд оиласида дунёга келди. 7 ёшидан эски усуздаги мактабда ўқишини бошлади, кейин 12 ёшидан мадрасада ўқиб, уни 1895 йилда тутатди. У отасининг ишига ёрдам берар, мустақил билим олини билан фаол шуғулланар, адабиётни ўрганарди. Авлоний араб, форс ва рус тилларини мукаммал ўзлангтириди. У Толстой, Ушинский асарларини ўзбек тилига таржима қытди. 1906 йилда Авлоний ўзининг шеърларини чон эттира бошлади. Авлоний «Тараққий» (1906), «Шухрат» (1907), «Осиё» (1908) газеталари чиңшидни ташкиллаштиради.

1908 йилда Тошкентнинг Мирабод туманида Абдулла Авлоний янги усуздаги мактаб очади, уни ўзи ўзбек тили ва адабиётидан даре беради. У «Жамияти Ҳайрия» (1909) шинг ташкилотчиси бўлиб, бу жамият

¹¹ Фурқат. Ташланғыш асарлар. II-т. Т., 1959, 28—29-6.

орқали етим болаларнинг маълумотли бўлгиларига ёрлам беради. Шунингдек, Авлоний Тошкентнинг Дегрез маҳалласида ҳам мактаб очади (1912). Мунавварқори Абдурашидхонов, Муҳаммаджон Пашохўжаев, Тавалю, Рустамбек Юсуфбеков ва бошқа илғор ҳамда бадавлат кишилар билан ҳамкорлиқда – «Нашриёт» турли бирлашмалари (1914), «Мактаб» (1916) ширкат хўжаликларини ташкил этади.

1913 йилда Абдулла Авлоний М. Абдурашидхонов ва Тошкентнинг бошқа зиёли, мўътабар ва бадавлат кишиларининг моддий ва маънавий кўмагиди Ўзбекистонда биринчи «Турон» театр труппасини ташкил этади ва унга ўзи раҳбарлик қиласди. Мазкур труппанинг театр маг’уми 1914 йил 27 февралда «Колиаей» театрида (кейинчалик Свердлов номли концерт зали) Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси билан очиласди. Бош ролларни А. Авлоний, С. Зиёбоев, М. Пашохўжаев, Б. Аъзамовлар ижро этадилар. Труппада Манон Уйғур, Сулаймон Хўжаев, Сиддий Рухомло, Фулом Зафарий, Аброр Ҳидоятов, Абдураҳмон Акбаров, Шокир Нажмиддинов, Маҳсума Қориева, Обид Жалилов ва бошқа етук режиссер, драматург ва актёrlар ишлагандар. Театрда Фитрат, Юнес, Чўпон, Ҳамза, Ҳурриён, Ҳожибеков ва бошқаларнинг пьесалари кўйиларди. Мусиқали спектакллар, айниқса Фулом Зафарийнинг «Ҳалима» (1920) асари жуда оммавийлашиб кетганди. Бу «Турон» театр труппаси асосида кейинчалик Тошкентдаги машҳур миллӣ драматик, мусиқали драма ва ёш томошабинлар театрлари ташкил этилди.

1917–1918 йилларда Авлоний «Турон» ва «Иштирокцион» газеталарини чиқара бошлади. 1919–1920 йилларда у Афғонистондаги собиқ совет олтиҳонасининг боин консули лавозимидаги ишлайди. Тошкентта қайтгач. Авлоний халиқ таълими тизимидағи ишнин давом эттиради. 1921 йилда у «Касабачилар ҳаракати» журналишининг бош муҳаррири, шунингдек касаба иттифоқи ҳаракатининг масъул раҳбари бўлиб ишлайди, маориф билим юртларининг яёв ва эрлар бўлимларига раҳбарлик қиласди (1923–1924), Тошкент ҳарбий билим юртида даре беради (1924–1929).

1930–1934 йилларда А. Авлоний Ўрга Осиё университети кафедрасига мудирлик қиласди, профессор илмий узвонига сазовор бўлади. 1925 йилда унга Мехнат қаҳрамони узвони берилади.

Абдулла Авлоний 1934 йил 25 авгуастда Тошкентда вафот этади.

Абдулла Авлоний бутун ҳаётини ўз ҳалиқини маърифатли қилингага бариншади. Унинг томонидан педагогика бўйича «Биринчи муаллим» (1911), «Иккинчи муаллим» (1912) каби асарлар яратилган. Агар биринчи китобини «алифбо» деб атап мумкин бўлса, иккинчисини «хрестоматия» дейини мумкин. Иккинчи китобга Авлонийнинг «Мактаб», «Болалар

богчаси», «Мактабга даъват», «Илмсизлик балоси», каби шеърлари кирган унинг яна бир китоби «Туркӣ гулистан ёхуд аҳлоқ» (1913). Мазкур китоб педагогика бўйича ўзбек тилидаги одоб-аҳлоқ масалаларига онд биринчи дарсландир. Ҳар бир мавзуга Авлоний шеърлар ҳам ёзадики, бу мазкур аҳлоқ-одоб меъёrlарини қабул қилиш ва тушунишни сезиларли даражада кучайтиради. 4 қисмли «Адабиёт» тўплами 1909–1915 йиллар давомида яратилди. Авлоний «Мактаб гулистони» (1915), «Мардикорлар ашуласи» (1917); 7 синф учун янги дастур асосида «Адабиёт хрестоматияси» (1933), шеър тўпламлари ва бошқа асарлар яратди.

Мусиқа санъати, мусиқа педагогикаси масалалари бўйича мусиқашунос Барно Муҳамедова ўзининг «Авлоний ва мусиқа санъати» мақоласида ёзишича, Авлоний ўз изходи ва педагогик амалиётида мусиқага катта эътибор қаратган. Унинг «Саное нафиса», «Мусиқи», «Мактабга тарғиб», «Адабиёт», «Андижонда мусулмонча театр», «Мардикорлар ашуласи», «Маданият тўлқинилари» каби мақола, тўплам ва шеърларида мусиқа санъати масалалари кўриб чиқилади. Ушбу масалалар алоҳида таъкидлашга лойиҳ: мусиқа ва табиатнинг бирлиги, мусиқа ва мусиқа чоғуларининг пайдо бўлиши, мусиқанинг инсонга ижобий таъсири, композитор ва шоир, мусиқа ва мактаб, мусиқа ва театр, мусиқа ва дин, замонавий маданият ва қатор бошқа масалалар. Абдулла Авлонийнинг ўзи гўзал овозга эга бўлган ва кўшинча мусиқачилар, «Турон» театр трупасининг хорига улардан нима талаб қилинаётганини кўрсатиб берган. У маҳсус «Муножот», «Саодат шундадир», «Миллий нағма», «Хофиздан» ва бошқа шеърларни у ёки бу мусиқа учун маҳсус яратган. Масалан, юқорида кўрсатилган шеърлар «Сегоҳ», «Қашқарча», «Тасниф», «Баёти шероз» каби мусиқа асарлари учун ёзилган.

ФИТРАТ (1886–1938)

Абдурауф Абдураҳим ўғли, *Фитрат* – ёзувчи, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос, сиёsatшунос, педагог-олим, давлат ва жамоат арбоби. Биринчи ўзбек профессори (1926).

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухорода туғилди. «Фитрат» – унинг таҳаллуси бўлиб, «қобилиятли», «истеъододли», «доно» маъноларини англатади. Унинг отаси Абдураҳимбойнинг – миллати ўзбек бўлиб, савдо билан шуғулланган. Онаси Бибижон – тоҷик миллатига мансуб, ўз даврининг билимли аёли бўлган, фарзандлари

тарбиясига күп күч сарғылган. Фитрат ўқишини эски усулдаги мактабда бопшади, кейин Мир Араб мадрасасында ўқиди. Араб ва турк тилларини мукаммал ўзлаштырды, шунингдек Шарқ халқдари тарихи ва маданияттини яхши ўрганды. 1902–1903 йилларда ҳаж амалларини бажарди: араб мамлакатлари, Туркия, Ҳиндистонда бўлди. 1906–1908 йилларда Россиянинг Москва, Петербург ва бошқа шаҳарларида бўлди.

Фитрат жадидлар ҳаракати раҳбарларидан бири эди, бу ҳаракат XIX аср охири – XX аср бошларида Қрим (асосчиси Исмоилбек Гаспринский), Туркия, Волгабўйи, Ўрта Осиё ва бошқа шириний худуудларда кенг тарқалган эди. Унбу ҳаракатининг асосий ғоялари «бирламтини ва суворенитет», «маърифат ва ривоҷланиши», «Шарқ ва Farb бирлиги» эди. Ўзбекистонда янги усулдаги мактаблар (кўн фанли, синф-дарс тизимига асосланган) очила бошлади. Ўқув фанлари бўйича янги дастурлар ва дарслилар тайёрлана бошланди. Шунингдек, бирин-кетин маърифий ва хайрнижамиятлари очилди. Шундай жамиятлардан бири – «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») ёрдамида Фитрат 1909 йилда тўрт йилга Истамбулга ўқининг жўнаб кетади. У ерда у ўзининг «Мунозара» номли адабий асрарини, мустакиллик ва ватанинг изорларлик ҳуқидаги «Сайҳа» номли биринчи шеърлар тўпламини ёзди. 1912 йилда унинг «Сайёҳи ҳиндди» китоби чоп этилади. Бу асарлар жадидлик ғоялари билан сугорилган. Туркияда Фитрат «Ёш турклар» ҳаракати таъсири остида «Бухоро таълими маориф жамияти»ни ташкил этади.

Ватанинга қайтач Фитрат ўқитувчалик фаолияти билан шуғулланади, янги усулдаги мактабларни ташкил этишда қатнашади, жадидлик ғояларини тарқиб қўлади. «Ин бухорониклар» ҳаракатининг раҳбарларидан бири бўллади. Бу йилларда (1914–1916) у «Раҳбари нахжот», «Оила», «Мавлуди шариф ёки Муръоти хайр ул-башар» асарларини ёзди. 1917 йилдан бошлаб Самарқандда «Хуррият» газетаси муҳаррири вазифасида ишлайди. 1918 йилда Фитрат Тошкентта келади, 1919–1920 йилларда «Чиқатой гурунги» номли адабий-маърифий уюшма ва «Тонг» журналини ташкил этади. Унбу журналининг шиори – «Миң ўзгармагунча бошқа ўзгарашшар неғиз тутмас!». Бухоро халиқ социалистик республикаси ташкил бўлгандан кейин Фитрат Бухоро маориф вазири (1921), ташвишнишар вазири (1922), халиқ хўжалиги Кенгашининг раиси, Марказий Ижрония қўмитаси ва Халиқ исоирлари шўроси раисининг ўришбосари ва бошқа лавозимларда ишлади. Унинг фаол шигтирокида 70 нафар қобишлиятли ва иктидорли болалар Германияга ўқинига жўнатилиди.

1921 йилда Фитрат Бухорода «Шарқ мусиқа мактаби»ни очади. Шу мактабга директорлик қиласи ва унга ўзига тегинсли сени тухфа қиласи.

Ушбу мактабдаги төзүлүм Ўзбек айынаның мусиқа методлари асосыда олиб борилар эди. Бу ерда у ҳалы ҳофициалдат Ота Ниёс, Ота Жалол ва композитор В.А.Успенский ёрдамында Шашмақомни биринчи марта нотага ёзаш ишларини ташкил этади. Мазкур иш «Олти мусиқали поэма (мақом)» номи билан Фитраттада Н.Н.Миронов таҳрири остида 1924 йылда нашр этилди.

1921-1923 йылдарда Фитрат изход қылышы билан бирги давлат ишлари билан ҳам фаол шүгүлланади. Унинг ташаббуси ва бевосита интироқидан Бухоро республикасында Ўзбек тилиге давлат мақомы берилади. Ахолидан подир китобларни йиғинши ташкил этилади, шунингдек Ямирия унинг яңииларининг бой кутубхонаси давлат мулкін деб зыюн қыланаади. Вақф (мулкни давлат тасарруфига ўтказаш) ишлари учун Фитрат Тошкентдан Мунаввар қори Абдурашидхоновни, давлат театридаги ишни ташкил қылышы ва у ерда ишләш учун эса Маннан Уйкур (режиссёр, актёр, драматург) ва Чўлпон (ёзувчи драматург, таржимон, танқидчи)ларни таклиф қылади.

1923 йылда Москвадан келган комиссия Фитратни Москвага ишга ўтказанини ва чакирилдини баҳонасасыда уни иштеп бўшатади. Фитрат Москвага жўнааб кетади. Бу ерда у Шарқшунослик илмий-текноригин институтидаги ишлайди, шунингдек Ленинград университетидаги мътизузаляр ўзииди, бу ерда у аввал профессорлик илмий ушонингга тавсия қилинаади, кейин эса тасдиқланади (1926).

1926 йылда Фитрат Ўзбекистонга қайтиб келади. 1927 йылдан 1937 йилгача Фитрат асосан изходий, илмий ва педагогик фаолият билан шүгүлланади. Самарқанд олий педагогика институтидаги, Бухоро ва Ташкент ўқитувчилар институти, Ўзбекистон маданият қурниш илмий-техникик институтидаги, Ташкент тил ва адабиёт илмий-техникик институтидаги ишлайди. Бу йилларда у А.Самойлович, С.Малов, Е.Э.Бертельс каби номлари дунёга машҳур олимлар билан фаол ҳамкорлик қиласади. Йирик ӯзбек олимлари ва адабиётшunosлари – Яхъё Гуломов, Иброҳим Мўминов, Ойбек, Ҳоди Зариғов, Иzzат Султон, Ҳомиля Ёқубов Фитратни ўзларининг бевосита ёки билвосита устозлари деб ҳисоблаганлар.

1937 йылда, шахсга сипинини ва қатагон даврида Фитрат Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирний, Усмон Носир, Чўлпон, Элбек каби давлат арбоблари ва ёзувчилар қатори ҳибета олинади ва 1938 йил 4 октябрда, ҳукм чиқарилишига бир кун қолганида отиб ташланади. У ўлимидан сўнг оқланди. Шахсга сипинини ва қатагон даври умумхалқ фожиасига айланди – у минглаб бегупоҳ ва ватанинг муносаб ўлоиоларини ҳайтдан олиб кетди.

Абдурауф Фитратнинг ӯзбек адабиёти, санъати, илм-фани,

педагогикасини ривожлантирип, жамиятни фаровоилаштиришга қўшган ҳисобли шунчалар улканки, уни XX асрдаги Ўзбекистоннинг энг йирик арбобларидан деб ҳисоблаш учун тўлиқ асос бор.

Унинг адабий асарлари – «Мунозара», «Сайёхи ҳинди», «Қиёмат», «Меърој», «Оқ мозор», «Зайд ва Зайнаб», «Захроннинг имони» ва б.; «Натра», шеърлар тўплами; «Сайҳа», «Юрт қайғуси», «Мирриҳ юлдузига», «Шари», «Шонир», «Ўзбек ёш шоирлари» ва бошقا шеърлар; театр учун «Бегижон», «Ҳон», «Абу Муслим», «Темур саҳнаси», «Ўғизхон», «Тўлиқин» (опера либреттоси), «Чин севги», «Ҳинд истилочилари», «Абулфайзон», «Пайтоннинг тантрига иёни», «Арелон», «Пўриппи Восе» ва б. ясарлари; шлмий адабиётшуносликка оид «Бедил», «Навоийнинг форсий шоирларни ва унинг форсий девони тўғрисида», «Кутадгу билиг», «Аҳмад Яссавий», «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар», «Хиббат ул-ҳаққойиц», «Ўзбек шоирни Турди», «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш», «Муҳаммад Солих», «Форс шоирни Умар Ҳайём», «Машраб», «Фарҳоду Ширини» достони тўғрисида», «Шеър ва шоирлик», «Адабиёт қоидалари», «Санъатнинг манизи», «Аруз ҳакила» ва б. асарлари.

Педагогика, маориф, мусиқиатуниослик ва мусиқиа педагогикасин соҳасидаги Фитрат томонидан «Раҳбари нажот» (1913), «Ойила» (1916), «Мавлуди шариф ёки Муръоти хайр ул-башар» (1914), «Ўқув» (1917), К. Рамазон ва Ш. Раҳимийлар билан ҳамкорликда ёзилган «Она тили» дарслити (1918), «Ўзбек тилининг сарфи тўғрисида» (1925), «Сарфи забони тоғики» (1925), «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Сарф» (1925), «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Наҳъ» (1926), «Адабиёт қоидалари» (1926), «Турк адабиёти намуналари» (1926), «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928), «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1928) каби асарлар яратилган. Фитрат мусиқиа мавзусидаги қўйидаги асарларни ёзган ва чоп эттирган: Н. Н. Миронов билан ҳамкорликда «Олтита мусиқий поэма (мақом)» деб номланган Шашмақом нота ёзувининг таҳрири (1924), «Ўзбек мусиқаси тўғрисида», «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» (1927) ва б.

Фитратнинг мусиқиатуниослик ва мусиқиа педагогикасин соҳасидаги шу фанларнинг ривожланишига асос солған энг йирик асари сифатида юқорида келтирилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи»ни ҳисоблаш мумкин. Мазкур китобда олим ва мусиқачилар (Жомий, Навонӣ, Бобур, Марғонӣ, Урмавий, Муҳаммад ибн Маҳмуд, Муҳаммад Юсуф, Рауф Яқтабек, Кавқабий, Дарнези Али Чангий, Мулла Бекжон, Фулом Зағарий, М.Юнус, Қори Ёқубов, Н.Н.Миронов, В.А.Успенский ва бошталар)нинг катта амалий материаллари асосида Фитрат умумлан шарқ мусиқаси,

жумладан ўзбек мусиқасининг тарихи, назарияси, педагогикасига пазар солиб, замонавий юқори малакали олим-музиқачилари тайёрлап ҳамда мавжуд мусиқа намуналарини тезроқ потага ёзиб олиш зарурлиги тўғрисида гапиради. Унда алоҳида тарихий даврлар таҳлил қилинади, уларни ўрганишга ёндашув тизимлантирилди, мақомлар, уларнинг бўлим ва қисмлари, усул тизимлари, «нағма», «нишра», тушунчалари, мусиқанинг «аруз», «бармоқ» каби шеърий вазилар билан алоҳалари кўриб чиқилади, мусиқа чолгуларига тавсифлар берилади. Фитрат мусиқа тарихи обзорида «шарқ мусиқаси» тушунчаси нинг пайдо бўлиши мусулмон халқлари томонидан яратылган «мадраса бирлиги» билан боғлиқлиги ҳақида гаширади.

Мусиқа педагогикаси ва унинг ўзбек мусиқа санъати ривожига таъсири борасида шуни таъкиддан мумкинки, Фитрат ўз ишида ёзишича, Темур даврида «... ҳар томондан келтирилган мутахаессис олимларнинг файратлари билан бу санъат бирдан жонланди, оёқча бости. Ислом шарқининг ҳар томонидан келтирилган чолгулар, чолгучилар бизнинг бу кунги қласик мусиқийимизнинг юксалтишига, кўтарилтишга хизмат қилдилар. Оз замонда ерлилардан улуг мусиқийинунонг етнодилар»⁵.

Марофий, Урмавий каби ташқиلى бошса юртдан келган мусиқачи олимлар мусиқа илми ва санъатининг ривожланишинга ўзларининг қимматли ҳиссаларини қўйдилар.

Ўзбек мусиқа педагогикаси тарихидан Нажмиддин Кавқабий, Ҳофиз Ахий, Амир Фатҳийларнинг таницили шогирдлари ва яратган мактаблари ҳақида Фитратининг ишида биз қуйидаги мадъумотларин учратамиз: «Темур замонинда Мароғали Ҳўжа Аблулоғотир қанлай эса, ўзбеклар замонида Кавқабий шунчайдир. Ҳўжа Ҳасин Нисорий, Мавлони Ҳасин Кавқабий, Ҳўжа Муҳаммад Кавқабий, самариандлик Ризо, самарқандлик Боқий Жарроҳ каби замонларининг машҳур мусиқийшунослари Нажмиддин Кавқабийнинг (Хиротда таҳсил олган – Р.К.) шогирдларидирлар. Хиротдан Туркистонга кўчирилган мусиқий устодларида иккичиси Ҳофиз Ахий эди. Буни ҳам Убайдуллоҳон кўчириди, бу устодининг Туркистонда етнитирган шогирдларидан энг машҳурлари – тошкентлик Ҳожа бобо Чангий, тошкентлик Ҳофиз Ҳамза, ацдижонлик Ҷарвони Мақсуд (Тошкентда бобо Аҳмаджон хизматида меҳтархона бошлини бўлган).

Тўқуқуз юз етминиларда (ҳижрий – Р.К.) хонлиқ таҳтида ўтурған машҳур ўзбек хони Абдуллоҳон замонида етишган машҳур мусиқийшунос Ҳофиз Дарвеш Али Чангий деган зотдир. Бу зот Абдуллоҳон замонида

⁵ Фитрат. Ўзбек қласик мусиқаси ва унинг тарихи. Т., 1993, 40-6.

етишган бўлуб, Тошкентнинг Амир Фатхий деган мусиқийшуносининг шогирдидир. Ўзининг оға-боболари мусиқийшунос бўлуб ўткан. Бу кун меним ёўлимда Дарвеш Али Чангий томонидан ёзилған иккита мусиқий рисоласи бор»⁶.

Кейин Фитрат хоразмли: Ниёзхонхожа мақтаби ва унинг шогирдлари, шунингдек Полволниёс Мирзабоши Комилининг «хоразм ногаси» ва ундан фойдаланиш методлари тўғрисида гапиради. Китобининг «Сўнг сўз»ида ўбек мусиқасини ногага олниш, мусиқа ўқув юртларини ташкил этиш, замонавий юқори малакали мусиқа мутахассисларини тайёрлашнинг ўта зарурлиги таъкидланади.

ҲАМЗА (1889–1929)

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий – шоир, ёзувчи, педагог, театр арбоби, ватанпарварлик мавзусидаги қўшиқлар муаллифи.

Ҳамза 1889 йил Қўқонда табиб Иби Ямин Ҳакимжон оиласида туғилди. Ҳамзанинг онаси Жаҳонбиби унга болалик чөғларида қўшиқ кўйлаб, эртак айтиб беринши яхши кўрарди. Ҳамза 7 ёнидан эски усул мақтабида, кейин мадрасада ўқиди (1896–1906). Бир қанча вақт Ҳамза И.В.Орловнинг рус-тузем кечки мақтабида ва Наманган мадрасасида ўқиди. Отасининг эътиrozларига қарамасдан, 1908 йилда ўқинин тутатганий, мадрасадан кетади. чунки дингоҳлик уни қўшиштирилди. Халиқ созандаларидан у танбур ва дутор чалишини ўрганди. У мустақил равишда ўқиб-ўрганини билан фаол шуғулланиб, китоблар мутолива крилади. ўзи шеърлар ёзди, босмахонада ишлайди, шунингдек рус-тузем мақтабида даре беради. Шу вақтининг ўзида Ҳамза Тошкентда жадидзарининг янги усул мақтабларининг ўқув режалари билан танишади. Унинг ўзи ҳам аввал Қашқардарвоза маҳалласида (1910), кейин зса Қўқонда (1911) мақтаб очади. Лекин, бу мақтаб ёпилади ва 1913 йилда Ҳамза Қўқондан жўнаб кетинига мажбур бўлади. У хорижда – Афғонистон, Хиндустон. Макка, Мадина, Шом, Байрут, Истамбул ва Одессада бўлади. 1914 йилда Қўқонга қайтиб, Ҳамза яна «Дориз Ҷитим» мақтабини, кейин 1915 йилда Марғилонда ҳам мақтаб очади.

1905 йилдан 1916 йилгача Ҳамза кўн соили адабий аспиравр, мақтаблар учун китоблар ва қўшиқлар муаллифига айланади. У класенинг шеърлар

* Ўзин срии, 45–46-6.

услубида казаллар, «Миллый қўшиқлар» тўплами (I қисм), «Янги саодат» кисаси, театр учун пьесаллар, «Оқи атиргул», «Қизил атиргул» ва бошқа қўшиқлари; «Енгил адабиёт» (1-сифт учун), «Ўқиш китоби» (2-сифт учун), «Ҳироат китоби» ўкув қўлланмалари, болалар учун «Илм иста», «Мактаб», «Ўқи!», «Китоб», «Қалам», «Она», «Ҳикоят» каби шеърлар ёзди. Ўзининг ижоди ва педагогик фаолиятида Ҳамза ҳалини маърифатли қилишга интилди, тенгизалик, қолоқлик ва чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши чиқди, хотин-қизларнинг озодликка чиқишини ёқлади. Шу сабабли унинг кўп мактаблари маҳаллий ҳокимият томонидан бекитилар ва у подпиҳ «қўриқчилари»нинг татъиби остига олишар эди.

1917 йилда Ҳамза «Кенгаш» ва «Хуррият» журнallарида муҳаррир вазифасида ишлади. Советлар ҳокимият тегасига келгач, Ҳамза ҳалиний коммунистга айланади. Коммунистик партия сафига киради (1920). 1917–1918 йилларда «Хой ишчилар», «Яша Шўро», «Ишчилар уйғон» каби қўшиқлар яратади. Скobelев (Фарғона) шаҳри сайёр драматик труппасининг драматурги ва режиссёри сифатида ишлаб, Ҳамза қатор драматик пьесалар яратди, улардан бирни «Бой или хизматчи» (1918) драмаси эди. Бир вақтнинг ўзида Фарғона вилояти маданий-маърифий ишлари бўлимни ходими бўлган Ҳамза Туркистон фронти сиёсий бошқармаси қўшидаги «Мусулмон ўлка» сиёсий труппасининг режиссёри (1919) ва «Дор ути шафақ» мактаби директори эди (1920). 1921 йилда Ҳамза Бухоро вилоятининг маърифий ва ҳарбий агитбригадасига қарашли театр труппасига раҳбарлик қилиди. 1921–1924 йилларда Ҳамза Хоразм вилояти касаба ўюнмаси маданий-маърифий муассасаларини бошқаради. 1925 йилда Ҳамза Фарғона вилояти ҳали таълими бўлимига юборилади ва саводензликни тутагни бўлимни бошлиги лавозимига тайинланади. 1926 йилда у вилоят ҳали таълими бўлимшиниг доимий позири бўлади ва Аливад қўшилоғидаги мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди.

1926 йил давомида Ҳамза «Бурунги сайловлар», «Сайлов олдидан», «Ер ислохоти» пьесаларини, шунингдек машҳур «Майсарапнинг шин», «Паранжи спрлари» драмасини, «Ўзбек хотин-қизларига», «Хужум» хошиларига, «Турсуной марсияси» каби шеърларини ёзди.

1926 йилда самарали ижодий фаолияти ва жамоат ишларидаги фидойислиги учун Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Ўзбекистон ҳали ёзувчиси фахрий унвонига сазовор бўлади.

1928 йилда Ҳамза Шоҳимардонга яқўнатилади ва у ерда ўқитувчи ва мактаб мудири бўлиб ишлайди. Қисқа вақт ичida у янги мактаб биносини қуришига, педагогик маълумотта эга бўлган мутахассисларни

ишига жалб қилингига улгуратди. Унинг ташаббуси билан қышлоқда клуб ва кутубхона қуриллади. Мусиқа соҳасидаги билимларини таомиллантирига бориб, 1928 йылда Ҳамза Самарқанд мусиқи ва хореография институтига ўқишга киради. 1929 йылда Ҳамза Фарғона вилояти меҳнаткашлар депутатлари Кенешашига депутат этиб сайлапади. Ҳамза аҳоли ўртасида тарбибот-ташвишот фоилияти билан фаол шуғулланишини давом эттиради. Шундай юришларниң бирида, 1929 йыл 18 марта унга сунъасид уюнтирилади ва Ҳамза реакцион кайфиятдаги унсурлар томонидан вахшийна ўлдирилади.

Ҳамзитимизнинг ҳөсиярги ривожланини боекичида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳаёти ва ижодини баҳолаш унинг кўпчилик асарларининг ғоявий йўналиши туфайли кўп баҳсоларга сабаб бўлмоқда. Аммо шу нарса ҳам аниқки, Шароф Рашидов Ҳамза ҳаётини Николай Островский, Муса Жалил, Юлиус Фучикдек ватаншарвар ижодкорлар билан бокиб ёзгашдек, «унинг ижоди ўз халичининг баҳтли келажаги учун курапига бутуслай бағишлаган ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ»⁷.

Педагогикада Ҳамза новатор эди. Эски мактабдан фариғли равинида у таълимга дунёвий фанлар — она тили, табиатшунослик, математика, география, рус тили, мусиқани киритди. «Ҳамза саводга ўргатишда овоз методини қўлланиши биринчи тарқитувчиларидан ҳисобланади. Ҳамзанинг педагогик ҳарашлари ёшлиарни ақлий, аҳлоқий ва эстетик тарбиялашнинг муҳимлиги ҳақидаги ғоялар билан йўғрилган. Унинг кўплаб шеър ва қўшиқлари ватаншарварлик, байналмилаллик, инсоншарварлик, дўстлик, меҳнатта муҳаббат мавзуларига бағишланган. Таълим ва тарбия шиша у ўқитувчига, унинг билими ва аҳлоқий қиёфасига алоҳида эътибор қарартган»⁸.

Мусиқа санъатидаги Ўзбекистон композиторлари Ҳамза ижоди ва унинг куйларига кўп бор мурожаат қўлганлар. Унинг қайта ишланган қўшиқлар тўплами чоп этилган (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Овоз ва фортепиано учун қўшиқлар. Т., 1949). Қўшиқларни композиторлар Б.Надеждин, Ик.Акбаров, Г.Мушель, С.Юдаков, Ф.Қодиров, Б.Гиенколар қайта ишлаганлар. Унинг қўшиқларидан композиторларининг қўйидаги оригинал асарларида ҳам фойдаланилган: М.Ашрафий ва С. Василенкошиниг «Бўрон» операси, Ик.Акбаровнинг «Шоир хотирасига» симфоник поэмаси, Д.Зокировнинг «Ҳамза» поэмаси; Ҳамзанинг қўшиқлари асосида Г.Мушелиннинг симфоник сюитаси яратылган ва б. Ҳамзанинг комедияси

⁷ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Таалантви асарлар. 2 жиадлик. Ш.Рашидов сўзбониси; Тузувчи ва изоҳчар муаллифи Л.Қаюмов. Т., 1979, 18-6 (рус тилида).

⁸ Антология педагогической мысли Узбекистана. М., 1986, 196–197-б.

асосида яратылган С.Юдакованинг «Майсараппиг иши» (С.Абдулла ва М.Мухамедов либреттоси) биринчи ўзбек ҳаражий операси жуда маншур бўлиб кетди. С.Бобоев К.Яшин либреттоси асосида «Ҳамза» операсини яратди ва жуда кўплаб бошқа асарлар Ҳамза номи билан бөллиқ.

«Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий – ўзбек халқ мусиқа чолгуларидан созга келтирилган оркестр тузни учун уларни қайта ишлаш лозимлиги ҳақидағи фикрини алттан Ўзбекистондаги биринчи мусиқачилардан бўлди»⁹. Ҳамза ўзбек мусиқа салъатини мусиқа маданийтигининг илор ютуқларига яқинлаштиришга, мысалий қўшини қуилаш амалиётига замонаний вокал, хор мактаблари усулларини ижорий қилингига иштади.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга бағишлаб йирик адабий асарлар (Ойбек, К.Яшин ва б.), сцентаклар, бадний ва қуасаситли фильmlар (Ш.Аббосов, Л.Қаюмов ва б.) яратылган, Ўзбекистондаги театrlар, мактаблар, кўчалар, метро бекети, Тошкентдаги мусиқа коллежи унинг номи билан аталади.

ҒУЛОМ ЗАФАРИЙ (1888–1938)

Ғулом Зафарий – поэт, актёр, драматург, педагог, санъатчигус, ўзбек мусиқалии драма жанри асосчиги. Ғулом Зафарий 1889 йилда Тошкентининг Бешёоч даҳасида туғилди. Эси үсуздаги ва рус-тузем мактабларидан ўқиди, 1912 йилда эса Хўжа Аҳмад ва Кўкачлон мадрасаларини тутитди. 1912–1914 йилларти ўш шахрида Ғулом Зафарий ишоддизарининг яшни үсуза мактабини очади. 1914 йилда у «Турон» ишоддизлар измалитиги қўтилди, 1916–1921 йилларда эса «Турон» театр труппасининг актёри ва драматурги сифатидан ишлайди (иштадан ташкил этилган (1913) театр труппасининг раҳбари Абдулла Авлоиний эди).

Ғулом Зафарий мазкур труппада Манион Уйғур, Судаймон Хўжасев ва бошилар билан бирга Аброр Ҳидоятов, Абдураҳмон Акберов, Шокир Нажмиддинов, Маҳсумма Қорисева, Обид Жазилов ва бошига буюк актёrlар актёrlарини тарбиялади.

Бу йилларди (1913–1926) Ғулом Зафарий ўашнинг маншур «Баҳор», «Биномфа», «Эрк болалари» ва бошига бир пардали мусиқалии спектакльларини

⁹ Совет Ўзбекистони композиторлари. Биографик очерқсиз. / Тузучи-музикант А. Асимиевса, Н. Акберов. Т., 1959, 117-б. (рус тилида).

ёзди ва саҳналаштиради¹⁰. Унбу спектакларда мусиқали номерлар сонининг кўплиги туфайли уларни «кичик опералар» деб аташ одат тусига кирган. Шунингдек, унинг уч пардали «Бузуқлик армуғони» драмаси (1926) ҳамда «Пахтахон», «Янги одам», «Сайнол ва тўй» ва бошқа пьесалари (1936–1937) қўйилади.

Ғулом Зафарийнинг Ўзбекистонда мусиқали драма жанрига асос солган энг машҳур спектакли 4 пардали «Ҳалима» мусиқали драмаси (1918–1921) бўлди. Мазкур мусиқали драманинг биринчи ижрочилари Маҳсума қориева ва Аброр Ҳидоятхонлар бўлишиди, бу ижро уларга катта шуҳрат келтирди. Спектаклга халиқ мусиқаси таълананди, таниқли куй ва қўшиқлар қаҳрамонлар томонидан ўзбек халиқ мусиқа чоргу апсамбли жўрлигида ижро этиларди.

Спектакль Ўзбекистоннинг турли театрларида зўр муваффақият билан 1936 йилгача қўйилиб келди. Унбу спектаклда яратилган энг ажойиб қаҳрамон аёл образларидан бири етук хонанда, Ўзбекистон халиқ артисти Ҳалима Ноировага тегишлди. Ҳозирги кунларда ҳам унбу спектакль янгидан саҳналаштирилмоқда (Муҳиммий номидаги мусиқали драма театри, 2007).

Ғулом Зафарий, шунингдек, «Гулёр» (1923), «Рахюмни ўқитувчи», «Чин Темир» (1924), «Ёшлар энди берилмас» (1926), «Чин Темир ботир», «Кетмон чонти», «Қора кунлар» (1927), «Янги рўзгор эрлари», «Вапнейча» ва бошқа қатор қатор шеърий достонлар муаллифиидир.

1917–1931 йиллар давомида Ғулом Зафарий маданият ва маорифининг турли соҳаларида фаол меҳнат қиласи: «Ишчилар дунёси» журналининг бўлим мудири, «Турк РОСТА» газетаси мухаррири, Бухоро мусиқа техникуми директори, Маориф комиссарилигидан санъат бўйича ране, «Учсун» мактабидан ўқитувчи, Ўздавлаткино директори ўринбосари, мусиқа техникуми директори, Термиздаги педагоглар тайёраш курслари мудири, Самарқанд мусиқи ва хореография институтини директорининг ўринбосари вазифаларида ишлайди.

1932 йилда Ғулом Зафарий аксиятициобчилик ва миллатчиликда шубҳа остига олиниб, қамалади ва Сибирга сурғун қилинди. Сургундан 1935 йилда қайтгач, 1937 йил октябрда у НКВД ходимлари томонидан яна қамоқча олиниади ва шу йилнинг 4 декабрида (далилсиз) отиб ташланади. 1957 йилда оқланади.

Юқорида айтиб ўтишганидек, Ғулом Зафарий мусиқи санъатидан ўзбек мусиқали драмаси асосчиларидан бири ҳисобланади. Унинг томонидан

¹⁰ Жами 10 дан ортиқ спектакль ва уларниң спекнаријлари Ўзбекистон Республикаси Фаъллар Академиясининг Сангъатшунослик илмий-тадқиқот институтида сақланмоқда.

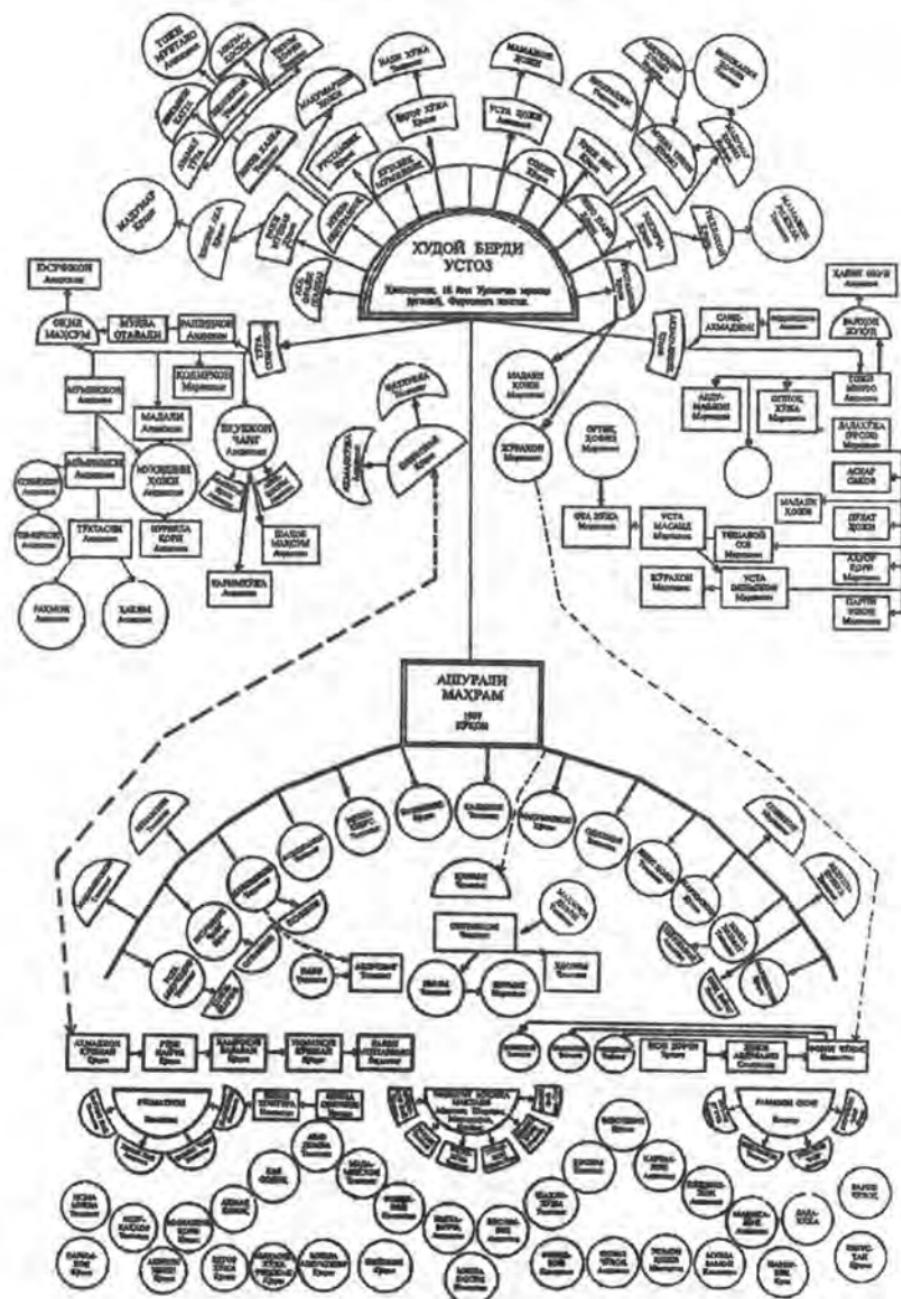
Фитрат, В. А. Успенский, Элбеклар билан ҳамкорликда мусиқий фольклорни ўрганиш, тўплаш ва ёзиб олиш бўйича ишлар олиб борилган. У мусиқа санъатига оид «Шарқ куйлари ва чолгулари» (Инқи lob, 1923, 3-сони), «Чолгумизни ўлимдан қутқаралик» (Маориф ва ўқитувчи, 1925, 1-сони), «Ўзбек куйларини қандай сақлаш мумкин» (Ер юзи, 1926, 8, 9-сони), Ўзбек мусиқаси тўғрисида (Аланга, 1930, 1-сони), «Мусиқамиз муаммоси» (Қизил Ўзбекистон, 1930, 20 март), Эл ашулалари (Элбек билан ҳамкорликда, «Халиқ қўшиқлари» тўплами, 1925) каби мақолалар муаллифидир.

«Гулом Зафарийнинг фаолиятида ўзбек классик мусиқаси масалалари» (Шашмақом анъаналари ва замонавийлик. Т., 2005 й.) мақоласида мусиқашунос Барно Мухамедова шундай ёзди: «Мусиқа меросини ўрганишда F.Зафарий фаол ва иштидорли (тадқиқотчи) лардан бири эди. ... Унинг фожиавий тақдиди туфайли асарлари ва шахсий архивининг кўп қисми сақланиб қолмаган» (12-б.). Гулом Зафарийнинг ҳаёти ва ижоди унинг йирик олим, ёзувчи, драматург, педагог ва жамоат арбоби бўлганилигидан гувоҳлик беради.

Қўйида Гулом Зафарий томонидан тузилган устозлар мактаби чизмасини келтирамиз, уни F. Зафарийнинг ўзи «Мусиқачилар шажараси» деб атаган. Ушбу чизма ҳозирги кунда Юнус Ражабий уй-музейида сақланмоқда¹¹. Мазкур китобга Гулом Зафарийнинг «Ўзбек мусиқаси тўғрисида» мақоласи ва Гулом Зафарий ҳақида мусиқашунос Барно Мухамедова мақоласи киритилган.

¹¹ Мазкур чизма мусиқашунос О. Матеқубов томонидан таржима қилинган ва унинг «Мақомот» китобида келтирилган, Т., 2004, 88–89-6.

Мусиқачилар шажараси

Ojulani Zəfərli.

Өзбек тиңьқысы тоғъызыда.

Ба таңала әзек үйнөпкөсөн тоғызыста толт айнара көрділесса һәм, үңғысында та үйтапта әзекдер ләзірін соза алғанда һәм олар үйнөпкөсөн тоғызыда көп шашаса аңыз тиғіл айдан хам тоғызылғандағындағын, та әпкә жүрек дәрдің қалыптасуын енгізулердің тиғілдегендегін зорлайтын.

BASOARMA.-

Zamańıñız jəni turmuş çerçə dəvri bolın, kər-
ləriniz tylli nəzər yətidi janı turmuşqa nüǵa ałs
kiriş toqırışa tylyka mülahazalar iştiş başladıslar.
Cümleyindən müsəbbə haqqında bir kim eż tikiñi: kalla
jıçınlarda halla matsuaitda ejidıltar; sunđajı, ki janı
turmuş istiklalığında müsańıñız çavas şera almaqdan
nəzərvədirdi; müsəbbə öznekkil; oq müsəbbəsə bolşam
arda, eraşın va hinddən kelle sırgan jat ya ruh tyzy-
ralurqan eż eski müsəbbi. Bizi sunđandan hazzırkı zamańı,
istigaga lajış qavas alıbmajmıs dem ažıllar, nytyln-
laşır aq müsəbbə lark elin avropa müsəbbəsiga keçis-
ni, ažıllar, su müsəbbəni si aż iksħal allan lyzañlıni,
ažıllar esa, su eski haliça qaldıruşun lazımlı tapa-
dırları, ya əsləh ettilgən nilan hec nəzərgə jaranağıd, nytn
taşlaş keçik. Bu müsəbbə öznekkil eməş, şuna
kera janı özsek müsəbbəs jaratış kerək jaktı Avrupa
musəbbəsiga keçis kerək, dijicələpbolda və bolımaqdır.
Men menə şularıq çavas üçün su maçalatını laqdim
eləman.

Өзәк, миңдөйлөштүү: умумий ырн миңдөйлөштүү Ишкөн-
вар көн, орун аламаңын болсодай сүйдөл ажыратылышты
мүшкүн бар-декони баъз өртөштөн, вә ниларман-
тар создын антасынады.

Mussaq haqqoda idzoq ait hikayə var. Mər zaman
mər copan salada qoş bağıq jiyin zerlikin sassıq kələ
değən arası, kayalı ait olna ojanın olaraq qızıqas rüy-
dərə koradı - da fəsafidən halda qolsaçər. Səpni, ka-
vakını til və iş jəcmisini qaplaşdırıb hystək xəstənə tavşın
çəqaradı. Copan-qazıbanı ojlas - ojan - cərgə ait ne-
cə çiçəndən fəşik aständı işs və illi nilən cəp kavaklınlı
jəsmənən tövəs rüydən çəqarqan tavşınə həlili aqsaq
teşiklərinə qolsa. Eləm jəpəvəcəsə tılli tavşın çəqaradı.
Cəp vaqt cələbə malzəkənlərinə mər kiyiqə zəlibə ojnas
başlıdır.

oş kirtmasdan Uğurda ham ezzekä müsäeqä bolqan-
loqan manzı su xäj afsaravil bolsada analar eragi-
daglı uçaqan parçalar, menim tygincamga kore ar-
ackını tyda eskidän müsäeqä bar ekänin tsadıqlajdış.
Ortaq Filat: "azæk qılassıq müsäeqä, ya unq la-
rxa" degan kitancasının 53-içi netüda; müsäeqämlär
tarixda qızıqtırısqarşılarchılıkla baxıda, kileşenlərin
başında yashıya oş galigiga qaramasdan asaslar,
po-
tarjalar e'lanıñ alları air noiqan şarq müsäeqäşini
karşıçıqlıq soşlagao edik. Bu mürlik æren ıstılasadan
son müslüman millatıza arı qurulqan medressa il-
liginin nadiçasıdır" dede saşsın qayınlarda, "mano zu
tydañ tilqasqan şarq müsäeqäşinden nurum tylkarda
az başlı tamalları, az başlı nezaretişleri alları arı tylk
müsäeqäş sarmı edi? Bolta qandaj josunda edi? Bu
mürzä ma'lym ems. Eea, islam subaslıx hikmatıñ
ilin aradan jölgalcan air kep milli asşerlerinñ alları
aigolşasın müsäeqämleri ham joqışq çoxluqqa kemis-
gen, nitkan, keltäñ air jöldəst aña kelken eluq air kor-
vannıñ izi qalmajdarlıq? Mano quna oxşaq ñaran
ıstılasandan durnıqos tyrk müsäeqäşının İslami-gina
qalqandır", dedi. Ham kitancasının 53-içi netüda, tyrk
müsäeqäşinin alları qalqan en burunq, saları væxş,
oran, qonuz sezarlıdır, dejdir. Man, aular ham ker-
təladır, ki ezzekde arı eskidän perzi ma'lym müsäeqäş
bolqan. Ma'lym, ki har natsa üçd eiligidandan son şu
halıda qale nérmalı üşen işləşdirilivcelləti tam-
indan mykamıllılaşdırıñ tarzıda ham qoşın eldərda ker-
galişin qoşası jaxş haloja qoşlaşaraq. Bizzin en
jaşın qoşınışına Xitäj, mədənişimizge keçər sənə-
ci bolqan eranlırların müsäeqäşində 15-ciñnə bolma
qalmaqandır. Cynki area ıstılasandan burun şardqadı-
tyril millatıra arazsada tyda kyçil ahs-beris ya qatıñ
eacerdi. Mana na xäj ahs-beris argulu bolsa kerak-
kim xəzərgə müsäeqämszda hatta eran və hindləşkən
bolss—da xitäj təstirin kamızı. Men müsäeqäşim
tarixləri ergənmən yecə tyrlı jemir müsäeqäşunus az-
sek müsäeqäşləriñ silan soşlagantımda keplərinin işli-
klı qılıq tanımdaçığa cüda: "nimis müsäeqäşim ergənc
tyrkleri arqab elle kelgən. Erañ müsäeqäşim ergənc
Xäb, tyrkları Qasqar tə'sirdiñ" deyidilər. Suna oxşaq
aizdin müsäeqäda väşqalşınan tə'siri noiqanş kəsi
xäjla tə'siri kəsil keçər noiqanş bolsa kerak, cynki
çalı abzəc cüda ham laqas.

Ortaq Pifratmusegi, İsmaili kitapçılığından 54-inci
belde "tyrklerdeki hıflar toprakında usmanlı, müs-
lumanlarıstan Rayı Jekatıskentin Marançalı. Haça Ə-
dılqadır nejdən keçilən qazançına kərə tyrlkarda
yctə usul dəjavası var emis. Tytlər nüvən kylərinin,
aylıllınları səi yz usul dəjavası var qıslar emislar.
Bulşara kek (kyl solsa kerək) lər der emislar.
Xatəjanda yz altmış tyj carəlmış. Tyrk xaqanlı-
lıqlarında məçhulda mən yz yz altmış kynjatlı hər sıri
nit kündə calıbmış id. Bildə tamam rəsət emis. [...]

Juganraqda deqimindeş qıssısq müsəvəməz
yılı davılarda aşırı zəfər lysisi gü rəqqasə keldi. Öz-
uekistən təməndəndə nizən bəlli yəxşigən davı
Amir Temir davıdır.

Filtır müsəqə məsali, kitarcasıda: "hüct 8-süci
mülçər (zəfər) məşfi". Añır Temir qajaq, əlkən nə-
siñ asla endər, qazançlılar, kənər məsləhət, alıq
şəhər, yılan san aksarıñ Somakçılıq kəltirir edi.
Şəhər jol silan atıñdı "paşaxı" tibb dünjanıñ en iyiyi
şəhri qədəqə qələbət məsləhət edi; "Zəyadlı" dəvər.
"Maqasadıñ Əlliñ" isimli müsəqə, kitarclanın jaçqan
Maraqataq Hacı Əməlqılıqçı silan. "Naralija" isimli
müsəqə kitarçın jaçqan rymnijalk "Səfildin" Əcədiniñ
"gö oxçaqan uñaq müsəqə" ustaları ham jol-kel-
tilingçilər qalarında edir. Temirdən suran ham Or-
ta-Asiyada atanmış aran - gəndən qalqan müsəqə
sanlıñ var ed. Bumq Temirdən, unjraqa silan hərtə-
məndan kəllindilərin oxluşusuna əhəmlərinə qarşılaraq
silan bu cəvəl nirdən çanlaşdırı, ejaqqas asası. Bütün
sərginqin hər lahməndən kəllindilərin cələqlər, cələq-
şərəf, əzizliq, asa tyagi qılıqlaşsaq məsləhətlərinə, iyki-
lişlik, kətəllişlik nəzəmi qılıqlılar" den jəzəd. Bu
gyliləgen dəñiñ Üləş Bekdən son dina xəyyəli saqqaş-
lılıq istehsiliñ az sonla son Hyeçin Bajonə və Na-
rajələndən: "mənasqəsərlər həmşəs" silan hərdən
"ox" gylilədi. Be doşirdən nəzəməcə ucyn həmşəsə
"veçen, qara zəvər" degen sir tyi surğanıñ "bəy"
Kəzəbək təməzən işləkçəndən. Filtır oxidin-
cəməndə Navarqa müsəqənənənədir. Bəndim en iyisi

Smaržīgais Matīsiņš

Maidalineki zatunula

Tetraethyl - den tetra-ager dan

Taqsim, Qoqan məsələcəslər Qoqan xəm xudajəstçiliğinə məlumarı Əziz Əli Məlikəm sagırdılar. Əziz Əli Məlikəm nələr xədəfdir? Berdi ustazlıqlarından əkin qalğınlıqda ees xədəfdir. Berdi ustazlıqlarından əsaslıq sagırdılarından isə 15 im alqanları. Samarqandın müdafiəçisi calqu və agyloclisi, Naxçıvəndən Əziz orfada işlətmiş istə vaxtılaşmış. Naxçıvəndən Əziz Əli məlikəm Dərsinqə boradı. ham Farqanə jolların Əziz Əli məlikəmdən isə im alıb. Əziz Əli məlikəm nələr xədəfdir? Berdi ustazlıqlarından 15 im alqanı bilən seftidir. Jüngərdə deyindən idək, əziz Əli məlikəm jolların manqamlarından əngənciliklər arqalı, erəganç isə 15 im arz məlumatnakəd qəşər. 15 im istə ham nar cunki sonqı istəzatdan kifli saf əngəncilik, istə istəcisi (Xurzə) Berdi ustazlıqlarından qəşəqəri nələrdir. Əngəncilik 15 im turba müsəbbə ilinin təhsilini elib kelgən. Jaqut, məsəsə institütü myallimləridən ʌnvanlıq myəhəmməd Əsif Əməkşəhəzadə 15 im seftəşkənləndirdi. Xədəfdir Berdi deyin bir qəşəqər bündən təxətin. 150 jüllənən 150 qoqan Əngənc Kəlçə Gilialtı 15 im turba müsəbbə ilinin organıdır. Son Farqanə nələr toxun qalğıq anım deyə istə ustazlıqlardan epishənin seftidir. Bündən nəyin Taşbenlikli istək kəp ustazlıqları kərgən Səjdə istəmətdən istə (hərbi 78 işjədə) aillər seftəşkənləndirdi. Əziz Əli məlikəm Əngənc və Qəşəqər 15 im turba müsəbbə istələşməkləndən istəsə xədəfdir. Berdi ustaz qəşəqərin 15 im istələşməkləndən istəsə Əməkşəhəzadə Umarlıq

zamanında Farqanadə kella qalqan, undan cıqqan şagirdalar hazırlıqtı həmmə müsəvərələrinən qızılış "dejdir. Mənən bülər kərstədir, kim nümlə müsəvəda ergənə həm Qasıdır-lə sti bolqanı bilən sığırız ez ruhnamezə kərə etkədirlərgən ja'ni ezeqtəstirilən.

Juqarlıdaqda da'yamqa kərə ez müsəvətibzər har bolqanı kərsəlməkgrə dəlli səla illədi. Taskentinmiş; hyr, təbucillərdən Mylla Şəhərat tənəyərə "Bünin müsəvətə jollarılmış kevərək Örgənə lə'sindən solna—da Qaşqar lə'sindən həm qəsa alımaqın. İkən lə'sir asla da bolqan müsəvətibzər ez ruhnamezə kərə sir qanca qacruq və týazılırlar bilən jaxşır—çına sallıqlanğan. Buxara, Samarcand, Xiva jollarıdan kəttə ajtma bilən ajnələndə" dejdir.

Farqana ya Taskenləda kevərə şəş maqam jolları des bajat, dugun, sigah, targah, nəsryilə rəhmiyyət kiyilərləri stajdlarılar. Qoqan, Əndicəndən bularça bütürk oşşaq, ıraqlarmış həm qosadırılar. Bulardan vəzqənava, əcəm munaçat, rakamışkilər, təcnis degen qılessən müsəvət jolların olyclarılar hər rəhərdə tapşılardı. Buxara şəş maqam jollarınlardır: eyzyrik, rast, navə, duğah, sigah, ıraq.

Bu juqarlıda kərsəkənim maqam (jollar)larda cələngənə bilən Erən, Azərbaycan, Buxara jolları bilən salşdırqanda vəsybyut vəzqə. Buna juqarlıda kərsəkənimdək etlaştırgəzimiz solna kerək. Bu maqamlardan belə qılassıb des stalqan ez ruhnamezədək ez kiyilərlər sər, kim nümlən illər:—Şəhərəcə, Mirzə dəvət, bloqar, Suvara, Miskin, Ədəjə, Nəsidi,

Girjə, nəsəf, Nala—Kocə vəzqə—Şərəf—Əsdyrahman aşıqtı, Kərim—qul aşıqtı, Mədə dəlizan, Hymən, Difxəz, Kerd, Eşval, Begi, Sultan, Tolqun, Gəldir, Tyja, suzlev, Bataz, kiyi, Tərənnym, Mequica, Qaşqarəcə, Nissar, Qalandara, Sylym, Qarts—Navajı, və bəsəqular. Mənən bular qılassıb jolların des ataladılar. Sü jerdə quni ham aşıqtı kerək, ki: istər qamıq istər qılassıb jollarımızda çydə kəp qəşqarca və muqulca degen qoşmacılar həm capandızlar ucrayıda mənən bular aşıqtı ez tamənəmdən qoşulqan aşıqtıq suyə jog. Bundan belək Buxara, Samarcand və Farqana jollarında kəp kiyilənen azəvə "Zəfər Fəri" staladılar, kim ens Qoqan müsəvəcisi vəzqəhyr Xudej Berdi uslaz şəqərdə qoşulq Zəfər Fəri degen Həsən (əgyləci) gə nisət beritədə çydə qatlıq turağırlıqlar.

Jənə xalq əşyalları des atalıb jıldıñ jı jəni kiyilər cıqıb tıvəzə həm pızda eskidən vələ kelgan müsəvətəməzənən vələqədə suyə qaldırmadı. Mənən qul hycəllərgə suyənə tıvə dilo aleman, ki əznek-nin bar cıqan mənən qul müsəvətənən vələshələr nüfan týazılıb, həzırçıqça barlıqın tula illia su cıqıpacakel gən müsəvətəməzənəfəmən ergəniñ sunqı bilən vəzqəvar avrupaçıları müsəvət pəzərijasını və nümlərini ergəniñ sunqı tətəqjəj körə bilən jəni əznek müsəvətə jaralıb kerək.

QOŞMACA: SÜL maqalada qoşluq vəzqələr "müsəvəciler fərəzəsi" həzırçı müsəvətəməzənlərin necə vəzqə bilən Xüdəj Berdi uslazçı cılıq kərstədir.

Барно МУХАМЕДОВА

ҒУЛОМ ЗАФАРИЙНИНГ ФАОЛИЯТИДА ЎЗБЕК КЛАССИК МУСИҚАСИ МАСАЛАЛАРИ

1920–30 йилларда Ўрта Осиё ижтимоий-сийёсий ва маданий ҳяётида катта ўрин туттган жадид зиёлиларининг ўзбек мумтоз мусиқа санъати равнацияга қўшган улкан ҳиссалари ўзбек тарихий мусиқашунослигига ҳалий тўла-тўқис ўрганилмаган.

Бугунги маърузамизни XX аср миллӣ уйғониш даврининг ёрқин памояндаларидан бири – шоир, драматург, педагог, санъатшунос олим Ғулом Зафарийнинг илмий фаолиятига бағишладик.

Табиатан мусиқага иштиёқи баланд бўлган, нозик диц эгаси F.Зафарий сермазмун ва маҳаққатли умрини энг эзгу ишларга бағишилаган. Аммо у 1932–35 йиллар мобайнида Сибирга сургун килинган ва 1937 йилда «халиқ душмани» сифатида отиб ташланган.

Бу камтарин ва фидойи шахс ўзбек мусиқа меросини тўплаб ўрганишда, келажак учун сијлаб қолишида, мусиқа соҳасида маҳсус татъим тизимини ташкил қилишида ҳамда биринчи миллӣ мусиқий театрни яратишда бевосита интироқ этган.

20-йиллардек А.Фитрат, М.Ўйғур, А.Чўлон, Ҳамза, С.Абдулла, Б. Пестовский, В. Успенский сингари замондошлиари ва дўстлари F.Зафарийнинг миллӣ мусиқа соҳасидаги билимини жуда юқори баҳолаганлар.

Мусиқа меросини ўрганиш соҳасида F.Зафарий энг фаол ва лаёқатлилардан бири бўлган, десак ҳеч янглишмаймиз. Унинг мусиқашуносликка доир илмий мақолаларини тафсирлаб, шундай холосага келдик ва ўз маърузамизда шуну далиллашга ҳаракат қиласиз.

Бу фидоий инсоннинг фожеали тақдирни туфайли унинг кўпгина адабий асарлари ва шу жумладан шахсий архиви сакланиб қолмаган.

F.Зафарийнинг ўзбек классик мусиқасини ўрганиш борасидаги бажарган ишлари, илмий кузатишлари, узоқ сафарларда ҳофизу созандалар билан қурган сұхбатларидан олган маълумотлари хусусида унинг ўша давр матбуотида чон этилган мақолаларидан билишимиз мумкин.

F.Зафарийнинг мақолалари давр талабларидан униб чиқсан ва ўзбек классик мусиқий меросига нисбатан катта эъзоз ва куюнчаклик билан ёзилган.

1922 йилда «Инқи lob» журналининг 3-сонида F.Зафарийнинг «Шарқ куйлари ва чолғулари» деб номланган мақоласи босилади. Бу вақтда

хозирги кунда ҳаммага мәлум бўлган А.Фитратнинг «Ўзбек классик мусиқаси ўтишинг тарихи» (1927 й.), Б.Раҳмон ва М.Харратовларнинг «Хораам мусиқий тарихчаси» (1925 й.) китоблари ҳали яратилмаган ади.

Мақолада F.Зафарий Туркистон куйлари умумий Шарқ куйларининг асли бўлганинг тарихини айтиб ўтади ва 200 га яқин куйларининг номини келтиради.

Биргина шу мақолани таҳлил қилиб, F.Зафарий ўзининг илмий изланишларида тўғри ва муҳим хулосаларга келганинг кўрамиз:

1. Ўзбек мусиқаси тарихи узоқ ўтмишта бориб таҳалинини Туркистоннинг турли қўшилоқ ва шаҳарларида бўлиб, ҳалиқ оғзаки ижодини ўрганиб, эртак, ривоят, ҳикоялар асосидаги даъишлийди.

2. Ўзбек мусиқасининг кўпкитламлигини ва сермазмунигини аниқ кўриб, уни уч гурухга ажратади:

а) биринчиси «Шарқнинг муштарак куйлари» деб аталган. Ўрга Осиё ҳалқларининг муштарак мулки бўлган Шарқ куйларининг асосийси

12 та деб номларини айтиб ўтади:

1. Раховий. 2. Ҳусайний. 3. Рост. 4. Ҳижоя. 5. Бузрук. 6. Кучак.
7. Ироқ. 8. Исфахон. 9. Наво. 10. Ушиноқ. 11. Зангула. 12. Буслик.

Уларнинг тузилиши, ўзига хос хусусиятлари, ижро этишини вақтлари ҳақида маълумотлар келтиради.

Зафарий шу гурухга онц эрон ва ҳинд куйлари ҳақида сўзлаб, уларнинг ҳам номларини келтиради ва шундай хулоса қўлади: «Шарқ куйлари юқорида кўрсатилгани каби 12 та бўлса ҳам, аммо Туркистонда олтигага тушуниб, «Шашмақом» деб номланган».

Макомларини Зафарий Туркистон куйлари деб атаб, уларнинг тузилиши ҳақида фикрлайди. Албатта, бундай маълумотларнинг келтирилиши F.Зафарий қадимий Шарқ олимларининг мусиқа санъатига доир рисолалари билан таниш бўлганингидан хабар беради;

б) ижинчи гурухга араб истилосидан аввал ва доимо бўлган ҳалик ижодидаги куй ва қўшиқларини, яъни фольклор асарларини киритади. Булар ҳақида шундай ёзишган: «...Ўзбекнинг ўз руҳи, ўз юрагидаги йил саёни турлук туўкулар таъсири билан чиқоришиб турган куйлар жуда ҳам қўпидир. Бундай куйларни Сирдарёда «терма», Фарғонада «реза» деб атайдилар». Айнан шундай куй ва қўшиқларни Зафарий яхши ўргангандан Элбек билан ҳамкорликда, 1925 йилда «Эл ашулалари» деб номланган тўйламни босмадан чиқарган;

в) учинчи гурухга Зафарий Туркистон куйларининг яна бир турини ажратади: «Туркистоннинг ўзида ҳам Шарқ куйларига ўхнатинцираб

ясалғон күйлар боралып» деб катор номларини келтиради. Бу гурхуга киригилган құшиқ ва ашулалар мақом йұлларыда ёзилған бўлиб, айрим жиҳатлари билан халқ құшиқтарига ҳам яқин туради (Мисол: Нолиш, Тирним, Гиря, Кұчабори, Каримқұлбеки, Қаландар, Роҳат, Гулёр ва ҳоказо).

Ўзбек мусиқаси тарқоқ ҳолдағынни Зафарий шундай таърифлайди: «...бизнинг Сирдарёда чолинадурғон күйлардан бальзисини Фарғонада билмайдилар. Фарғонадагини Сирдарёда, Бухородагини Фарғонада билмайдилар. Ҳар ҳолда текширилса, «икки ёрти бир бутун» дегандек, уннитилган күйларимизни топмоқ, билмагандаримизни билмоқ мумкиндиш».

Лемик, F.Зафарий түрли воҳалиннодаги құйларни ўрганған, тиққослаған, қиёгий таҳлиллар қылған ва ўзининг илмий күзатышлари асосида хulosалар чиқарған.

«Шарқ күйлари ва ҷолгулари» мақоласидан билишимиз мумкинки, F.Зафарий миллый мусиқа асбоблари тарихини ҳам пухта ўрганған, катор ҷолгуларининг номларини келтириб, уларниң тарқалиш ҳудудини, йўқолиб кетини арафасида турган аҳволини жамоатчиликка очиб берган.

Маълумки, 30-йилларга келиб, маданият майдонида миллий классик мусиқий меросга турли салбий, ногури муносабатлар авж олди. «Аланга» журналининг 1930 йил 1-сонида F.Зафарий «Ўзбек мусиқаси түғрисидан» деб номланған мақоласини чоп этади ва унда мумтоз санъатимизни илмий нуқтаи пазардан ҳимоя қиласи, оқлади. Шу сабабдан у мақолада келтирилган ҳар бир фикрни, хulosани кайта-қайта дашилдайди ва машҳур устоз санъаткорлар номидан тасдиқлайди.

Ижодий сафарлар чоғидаги илмий изланишлар натижасида F.Зафарий Фарғона-Тошкент ҳофизлик мактаби тарихини ўрганади ва, ўзининг таърифи билан айтганда. «Мусиқачилар шакараси»ни тузади.

«Ўзбек мусиқаси түғрисидан» мақоласига айнан шу жадвуд иловя қылған. Мақоланинг энг қынматли томони шундаки, унда F.Зафарий айрим изоҳлар билан жадвулнинг туб моҳиятини очиб берипта ҳаракат қылған.

«Мен мусиқамиз тарихини ўрганмоқ бўлиб Тошкент, Қўқон, Марғон, Ағриқон, Номонгон мусиқий усталари билан бўлғав мусоҳабам шатижасида шундай кўринадиким, ҳамма мусиқа усталаримиз бир ё икки восита билан машҳур Худой Берди устозга тақалади, бари уч-тўртагина Солиҳбекка боради. Тошкент, қуқон мусиқачилари қўқон хони Худоёрхоннинг маҳрами Ашур Али Маҳрам шогирдлари бўлиб, (у эса) Худой Берди устозининг шогирди экан. қолғанлари эса Худой Берди устозининг бошқа шогирдларидан таълим олғаплар», – деб ёзди F.Зафарий.

Амир Умархон замонида (1225 ҳ.) Хоразмга бориб мусиқа илмини ўрганиб келган машҳур қашшарлик Худой Берди устоз ҳақида қизиқарлы маълумотлар келтирилган.

Бу уетоз хон саройилда хизмат қилиб, күнгина хонаодаларға сабак берған на шу туғайли мусиқага ракбат орта болылатын экан. «Хатто Умархондан сұнг Мадалихон мусиқага жуда ҳам ҳаваслы бўлиб, Урганчдан Солиҳбек деган чолғучи ва Мўминбек деган чолғу усталарини чақиририб мусиқа тарқалишига сабаб бўлади» – деб ёзди Зафарий.

Шу маълумотларни асосдан учун Зафарий бир нечта далилларни көлтириши лозим томган. Бу борада хивалик Мұхаммад Юсуф Девонзода, самарқандык Ҳожи Абдулазиз Расулов ва тошкентлик Сайд Аҳмадхон каби машҳур мақом усталарининг сұлдарини көлтирали. «Самарқанддагы Мусиқа на хореография институтининг муаллималарыдан Мұхаммад Юсуф Девонзода билан сүйлешганимда, – деб ёзди Зафарий, – Худой Берди деган бир қашқар(л)и бундан таҳмин 150 йиллар пілгары Урганч(га) келиб, уйлапниб 18 йил мусиқа илмини ўрганиб, сұнг Фарғона(га) бориб тұхтаб колған экан». F.Зафарий Матюсұф Харратов бу маълумотларни экси устолардан эшиттейлигини айтты үттеп.

Самарқандык ҳофиз Ҳожи Абдулазиз ишодыда Фарғона-Тошкент мақом йўлдарини сезиларлы ақамиятта зөвлөтиң қадаға F.Зафарий күйнәдигичча ёзди:

«Ҳожи Абдулазиз ўртада бир уста иоситаси билан урганичык Едуб Дарчига боради ҳам Фарғона йўлдарини Ашур Али Маҳрамдан таъзим олиб ўзи мухаммас бойлаб ўзаштириб олғаннан ўз оғзи билан сўйлайды».

Мақола ёзилған вактда 78 ёшин қарыштыган, кўп устоларни кўрган тошкентлик сағъаткор Сайд Аҳмадхон ҳам бу масалада шундай деган экан: «..бизнинг мусиқада Урганч ва қашқар таъсирі бор, чунки кўп мусиқа усталаримизнинг устаси Худой Берди уетоз қашқарлык. 18 йил Урганичда мусиқа ўрганиб Умархон замонидә Фарғонага келиб қолған, ундан чиңдик шогирдлар ҳозирги ҳамма мусиқашуосларимизнинг устози».

Максур мақолада F.Зафарий яна қатор мұхим илмий құзатнушларини қыллади. Бу ҳам бўлса у араб-эрон таъсиридан аввалроқ қўшинимиз Хитой мусиқасининг жуда катта ақамияти бўлғанларгини таъкидлайди ва араб истилосидан бурун Шарқдаги турли миллатлар орасыда кучли алоқа бўлғанларини эслатади. Шу сабабдан «Ҳозирги мусиқамизды ҳатто эрон ва ҳиндлашган бўлса-да, Хитой таъсирини кўрамиз», дейди у.

Шу фикрга қўшимча қилиб Зафарий «Истар мақом, истар классик йўлларимизда жуда кўп «Қашқарча» ва «Мўғулча» деган қўшимчалар ҳам «Чапандозлар» учрайди, мана булар албетта ўз томонимиздан қўшилган бўлишига шубҳа йўқ», деб таъкидлайди.

Олим Хитой ва Туркистан ўртасидаги ўзаро маданий муносабатлар тарихини ўрганиш туркй халиқларнинг мусиқа тарихини ёритишга кўмак

бера ни деган фикрінде келади. Бұл фикрінің иелогелі тұғырылғынның қозғарғы күнненін етакчи мәнбаптуное олимлары құм тасудың дайындар Мәнбаптуное олим қосымшасы Содиқов «Қадимғы әзмә әңгірліктер» тұпламасында шуңдай жағдай: «Үрге на Марказий Осмө халықтарниннің исломдан бурунғы тарихиниң үргашында құдымты хитой мәнбасы, айнаса, хитой сийбұлақтарнинң үлкемесінде қылғын сабжатлары ассоциа битилған әздәмекшілер шекте ахэмиятта зета».

Маңғолада F.Зафарий бир түгірі ғояни шагары суради. У мусиқа саңызының үзінгі хослигидан көлиб чириб, әдәр бир мусиқа асари яратылғаннан сүнг, албетте, үзінгі маңбасын турмайды, кимдір томонидан мұкаммамалығын тирильеді. Үзінгі тиғындылардан көли бұзмайды, деб ҳисоблаган.

Боңдача сұлар ила тағырифлаганда, мусиқа асари бу жөнли жараён, шаңт үттін сары ишін жалвалар билан тоғланады. Ұзбекистоннинг түрли өзеккаларыда Шары құйлары үзінгілдерге дүк келиб, түрдің қиёфаларға көлиб қолтан деб, Зафарий Тошкенттің машхур таңбурчысы Мұлла Шобароттің сұларнин көлтирады: «Бизнің мусиқа йүлларимиз (сүз Фарғона-Тошкенттің үзінгілдері - Б.М.) күшроқ Үрганч таъсирида бұлса-да, қашқар таъсиридан қам қоча олмаган. Иккала таъсир остида бұлған мұғнижіміз ұз руҳимізге күра бир қанча қочирик ғана тузатындар билан яхшигина сидлиштанды. Бухоро, Самарқанд, Хива йүлларидан катта айрмана билан айрылады».

Үзүмшарың саңызы ҳар жойда үзінгі хос ранғлар билан сайдалланған да, Зағирийнің сұлары билан айтаңда, «ұз руҳимізге күра үзланыптырылған, ямын үзбекланыптырылған». Шу сабабын Фарғона-Тошкент маңын йүллары Эроқ, Озарбайжан, Бухоро йүллары билан солишилтерганды катта фәрқ қылада. «Фарғона на Тошкентде күшроқ Шапимақом йүллари деб Баёт, Дуюх, Сегох, Чоргох, Насрұлло, Шахюз құйларнин атайдылар. Күкөн, Аңдженонда бұларға Бұлрук, Ушшоқ, Ироқтарнин ҳам күшадылар. (...) Классик мусиқа нұлдарини билүвчилар ҳар шақтарда тошилады», деб ёзади Зафарий.

«Ўзбек мусиқаси тұғрисінде» маңыласында айтиб үтгапшаримиздан тапқары жуда поёб ва қызындарлы тарихий мәдениеттілар көлтирилген. Масалан, Мадалихон үзін яхшигина чолғучи ва бастакор бўлиб, ҳозирғи замонгача етиб келган «Мадалихон» деган күйин чиқарғанынини ва уннің яқин бекларидан бўлган Каримқулбек деган инсон «Каримқул беги» күйини басталағанын айтиб, «бу давр бизнің мусиқамызның охирғи энг күтарилилган вақти бўлғанынини аа ҳозирғи күн, балки ҳамма мусиқа усталаримизни етқазаб берган бўлғанынини» таҳмин қылади.

Тадиңкөтчи «Мусиқачилар шажкарасы»дан үрин тоғланған ҳофиз ва бастакор Зебо Пари ҳақида ҳам әсга олади: «Бухоро, Самарқанд ва Фарғона йүлларидан күп күйларнинг авжы «Зебо Фарп» аталады, ким

уни кўйкон мусиқачилари мапхур Худой Берди ўстоз ишогирди қўйконлик Зебо Фяри деган ҳофиз (ашулачи)га нисбат беринга жуда қаттиқ турадирлар (нисбат бермоқ – бирор кимса ёки нарсага олиб бориб боғлимоқ – Б.М.)

Мазкур мақола босилган «Аланга» журналини варақлаб, биз бир зарур маълумотта эга бўлдик. Бу ҳам бўлса журналнинг 2-бетида идора томонидан берилган F.Зафарийнинг тузган жадвалига тегишли «Муҳим тузатиши»дир: Матъум бўлдикни, ҳозирги кунда мақомшунос олимларга ташниш бўлган шажарада қатор сезиларни хатолар мавжуд. Топилган тузатинилар шажарани илмий жиҳоятни чукур ўрганишини мақсад қылганлар учун жуда аҳамиятли эканлигини ҳисобга олиб, маърузанини ёёма мятнида иловада тўлиқ келтиришини лозим тоғдик. F.Зафарийнинг фақат икки мақоласини ўрганиб биз қатор хулосаларга келдик.

F.Зафарий адолатли ва зиёли писон сифатида тарихни манбалар, ҳаққоний далиллар асосида, фактларга сунниб, холисона ўрганиши кераклигини жуда тўғри ҳис этган ва амалда қўллаган.

Бу соҳа бўйича аниқ матъумотлар қолмаганилиги учун ва асрлар мобайнида ўзга маданийтлар таъсирида ўзгариб келган ўзбек мусиқасининг насларини бошقا юртларда яшовчи туркистонлик шоирлар ижодидан тошиш мумкинлигини айтиб ўтади ва ўзи шунга амал қиласди.

Унинг мақолаларига илмийлик хос бўлиб, улар асосан ишботланган далилларга сунниб ёзилган. Ваёт кўрсатдикни, ўзбек классик мусиқасини ўрганиши борасида F.Зафарий тўғри хулосалар қиласи.

Афсуски, бу камтарин, зуко мусиқашунос олимга барча илмий таъкидиларини жамлаб китоб шаклини келтириши учун па имконият ва па умр етган.

F.Зафарийнинг мусиқашунослик ижодини ўрганиши XX аср мусиқа тарихини тўла ва ҳаққоний ёритишига, шу билан бирга мақом санъати спирларини англаб этишга кўмак беради, деб ўйлаймиз.

МУҲИМ ТУЗАТИШ

«Ўртоқ Зафарийнинг «Ўзбек мусиқасин тўғрисида» мақоласига онд 42-саҳифадаги жадвалда қуйидаги хатолар кетган: Шажаранинг ўнг томонидаги Ашур Али Маҳрамдан нуғтали чизиқ билан тушган кўндаланг турган қатор катакларда кўрсатилган биринчи катак янглиши – Фозил Чўлоқ, 2-си Ҳожи Абдулазиз бўлиб ёзилиб колган. Шунин биринчисини Ҳожи Абдулазиз, 2-сини Ҳожи Раҳим кул деб ўқилсан.

Чар томондан шу қатордаги кўндаланг катакларга чизиқ ўқладар чандан ўнга отилган, бунни ўнгдан чапга деб ҳисоблансан.

Шажарала Худой Берди устоз билан Ашур Али Махрам ўртасидаги тұдалар орасында Орынқ Ҳофиздан чизис үк Отая Ҳұжага түшінген, шуны Уста Мажидға деб ҳисобланған.

Худой Берди устоздан чиңқан шогирдларни ўнг томондан ҳисоблағ 2-сідан чиңқан шогирдлар; юқоридан пастта бириңчесі Мадали Ҳожи бўлмай Каримбек Ҳожи, 2-си Жўра Хон бўлмай Вали Хон Тўра, деб ҳисобланған. *Идора*.

ВИКТОР АЛЕКСАНДРОВИЧ УСПЕНСКИЙ (1879–1949)

Виктор Александрович Успенский – композитор, мусиқа этнографи, педагог, жамоат арбоби, Туркманистан (1929) ва Ўзбекистон (1937) халқ артисти, профессор (1934), санъатшунослик фанлари доктори (1943).

В.А.Успенский 1879 йыл 31 августда Калугада давлат хизматчысы оиласыда туғилды. Күп ўтмай уларнинг оиласи Ўрга Осиёга, Ўш шаҳрига (Қыргизистон) кўчиб ўтади, В.А.Успенскийнинг болалик даври шу ерда ўтади. Отаси уни болалик чоридан скрипка чөлғусыда чалишга ўргатди ва унда мусиқага нисбатан муҳаббат ҳиссенинг уйғотди. Оренбург кадетлар корпусыда ўқиши биллари (бу чор Россиясидеги сара таълим тизими ҳисобланған) Успенский мусиқа билан шуғулланишини давом эттириди. Бу ерда у ўқишидан бўш вақтларида роял, дамли чолгулар оркестрида геликон, торли чолгулар оркестрида контрабас чаларди. 1898 йилда, кадетлар корпусында ўқишини тутаттандан сўнг, Успенский Елисаветград юнкерлар билим юргига ўқишига киради. Мазкур билим юртини тутатиб, у зобит сифатида Кавказда (Лепинакан шаҳри, 1900–1904) хизмат қиласиди. 1905 йили Германияда бўлган кезлари бир йил давомида Лейпциг консерваториясининг эркин тингловчи талаабаси бўлган. Успенскийнин ҳеч қаочи мусиқани профессионал даражада ўрганиш истаги тарик этмаган.

1908 йилда В.А.Успенский Петербург консерваториясига композиция бўйича А.К.Лядов синфиға ўқишига киради. Бир вақтнинг ўзида арфа синфида профессор Е.А.Вальтер-Кюнеда ўқииди. Лекин Петербургнинг нам ва зах об-ҳавоси қаттиқ шамолланиш ва ўникасининг касалланишига сабаб бўлади. 1910 йилда Успенский даволаниш учун Давос (Швейцария)га жўнаб кетади ва бир оз вақт ўтга, Петербургта қайтиб, консерваториядаги ўқишини энди фақат композиция бўйича, давом эттиради. А.К.Лядовнинг композиция синфи (у ўз павбетида Н.А.Римский-

(Корсаковда ўқыган эди) В.А.Успенскийнинг келәжакдаги педагогик фаолияти учун мустақам асое вазифасини ўтиди. А.К.Лядовнинг композиция синфини, шуннингдек, Б.В.Асафьев, М.Ф.Гнесин, И.Я.Мясковский, С.С.Прокофьев, В.М.Беляев ва бошталар ҳам ўциб тутаттан эдилар. В.А.Успенский консерваторияни 1913 йылда тутатди ва «эркин изходкор» унвонигэ эга бўлди. Мунтазам армия зобити сифатида 1914—1917 йилларда В.А.Успенский биринчи жаҳон урушида қарашади.

1917 йылда Петроград консерваторияси бадий көнгашининг қарори билан унинг ректори А.К.Гладунов бошчилигиде В.А.Успенский «маҳаллий халқ үйинчилари на халиқ мугнига спигитини ўрганиши учун Кавказ ва Туркистон шаҳар ва қишлоқларига» жўнатилди (1917 йил 20 сентябрдаги хизмат сифари гунохномасидан кўчирма). Шу тарада эди Успенский учун ўз ҳайтини умрининг оқиригача Успенскийлик даври ўтган жойлар билан болжаги мусиқа этнографи, педагог, композитор сифатидаги янги, кўп қиррали ва самарали фаолияти бошланди.

Ўзбекистонда В.А.Успенский Тошкентдаги халиқ консерваториясининг ташкилотчиларидан бирин бўлди (1918). Унинг ўзи бу ерда назарий фанлардан дарс берди. 1920 йылда у Маориф қалиқ комиҷчарлиги қонида мусиқий-этнографик бўлим ташкил этишда фаол иштирок этади. Ўзбек халқ қўшиқлари, куйларини ёзib ола бошлиайди, халиқ консерваториясида фольклор хонасини ташкил этади ва Тошкентда туркум этнографик концертлар ўтказнида ташаббус қўрсатади.

1923 йылда Успенский Фитратиниг таслиғига кўра Бухорадаги Шарқ мусиқа мактабида ишлайди. Бу ерда танбурчи Ота Ниёс ва ҳофиз Ота Жалолдан тарихли биринчи марта Шашмақомининг исти ҳузвини амалга оширади («Олтита мусиқий поэма (мақомлар)» А.Фитрат ва Н.Н.Миронов таҳрири остида. Бухоро, 1924).

Ундан чагири — В.А.Успенский, Ота Жалол, домлы Ҳалим Ибодов, Ота Ниёс, Матъуфжон Тошпӯлатов, Ниёзжон Ражабов

Этнографияга онд ишлардан ташқари Успенский Ўзбекистонда биринчи мағуга халиқ куйларини гармониялаштирди, бу куйлар симфоник

оркестр ижросизга концерт саҳнасидан жаранглази («Ўрта Осиё ҳалиқларининг тўртта куйи», 1934). 1928–1934 йиллар мобайинида Успенский Тошкент мусиқа техникумидаре берди, 1934 йилдан ҳайтини охиригача Олий мусиқа мактабининг профессори лавозимида ишилди, бу мақтаб 1936 йилда Тошкент консерваториясига айлантирилди. 1932 йилдан бошлаб бир вақтини Узбек Успенский Санъатшунослик илмий-тезисирни институти мусиқа-фольклор набиғетиди илмий ходими сифатида ишилди.

В.А.Успенский композиторини ишолида ҳалиқ қўшиқ ва қўйларини цайта ишланган мисалинчига доим ўзи ахтиёткорлик ва эътибор билан ёндашарди. У ҳалиқ мелоси, оҳангларини бузмасдан, фольклор намуналарида ўз асарларнинг фойдаланишига ҳаракат қўлди. Шу тарзда цайта ишланган қатор ҳалиқ қўшиқ, ийлари ҳамда овса, хор, фортепиано ва симфоник оркестр учун оригинал асарлар пайдо бўлди.

1934 йилда Успенский томонидан «Фарҳод ва Ширин» мусиқали драмаси яратилди (А.Навоий достони асосида), унда у Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб кичик симфоник оркестр ва вокал ансамбларида фойдаланди (1936 йилда иккинчи таҳрирдаги варианти ва 1937 йилда Г.Мунзель билан ҳамкорликда опера яратилди). Симфоник оркестр учун «Ўрта Осиё ҳалиқларининг тўрт куйи» (1934), «Ўзбекча поэма-рапсодия» (1944), «Турсмайча каприччо» (1945), Алишер Навоий хотирасига «Лирик поэма» (ўзбек ҳалиқ чоргулари ва якнахон хонандалар билан, 1947); фортепиано учун «Новелла» (1947) ва б.; болалар драматик пьесалари – Ш.Садулуланинг «Ерштош» (1943, ёш томошабишилар театри, Тошкент), Ҳ.Олимжоншининг «Муқаддис» (Г.Мунзель билан ҳамкорликда, 1943, Ҳамза номидаги ўзбек драматик театри, Тошкент)га мусиқа ва бошقا асарларида В.А.Успенский ўзбек ҳалиқ мусиқаси, унинг оҳангларидан жуда табиий равишда фойдаланди, уларни полифоник ва гармоник воситалар билан моҳирона ўйгулаштирилди, бу билан ўзбек қўновозли мусиқасини бойитди ва унинг ривожланиши сари йўл очиб берди.

Самарқанд Мусиқа ва хореография институтининг биринчи биттирувчилари – Т.Содиқов, Ш.Рамазонов ва М.Ашрафий

Ўзининг мусиқий-этнографик ити бўйича В.А.Успенский Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти билан, яйниңса 1932 йилда институт Самарқанддан Тошкентга кўчиб келган вақтдан бошлаб, яқиндан алоқада бўлди. Тадқиқот ишларидан ташқари, ўша йилларда институт шунингдек таълим муассасаси вазифасини ҳам бажарап эди. Унда Т.Содиқов, М.Бурхонов, М.Лашрафий, М.Левиев ва бошча бўлажак атоқли композиторлар таҳсил олганлар. Институтда ўзбек мусиқасидан Ота Жалол Носиров, Домла Ҳалим Ибодов, Абдураҳмон Умаров, Абдуқодир Исмоилов, Аҳмаджон Үмуразоқов, Матюсуф Ҳарратов ва бошқа ажойиб созинда ва ҳофизлар даре берипарди. Институт директори Н.Н.Миронов билан В.А.Успенский 1922 йилдан 1928 йилгача биргаликда Тошкент, Бухоро ва Самарқанд вилоятларининг турли туманларида мусиқий фольклор намуналарини тўплаш бўйича экспедиция ўюнтирилар. В.А.Успенский, шунингдек, йирик мусиқашунос В.М.Беляев билан яқиндан ҳамкорлик қиласди, унинг ана шу ишларидан бири – «Ўзбекистон мусиқиа чолғулари» 1933 йилда чоп этилди. Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтининг В.А.Успенский раҳбарлик қилган мусиқа-фольклор бўлимида унинг энг яқин ёрдамчилари бўлган Е.Е.Романовская ва И.А.Акбаров мусиқа фольклорини тўплаш бўйича ўтказилган кўплаб экспедицияларда ҳам у билан бирга бўлдилар.

В.А.Успенский ва И.Акбаровлар Шораҳим Шоумаров изкорсидаги халиқ мусиқасини фонографга ёзиши пайтида. 1947 й.

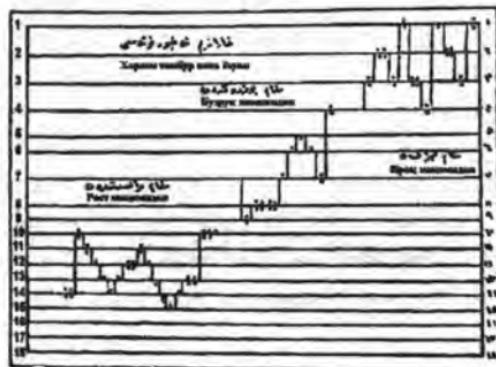
В.А.Успенскийнинг мусиқа материалини нота ёзувига аниқ ва пухта тушира олишдаги нозик эшитиш ва ажойиб қобилияти унга ўзбек мусиқасининг юзлаб намуналарини сақлаб қолиши имкониятни берди. Унинг мусиқа фольклори ёзувлари «Олтига мусиқий поэма (мақом)» (М.-Бухоро, 1924), «Туркманча мусиқи» (В.М.Беляев билан ҳамкорликда, М., 1928, Ашх., 1979), А.Навоий матнига мусиқи» (1940), «Ўзбек вокал мусиқаси» (1950) каби тўпламларда чоп этилган. Шунингдек, В.А.Успенский томонидан хоразм табулатураси, танбур нотацияси (нота

чизиге) ёзіб олинган ва тақдим этилған, ушбу иш күпілаб талқиқотчилар томонидан, жумладан уннинг шогирди Илөс Акбаровнинг тадқиқотларида ўрганилған.

Е. Е. Романовская ва Х. Мұхамедовалар Лутфі Сарымақова пәннендердеги құниңдарни әнш пайтда. 1931 й.

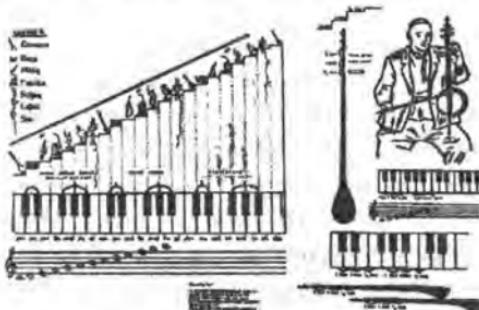
Юқорида айтиб үтилганидек, Санкт-Петербург консерваториясы, жумладан ўз навбатида Н.А.Римский-Корсаков А.К.Лядов каби йирик вакиллари тимсолидаги таълим тизими В.А.Успенский педагогик фаолияттининг асосини ташкыл қылған. Ўзбекистон мусиқа билим юртіда В.А.Успенский қатор мусиқий-назарий фанлардан, гармониядан дарс берді, ўз ўқувчиларида халқ изодиетига нисбатан қызығыш ва муhabbat үйретdi. Ушбу фанлар бүйіча ундан сабоқ олған күп сонын ўқувчилари орасыда Тошкентдеги Туркистан халқ консерваториясыда Юнус Ражабий (1919—1923), Тошкент консерваториясыда Илөс Акбаров (1936—1941) уннинг мактабининг энг еркін вакиллари ҳисобланған. Күриниб турибдікі, ушбу мусиқачилар ижодда ўзбек халқ мусиқасини ижро этиш, ўрганиш ва потага олиш мұхым аҳамият касб этади. Илөс Акбаров кейинчалик В.А.Успенскийнинг мусиқий-этнографик фаолиятта унга биринчи ёрдамчи бўлди.

Хоразм нота әзуви

Мусиқа педагогикасында үқиттин маңсағыда В.А.Успенский томонидан 1930 йылларда иккі ва түрт күл учун мақом да халқ мусиқасы арасында унча катта бұлмаган фортепиано асарлари түпнамы тайёрланады. Ушбу фортепиано нысандары қойындырылар: «Мискин», «Мұхаммаси Ирек», «Санти Ажам», «Самон Дугоҳ», «Аскария» – иккى құлда ижро этиш учун; бөшің түпнамалары «Уфар», «Баёнчи», «Найларам», «Усмония», «Ражабий» – түрт құлда ижро этиш учун.

Мусиқа назариясынан бүйінча, мусиқа назариясіннинг бошланғыч маңдымотлары (ұлчов, такт, уларнинг иомлапашы, поталарнинг бүлшінші, уларнинг қалитлаударындағы нота чизиқтарында жойлашушы, фортепиано клавишатрасы, дотор пардаларында жойлашушы ғана б.)ни ұзаштырыш үчүн В. А. Успенский томонидан олтита безакдор услугубий жадвалдар тайёрланған. Улардан бирини мисол тарихасыда көлтирамиз.

В.А.Успенский томонидан тузилған мусиқи-услубий жадвали

Мусиқа таълими учун бөшің услугубий құлланма «Мусиқији домино» күриншилдеги қызықарлы ўйин әди. У домино күриншилдеги алохіда түрері бурчаклы карточка ёки таhta찰ардан иборат бўлиб, уларда қўшиқнинг сўз билан бирга иккى такти ёзилган бўлади. Ўйин шигирокчиликнинг вазифаси улардан яхлит қўшиқни тўғри кетма-кетликда тузиб чиқицдан иборат.

Таниқли мусиқа арбоби В.А.Успенскийнинг бутун ҳаёти ва ижоди ўзбек мусиқасини ривожлантирип, мусиқа фольклорини түпнаш да педагогик фаолиятта бағишиланған әди. Бутун мусиқа жамоатчилиги унинг 70 ёшинин тантанали күтиб одишига тайёргарлик кўраёттанида – 1949 йыл 9 октябрда В.А.Успенский вафот этди. Тошкентдаги Республика ихтиесе слаштирилган мусиқа академик лицейига В.А.Успенский номи берилганды.

ЮНУС РАЖАБИЙ (1897–1976)

Юнус Ражабий – республика мусиқа санъатини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган бастакор, созандо (най, дутор), ҳофиз, мусиқа фольклори тўпловчи, халиқ ансамблари ташкилотчisi ва раҳబари, Ўзбекистонда хизмат кўрсанган санъат арбоби (1939), Ўзбекистон халиқ артисти (1953), Давлат мукофоти совниздори, Ўзбекистон ФА академиги (1966).

Юнус Ражабий 1897 йил 5 январда Тошкентининг Бешёоч даҳасидаги боғбон ва қассоб Ражаб Саримсоғов оиласидаги туғилди. 7 ёшидан бошлаб эски усул мақтабида ўқинни бошлиди ва 1910 йилда уни тутатди. Кейин 3 йил давомида мадрасада ўқиди. Бу ерда у ўзбек поэти ижодиётни намуналарини катта қизиқиши билан ўрганди.

Юнус Ражабийда мусиқага бўлган муҳаббат жуда эрта намоён бўлди. Ўз жадаликларида ёзишича, болалигида мусиқага қизиқишни сезган Шукур акаси унга дутор сотиб олиб беради. „Ўша йилларда акам Ризиқи Ражабий моҳир танбур ижрочиси эди. Мен аста-секин у билан бирга турли тадбирларда чиңа бошладм¹“. Шунингдек, Юнус Ражабий Мирза Қосим, Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Шораҳим Шоумаров, Абдусоат Ваҳобов, Ҳожи Абдулазиз Расулов, Домла Ҳалим Ибодовларни ўзининг устози деб ҳисоблайди. Ушбу таникли санъаткорлардан Юнус Ражабий маҳом, халиқ қўшиқлари, уларни чуқур тунуниб стип ва моҳирона ижро этинга ўрганди.

Ҳожи Абдулазиз
Расулов
(1852–1936)

Мулла Тўйчи
Тошмуҳамедов
(1868–1943)

Абдусоат
Ваҳобов
(1875–1934)

Домла Ҳалим
Ибодов
(1878–1940)

¹ Ўзим ва ҳамкасларим ҳикрида // Ўзбекистон санъати, 1987, 3-сони.

Улардан күнлари Юнус Ражабийга Туркистан халқынан консерваториясыннан бүлімнен үкісін көзләрі (1919—1923) даре берғандар. Назарий фанлар бүйічесі бу ерда у В.А.Успенскийнан таҳсил алды. Туркистан халқынан консерваториянын тутатылғандан сүнг, 1923 йылдан 1927 йылғача Юнус Ражабий йүлланма бүйічесі Самарқандада мусиқа үйінде ойнап көздейді. Самарқандада Юнус Ражабий устози Ҳожи Абдулазизда изжарлық маҳоратини тақомиллаштырып устида ишилашда давом этди. Түрлі изжарлық услугаларының ұлалаштыруды, Шапимақомни, устози юксак маҳоратты билген изжер заттар «Гулзарым», «Болбасын», «Бокурғоний» па болып құшынан шылдарни чуқур үрганды.

1927 йылда Ўзбекистан Радиокомитети очылышы билан Юнус Ражабий халқынан өткізу анықталып (кейинчалық халқынан оркестри) ташкил этиши учун Тошкентте тақлиф қыллады да унга бадий раҳбар этиб тайинланаады (1927—1942, 1945—1959). 1942—1945 йылларда Юнус Ражабий Янгийүл мусиқали драма театрининг мусиқа раҳбары бўлуб ишилайды. 1959 йылда Юнус Ражабий радио қонида мақомчилар ансамблиниң ташкил қылады да ҳаётининг охиригача унга раҳбарлик қылади.

1939 йылда ташкил этилган халқ артисти Лутфихоним Саримсоқова раҳбарлығыда дугорчи қызлар ансамбліге турли асарларни изжер этишида Ю.Ражабий жуда катта услубий ёрдам күрсатды.

Устозлардың да үйінде ойнап көздейді, Ю.Ражабий үзбек музикантарының доимий тақомиллаштырылған бордуда. 1934 йылда у Тошкенттеги мусиқа мектебининг тайёрлек курсида, 1940—1941 йылларда же Москвада Композиторлар уюншасы қоянында бастакорлар курсида үйиди, бу ердаге үйітүвчилар уннан айниңса сольфеджио, мусиқа диктантларын өзине бүйічесі юқори шығындорға зерттеуден көзделді. (Ушбу курслар раҳбары В. С. Виноградов эсдаликларига қаранг)².

Мусиқа асарларини яратып көздейді профессионал композиторлар (В.Успенский, Г.Мунель, Б.Надеждин, Н.Миронов, Б.Зейдман, Т.Содиков, Д.Зокиров, Б.Бровцов, О.Халимов) билан ҳамкорлықда ишилаш Юнус Ражабий учун катта мактаб национализмнан үтады.

Юнус Ражабий ажайиб, таъсиричан овозга, пай да дугор чолғуларидан мөхирона иккөншінші техникасынан зерттеуден көзделді. У жуда катта маҳорат билан «Гиля», «Ушишоқ», «Күча бөғи», «Эшвой», «Курд», «Қаландарий», «Гуләр-Шахпаз», «Баёт», «Дугоҳ Ҳусайний», «Чоргоҳ», «Мискин», «Насруллоий» па-

² И. А. Акбаров. Юнус Ражабий / Туркестан мұхаррір-тұтушылары В. С. Виноградов. М., 1982 (рус. тилиде).

бошқа күйлаб ашула, күйлар, мақомлардан парча ва қисмларни юссак маҳорат билан ижро этарди. Овогининг мулойимлиги, тембр бўёғларини нозик ҳисе этиши унга шу даражада керакли вокал тембрига эришин имкониятини берардиги, у ҳатто бошқа ижрочилар овозларига тақсилди қила олар эди. Адабий манбаларда шундай воқеа баён этилади: радиоэнтитишиларнинг биринча Юнус Ражабий республиканинг танилди ҳофизи Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов ўрнига чиқишига тўғри келади. У буни шундай маҳорат билан бажаредиги, бу алмашувни ҳеч ким сезмайди, Мулла Тўйчининг ўзи эса Юнус Ражабийни бу муваффақиятли ижро билан табриклайди.

«Субхидам», «Елиз», «Сайназ», «Фирон», «Ораз», «Беги Султон» ва бошқа ҳалқ-профессионал йўналишидаги йирик қўшиқларни тиклаш, қайта ишиш ва ижро этиш Юнус Ражабий ижодига мансуб. Юнус Ражабий Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб ҳалиқ қўшиқлари асосида «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид, 1922–25, Ш.Шоумаров билан ҳамкорликда), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид, 1926), «Рустам» (У.Исмоилов, 1933), «Абаз» (А.Хидоятов, 1935), «Холисхон» (Ҳамза, 1940) ва бошқа спектаклларга мусиқалар яратди. Профессионал композиторлар билан ҳаммуаллифликда «Қасос» (Ўйғун, 1941, Б.Надеждин билан ҳамкорликда), «Қўчқор Турдиев» (С.Абдулла, Чустий, 1942, Н.Миронов билан ҳамкорликда), «Муқанна» (Ҳ.Олимжон, 1943, Г.Мушель билан ҳамкорликда), «Нодира» (С. Қосимов, Я.Маматхонов, 1942–43, О.Ҳалимов билан ҳамкорликда), «Ўғил уйлантириши» (Ҳ.Ғулом, 1964, Б.Зейдман билан ҳамкорликда), «Навоий Астрободда» (И.Махсумов, 1968, Сайфи Жалил билан ҳамкорликда) каби қатор мусиқали драмалар яратди. Композиторлар Б.Зейдман, Д.Зокиров ва Т.Содицов билан биргаликда Юнус Ражабий «Зайнаб ва Омон» (1958) операсининг яратилишида иштирок этди. Машҳур «Фабрика ялласи», «Бизнинг даврон», «Мирзачўл тўйи», «Ўзбекистон», «Янгарасин гулёр», «Дугоналарга», «Қадаҳ», «Кошни», «Гул сочар», «Жудо», «Рагъонланмасун», «Чапандоз», «Куйгай» қўшиқлари ва «Ўйин баёти», «Ўйин дугоҳи», «Пахта» ва бошқа раңс куйлари Юнус Ражабий қаламига мансуб.

Ҳалиқ мусиқасини чуқур билдиш, амалий фаолиятдаги катта тажриба, мусиқий товушларни фарқлаши, ижоийиб әслаб қолниш қобилияtlари Ю.Ражабийга ҳалиқ, ҳалиқ-профессионал ва бастакорлик (Ҳамза, Т.Жалилов, К.Жабборов, Н.Ҳасанов, С.Калонов, Ф.Содицов, М.Мирзаев ва б.) мусиқа ижодиёти намуналарини нота ва аудио ёзувлари орқали бизгача сақлани имкониятини берди. 1939 йилдаёт; Е.Романовская ва И.Акбаровлар томонидан тузишган «Ўзбек ҳалиқ қўшиқлари» тўпламигта ҳалиқ мусиқа ижодиётининг унинг ўзи потага туширган 29 та намунаси киритилган

эди. 1955–1959 йилларда Юнус Ражабий «Ўзбек халиқ мусиқаси»нинг 5 та жилдини (муҳаррир И.Акбаров), 1966–1975 йилларда «Шашмақом»нинг 6 та жилдини (муҳаррир Ф.Кароматов) тайёрлашда монументал ишни ямалга оширди, 1970 йилларда «Шашмақом» тўлиқ аудио ёзувининг бир неча адади чиқарилди. Ушбу тўпламларниң барчаси буюк истеъод ва улкан меҳнат натижаси бўлиб, улар мусиқа санъати, фани, шунингдек мусиқа педагогикасида бебаҳо қимматта эга. Мазкур тўпламлар асосида мусиқачиларниң кўплаб авлодлари таълим олиб келмоқдалар. Юнус Ражабийнинг фольклоршунослик ва илмий изходи ҳақида, у ўз ҳажми ва яхамияти бўйича бир бутун институт фаолиятига тенг келаётган дагмикада ишларни амалга оширганлиги айтилади. Юнус Ражабийни ўзбек мусиқа санъатининг Алишер Навоийси деб атапади. Буюк ўзбек санъаткорлари Т.Содиқов, Д.Зокиров, Д.Соатқулов, Ф.Содиқов, Н.Ҳасанов, К.Жабборов, С.Кялопов, К.Мўминов, О.Иномхўжаев, О.Алимаҳсумов, Т.Алимов, Б.Давидова, К.Исмоилова ва бошқалар уни ўзларининг устозлари деб ҳисоблашади.

Юнус, Раҳматов ва Исҳоқ Ражабийлар. (Н.Басқаков сурати)

Юнус Ражабий томонидан яратилган мактаб ва унинг иёб изходий фаолияти ўзбек миллий мусиқа санъати ривожида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қиласди.

Ўзбекистон маҳомчилар ансамбли, Жиззах мусиқалии ва комедия театри, педагогик коллеж, кўча, метро бекати, Тонкентдаги уй-музей Юнус Ражабий номи билан атвади.

Юнус Ражабий ҳаёти ва изходи ҳақида ҳужжатли фильмлар яратилган (1967, 1990, 2001, 2007), «Ражабийхонли» илмий-амалий конференциялари ўтказилади, 2001 йилда Юнус Ражабий маданий маркази ташкил қилинди, у ҳақида кўйиндаги китоблар чоп этилган: Аҳмедов М., Юнус Ражабий, 2-нашри, Т., 1980; Акбаров И. Юнус Ражабий, М., 1982; Ражабийхонлик, Т., 1993, 1994 ва бошқалар.

БОРИС БОРИСОВИЧ НАДЕЖДИН (1905–1961)

Борис Борисович Надеждин – композитор, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1950), профессор, биринчи ўзбек композиторларнинг устози.

Б.Б.Надеждин 1905 йил 4 майда Смоленск шаҳрида турилди. Олти ёшида у оиласи билан Ярославлга кўчиб ўтади, бу ерда унинг отаси Земский Управа (Вилойт Башқармаси)да халқ таълими бўлими муддири этиб тайинланади. Б.Надеждиннинг мусиқага бўлған муҳаббати эрта намоён бўлди. У қизиқини билан, узоқ вақт мусиқа тингларди, дўмбирада, гитарада, роялда таниш кўйларни чала оларди. 11 ёшидан бошлиб Москва консерваториясининг А.Н.Скрябин сиптишини медал билан тутгаттан, ажойиб инаниночи ва педагог Анна Васильевна Кучеренконинг хусусий мусиқа мактабида катта қизиқини билан ўқий бошлиди. Бироқ, у мусиқани яхши кўришига қарамасдан, отаси унинг инженер бўлишини истарди. Шу сабабли бир неча техника ўқув юртлари: реал билим юртининг икки синфи, 1920–1922 йилларда – касаб-хунар мактаби ва 1922 ва 1925 йилларда Ярославль механика техникумида ўқишига тўғри келди. Лекин техникумнинг охириги курсида отасига инженерлик касби уни қизоптирилмаслиги ва у мусиқачи бўлининг қатъий қарор қўлганингини айтади. Бу улар ўртасидаги муносабатининг бузилишига олиб келади. У оиласидан алоҳида, дўстишиг уйида яшайди. Шу йилнинг ўзида Б. Надеждин Ярославль мусиқа техникумининг фортециано бўлимига ўқишига киради. У тирикчилик ўтказиш учун мусиқадан дарс берини ва кинотеатрларда пианино чалиш билан маблағ ишлаб топарди.

1929 йилда Б.Надеждиннинг узоқ куттган орзуси ушалади, у Гнесинларномидаги Москва мусиқа техникумига (ҳозирги Россия мусиқа академияси. Гнесинларномидаги олӣ мактаб) ўқишига киради. М.Ф.Гнесин сиптифа шуғулланади. Техникумда Москва консерваториясининг Г.И.Литинский, И.В.Сюсобин, В.Я.Шебалин, Д.Р.Рогаль-Левицкий, М.В.Иванов-Борецкий каби илғор ўқитувчилари дарс берардилар. Мусиқашуное Н.С.Янов-Яновская «Б.Б.Надеждин» мақоласида шундай ёзади: «Шу йилларда Надеждинда Скрябинга нисбатан катта қизиқини мавжуд эди. Француз импрессионистлари, шунингдек Григ, Мяковский, Прокофьевлар унинг

севимли композиторларига айланди.

Москванинг мусиқий ҳәтида ҳам күплаб қизиқарли воқеалар рўй берарди: Н.С.Головинов, И.Сук, ёш Шостакович, эндигина чот зидди қайтиб келган Прокофьевинг чиқитилари ёт Надеждининг дунёқарашиниң кенгайтирас, фаол ижодий ривожланиши учун ёрдам берарди³. Шу йилларда у ўзининг торли квартети, скрипка ва фортепиано учун поэма, шунингдек фортепиано сонатаси, фуга ва бошқа асарларини яратади.

1932 йилда Б.Б.Надеждин Москва консерваториясига, Н.А.Римский-Корсаков ўқувчилари М.М.Ипполитов-Иванов, А.С.Аренский, С.И.Танеевларда ўқига ва Р.М.Глиэрнинг ўқувчиси Г.И.Литинский композиция синифига ўқишга киради (С.И.Танеев эса Н.Г.Рубинштейн ва П.И.Чайковскийларининг ўқувчиси бўлган). Консерваторияда Б.Б.Надеждин скрипка ва фортепиано учун сюита, торти оркестр учун фуга, домра оркестри учун сюита, симфония ва бошқа асарлар ёди. Педагоглик ишига мойил бўлғанлиги сабабли, у ўзиш билан бир вақтда консерватория қопиллаги Татар студиясида мусиқи таҳдидлари таҳдили ва мусиқи адабиётти филиларидан даре беради. Шу йилларининг ўзида у отиси билан ярашиб, яқинлашади.

Консерваторияни тутаттандан сўнг, 1937 йилда Б.Б.Надеждин ўлланма бўйича Ташкент консерваториясига ишга жўнаб кетади, бу ерда эндигина композиторлик синифлари ташкил этилаётган ади. Бу ҳақда эслаб, Б.Б.Надеждин шундай деганди: «Бухоро мусиқа билим юртидан кўн, 50 га яқин талабаларни олиб келишди (бу мен келгашманинг тўртинчи куни эди), мен энг яхшиларини ташлаб олдим. Фулом Ҳамроев, Султон Жўраев, Тахалоқлар бошқалардан ажралиб туришарди. 25 кишидан изборат (юзори курслардаги беш нағир талабалар билан бирга) синиф шайдо бўлди. Барча бухороликлар нотани билшишар, ўз куйларини ёзиш кўширидан келарди. Аммо бошқа ҳеч нарса билинмас эди. Аввалига мен учтовушлик қандай тузилшини ва у куй билан қандай қўшилишини кўрсатиб бердим. Такт бир гармония билан бирлантирилар ва у тор жойлашувда беришарди. 2–3 дарсан кейин гармонияни қандай қилиб умумий тон орқали борлашни тушунтирудим. Иш шу тарзда юришиб кетди. Бир-шакки йил ўтгандан сўнг биз талабалар пъесаларидан ташкил тонган тўплам тайёрладик, у 1939 йилда чоп этилди⁴. Истеъододли ва ўз ишига содиқ

³ Янов-Яновская Н. С. «Б. Б. Надеждин» // Вопросы музыкальной культуры Узбекистана / Тулузчи ва илмий мұхаррир И. Н. Карелова. Т., 1969, 149-б. (рус тилида).

⁴ Выйго Т.С. 1959 йилда ёзиг олган Б.Б.Надеждин билан сұхбетдан // Узбек мусиқаси тарихи бўйича материаллар. Узбекистон Республикаси Фанлар академияси Сийматшунослик илмий-тадқиқот институти кўлбамалар фонди. Н. С. Янов-Яновскиянинг «Б. Б. Надеждин» мақолосасидан келтирилди // Узбекистон мусиқа маданийти масалалари. Т., 1968, 151-б. (рус тилида).

композитор, педагог Б.Б.Надеждиннинг ижодий ва ўқув фаолияти шундай бошланди. Тошкент консерваториясида Б.Б.Надеждиннинг композиция сиафини туттаганлар: И.Акбаров, В.Мейен, Пак Ендин, Г.Собитов, И.Хамроев, Ф.Қодиров, С.Бобоев, Ю.Николаев, Х.Изомов, А.Мухамедов, С.Варелас, В.Зудов, Ҳ.Рахимов, А.Берлини, С.Ҳайитбоеев, Ф.Янов-Яновский, М.Юсупов, А.Малахов, Е.Шварц, Т.Курбонов ва бошқалар.

Б.Б.Надеждиннинг ўқувчилари билан (1939 й.)

Чапдан ўнта, биринчи қаторда: биринчи - Х.Изомов, тўртинчи - Эрганиев; иккинчи қаторда: иккичи ва кейингилар - Г.Собитов, Пак Ендин, Б.Б.Надеждин, И.Акбаров, А.Петросянц, А.Кевхоянц; учинчи қаторда: биринчи - В.Мейен, олтинчи ва кейингилар - Б.Гиенко, Ф.Қодиров, Т.Жумаев, Ҳ.Нишонов; тўртинчи қаторда: учинчи - И.Хамроев, бешинчи - С.Алпев, еттиниччи - санкизиниччи - Ю.Николаев, Б.Валиберг.

Б.Б.Надеждин ўзининг барча ўқувчилари билан ҳатто консерваторияни туттаганларидан кейин ҳам яқин, ишончли, дўстона мунисабатларини сақлаган. Кўпинча унинг консерватория яқинидаги, Олой бозори ортида жойлашган хонадонининг меҳмондўст ҳовлисида йишишшарди. Барча қизиқтирган масалалар бўйича ундан маслаҳат олардилар. Унинг обрўси, профессионал даражаси ва инсонийлик сифатлари талабалар учун доимо намуна бўлган. Тагълим жараёнидаги ташви эркинлик, дўстона хусусиятга қарамасдан, Б.Надеждин қўноллик, пасткашилик, дидсазлик, попрофессионализмик нисбатан қатъий қарши турарди. Ўқитгини услубиётидаги у томонидан талабаларга қўйидаги педагогик талаблар тушиб чиқилган эди:

«Композиторни шундай тарбиялаш керакки, токи у замонавий тингловчи талабларига яқин бўлсин.

I. Талабага умумий қондида ва талаблар:

1) Халиқ мелодикасы билан алоқадорлык. Тұшунарлылар, иғолавийлік, көзжакса шынч, мавзу тилиннің ёритінлігі.

2) Гармоник тилиннің мелодика билан табиий үйғулигі (муракабалылар: ўзбек мусиқасындағы ладдар, Европа мусиқага хос қонунияттариннің бузилиши).

3) Чолғу фактүраси.

П. Сиңғардаги иш. Қуйындарларни ҳисобға олған ҳолда режа түзүш:

1) Дастурый талаблар.

2) Талаба пима қыла олиши мүмкін (реал имконияттар).

3) Ыз камчиликларини бағтарағ әттіп учун талаба пима қылыштын керак.

III. Адабиёт:

1) Рус ва гарбий Европа мусиқасыннің ўрганишы, техника ва анықаларни үзлаптириши.

2) Тинглаб қабул қылыш күнінің (дареліклар, концертлар, мустақил ижро этиши, түрт құллик чалиш).

IV. Үмумий фортепиано:

1) Чолғуны үзлаптириши.

2) Нотави варақдан үқид чалиш.

3) Турли усулублар билан таништын.

V. Концертлар, мұхоказама қылыш⁵.

Б.Б.Надеждин шоғирддары билан Тошкенттеги ҳовлисінде Москва мусиқа техникумындағы уетох M.F. Гнесиннің күтіб олмасы (1947 ы.).

Суреттә, чаңдағы үнгіта: инкенинші ва кейиннілілари – А.Мұхamedов,

А.Берлин, Х.Изомов, Б.Гиенко, Б.Б.Надеждин, М.Ф.Гнесин,

В.Киязов, С.Бобоев, Ф.Қодиров, Г.Собитов.

⁵ Б.Б.Надеждиннің шахсий архиваидан / Н.С.Янов-Яновскаяның «Б.Б.Надеждин» мақоласынан көлтирилди // Ўзбекистон мусиқа маданияты масалалари. Т., 1968, 157–158 б. (рус тилида).

Ҳақиқий педагог сиғатида Б.Б.Надеждинин нафқат консерватория талябалиари, балки болалар ривожланишининг уларни мусиқий тарбиялашнинг дастлабки даврларидан бошлаб барча босқичларидаги мусиқа таълими ўзлантириларди. У кичкитойлар ва улардан каттароқ ёндоғи болалар учун «Баҳор», «Бойчек», «Мешинг хўрозим», «Тилла қўнигиз», «Қалдироҷ», «Бизнинг ёшлигимиз» каби қўшиқлар ёзи, «Болалар қўшиқлари» (1950), «Ёшлик қўниги» (1954), «Болалар ашуласи» (1955), қўшиқлар тўпламлари, «Ёш болалар учун қўшиқлар» муаллифлик тўпламини (1940), фортепиано учун пьеса ва альбомлар яратди, Ёш томонибонлар театрининг «Қаҳғамон» пъесасига мусиқя ва болалар учун энг яхши агарлардан бири бўлган «Болаларга» симфоник спектаклини ёди. Б.Б.Надеждин болалар билан ишлашни яхши кўради, уни болалернинг мусиқий тарбияси масалалари ташвишга соларди. 1938–1959 йиллардай ў Тошкент пионерлар саройидаги мусиқа асари ёзини бўйича семинар ташкил эттаанди. 1941–1945 йилларда Ҳамза номидаги Тошкент мусиқа билим юртида дарс берди. 1956 йилдан бошлаб эса Б.Б.Надеждини Усманский номидаги мусиқа мактабида мусиқий асарни бастакорлиги сиғатини очди. Муваффақиятни кўп куттишга тўғри келмади, бир-нини йиға ўтгандан сўнг ёш композиторлар ўзбек радиоси ва телевидениесида чиқиш қила бошладилар.

Б.Б.Надеждинининг ўзбек мусиқасини ўзлантиришида таниуди ўзбек бастакорлари Т.Жалилов, Ю.Ражабий ва бошқалар билан ҳамкорликдаги изходий иши самарали бўлди. Т.Жалилов билан биргаликда «Асрлар» (1943), «Алномиши» (1949); Ю.Ражабий билан «Қасос» (1941), «Фарҳод ва Ширин» (1944) мустаҳали драмаларини, «Пахта» симфоник хореографик манзара асарини (1951 йилда Москвада ўтказилган ўзбек сангъати ва адабиёти деҳадасида муваффақият билан ижро этилган) яратди.

Б.Б.Надеждинининг «Яккахон», хор ва ўзбек халиқ чолгулари оркестри учун саккизга халиқ қўшиқлари», симфоник оркестр учун «Симфонист», «Вальс», «Иккита пьеса», «Болаларга» каби асарлари тингловчиларда катта қизиқишиб ўйротди. Бу асарларнинг сўнггилари ўз ишига содиқ педагог, композитор ҳаётининг охирида ёзилган эди. Б.Б.Надеждин 1961 йил 7 марта Тошкентда вафот этди.

Ўзбекистон композиторлар уюшмасида ўзининг ҳалолини, содиқини, юксак профессионализми, зиёраклиги ва ажойиб педагоглик қобилияти каби сиғатлари туфайли Б.Б.Надеждин Мусиқа жамғармаси раиси (1948–1955) лавомида ишлади ва узоқ вақт маслаҳатчи бўлди. Тошкентдаги 5-болалар мусиқа мактаби Б.Б.Надеждин номи билан аталади.

ИЛЁС АКБАРОВ (1909–2002)

Илёс Акбаров – мусиқашунос, композитор, фольклоршунос, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1956), профессор (1979), Ўзбекистон мусиқа санъати, мусиқа таълими ва фани ривожига катта ҳисса юйшган.

Илёс Акбаров 1909 йил 5 майда Тошкентда ҳунарманд уста оиласида туғилган. У аввал жадидчилик ҳаракати раҳбарларидан бири Мунавварқори Абдурашидхонов очган «Мухторият» мактабида ўқиди. Кейин педагогик техникумда таҳсил олди. 1927 йилда Мунавварқорининг тавсиясига кўра Тошкент мусиқа техникумига ўқишга кирди. У ерда Абдусоат Ваҳобовда дутор синфида, Шораҳим Шоумаровда танбур синфида, назария ва гармонийдан у 20-йиллардан фольклор бўйича биргаликда иш олиб борган вайтидан билган В.А.Успенскийда ўқиди. Педагогикага соҳасидаги иштидори ва қобилияти Илёс Акбаровга 1930 йилдан 1942 йилгача шу мусиқа техникумининг ўзида пазарий фаналардан дарс берини имконини берди. Уни 1932 йилда тутатиб, Илёс Акбаров Ҳамза номидаги санъатшунослик илмий-тадқиқот институтида илмий ходим сифатида ишлай болалайди, бу ерда у 1943–1948 йилларда директор лавозимини эгаллади. 1934–1940 йилларда «Ўздавниншр»да мусиқа бўлими мудири лавозимидан ишлайди. 1936 йилда И.И. Акбаров янги очилиган Тонкент давлат консерваториясига биринчи талабалар қаторида ўқипшига киради. Мусиқашунослик ва композиция факультетида Илёс Акбаров мусиқий-пазарий фанлар бўйича В.А.Успенский, Ю.А.Флугунатов, В.А.Цукерман, Я.Б.Пеккнерлардан таълим олади, композиция бўйича аввал Г.А.Мушельда, кейин эса Б.Б.Надеждинда шуғулланади. Илёс Акбаров консерваторияни унинг биринчи битириувчилари қатори 1941 йилда тутатади.

Илёс Акбаровнинг В.А.Успенский, Е.Е.Романовскаялар билан узоқ ва сермаҳсул ҳамкорлиги Ўзбекистонда мусиқий фольклористиканинг ривожига асос солди. Бу ишда Илёс Акбаровга унинг умр йўлдоши ва ҳамкасби, мусиқашунос-этнограф Хафия Муҳамедова яқинидан ёрдам берди. Улар мусиқий фольклор материалларини тўйлаш, қайта ишлап бўйича кўпилаб экспедицияларда бирга бўлдилар, кейин эса уларни чоп эттирудилар.

Халифа Мұхамедова ўзбек мусиқий фолықлориниң фонографға
ёзиб олмоқда (1933 й.)

1931 йилда В.А.Успенский раҳбарлығыда Е.Е.Романовская, И.Акбаров ва Х.Мұхамедова Фарғона водийси (Андижон, Ўш, Марғилон) бўйлаб ўзларининг биринчи мусиқий-этнографик экспедицияларини уюнтирадилар. 1935 йилда Е.Романовская билан ҳамкорликда И.Акбаров Хоразм вилоятига (Урганч, Хива) иккичи мусиқий-этнографик экспедицияга жўнаб кетади. Кейин 1937 йилда И.Акбаров Фарғона водийси бўйлаб бир ўзи сафар уюнтиради, унда у халиқ мусиқиа изходиётни намуналарини ёзиб олади. 1939 йилда Е. Романовская билан бирга И. Акбаров Шоҳимарданга бориб, Ҳамзанинг ва Ҳамза ҳақиқидаги қўшиқуларни ёзиб оладилар. Ушбу қўшиқулардан кўплари ўзбек композиторлари томонидан ўзининг оригинал ҳамда қайта ишланган асарларида фойдаланилган. «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Овоз ва фортешано учун қўшиқлар. Т., 1949.» тўпламида чоп этилган. И.Акбаров умр йўлдоши ва бош ёрдамчиси Х.Мұхамедова билан бирга 1946 йилда Андижонга жўнаб кетади, у ерда уйғур қўшиқларини тўйлайди ва ёзиб олади. И. Акбаровининг сўнти мусиқий-этнографик экспедицияларидан бири 1959–1960 йилларда мусиқиашунос М.Аҳмедов билан бирга Андижонга уюнтирилган эди. Ушбу сафарларда халиқ чолғу ва қўшиқ изходиётининг изолаб намуналари магнитофонга ёзиб олинган. Фольклор ишларida И.Акбаров Хоразм танбур потациясини ўрганиши масалаларига катта зътибор қаратди.

Ўзининг үзоқ ва самарали мусиқий-этнографик фаолияти натижасида И. Акбаров Ўзбекистон мусиқиа фольклористикаси бўйича қатор тўпламларни нашр эттириди ва бу ишларда фаол интирок этди. «Ўзбек ашуалари» (Х.Мұхамедова билан ҳамкорликда, 1934), «Ашуалар тўплами» (1939), «Ўзбек халиқ қўшиқлари» (иккита тўплам, улардан бири Е.Романовская билан ҳамкорликда, 1939), «Ўзбекистон композиторлари қайта ишлаган қўшиқлар» (1949), «Навоий матнларига ўзбек халиқ қўшиқлари» (1949), «Доира усуллари» (Уста Олим Комиловдан ёзиб

олигиган, 1952). «Ўзбек халқ мусиқаси» (тўққиз жилдлик, 1955–1962, И.Акбаров таҳтири остида. I–V жилдларни Ю.Рашабий, VI, VII, IX жилдларни М.Юсупов, VIII жилдин А.Халимовлар тўплаганлар ва нотага туширганлар. Ушбу жилдлардаги кириш мақолаларининг кўп қисмини И.Акбаров Ю.Кон билан ҳамкорликда ёзган.), «Муҳимий ва Фурқат ашулалари» (1959), «Хоразм мақомлари» (1980–1987) – уч жилдлик, махсус муҳаррир И.Акбаров, М.Юсупов тўплаган ва нотага туширган.

В.А.Успенский ва И.А.Акбаров ўзбек халқ
қўппиҳларини индоконъюнк ҳифзи
Беркинбой Файзисдан ёзиб олмоқдилар.
30-йиллар

Санъатшунослик шиститути. Мусиқа
бўлими, 1948 й. Чапдан ўнга: Ю.Г.Кон,
А.А.Семёнов, К.А.Олимбоева,
И.А.Акбаров, В.А.Успенский, Т.С.Высако.

И.А.Акбаров ва В. Успенский (шогирд ва устоз).

1943 йилдан И.Акбаров Тоникент давлат консерваториясида дарё бера бошлади, у ерда 1963–1992 йилларда мусиқа назарияси кафедрасига мудириллик қилди. 1940 йилдан бошлаб Ўзбекистон композиторлар уюшмаси аъзоси, 1955 йилда шу уюшма бошқаруви аъзоси бўлди, 1957 йилдан бошлаб бир неча бор сабиқ СССР композиторлар уюшмаси бошқарувини язалигига сайланди, шунингдек Ўзбекистон композиторлар уюшмаси ранги ўринибосари ва Мусиқа жамғармаси ранги бўлди.

И.Акбаров қатар китоб ва мақолалар муаллифи: «Тұхтасин Жақсылов» (М., 1974, Т., 1978), «Юнус Ражабий» (М., 1982), «Ўзбекистон композиторлари» (А. Асниковская билан ҳаммуалифликда, 1959), «Ўзбек халық мусиқасы» // Ўзбекистон мусиқа маданияти масалалари (1961), «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий» // Ҳамза қўшиқлари (1958), «В.А.Успенский. Мақолалар, зедаликлар, мантублар» китоби тузувчиси, кириши сўзи ва биринчи мақола муаллифи (1980) ва бошқалар.

И.Акбаровнинг мусиқа педагогикаси, услубиётни, умумий мусиқа тарбиясин ва болаларги италған мусиқа ижодиётига қўшган хиссасини алоҳида тәъминлашиб ўтни лозим. Бу соҳада унинг хизматлари буюк. Ўзбек композиторлари ва услубиётчилари орасидан у биринчилардан бўлиб болалар учун мусиқа ёзиб бошлади, қўшиқлар тўпламлари, услубий, ўқув ва ёрдамчи əдабиётлар чоп этилди. Биринчи ўзбек болалар театри ташкили этилганинг 1930 йиллардан ўзбек халық эртагларидан «Ерілтош» спектаклига мусиқа ёди. 1934 йилда Х.Муҳамедова билан ҳамкорликда болалар учун «Олтита оммадий қўшиқ» деб номланган биринчи тўпламини напр этилди. Кейини 1935 йилда В.А.Успенский, Е.Е.Романовская ва Х.Муҳамедовлар билан бирга «30 қўшиқ» тўпламини, 1939 йилда И.Акбаров «Мактабгача ёшдаги болалар қўшиқлари» ва «Биз куйлаймиз» тўпламларини нацир этилди. Бу тўпламларга халқ қўшиқлари, болалардан ёзаб олишган қўшиқлар ва болалар учун Илёс Акбаровнинг болалар учун муаллифлик қўшиқлари киритилган ёди. Булар Ўзбекистонда болалар учун фортепиано жўрлигидаги биринчи нотали тўпламлар бўлди. Кейинроқ И.Акбаров «Болалар ашуласи» (1948), «Кичикнотойлар мусиқаси» (1955), «Кўниок қўшиқлар» (1956) каби яна бир нечта қўшиқлар тўпламинини чиқарди. Уларга, шунингдек, биринчи ўзбек композиторларининг болалар учун яратилган қўшиқлари киритилди.

Илёс Акбаровнинг «Айнұча», «Арча қўшиқи», «Балалар», «Гулюғи», «Саломат», «Нигиг йил», «Қини» ва бошқа кўплаб қўшиқлари Ўзбекистон композиторларининг болалар учун қўшиқлари жанрининг шаклланишига асос солди. Мазкур қўшиқлар ажойиб образлар, шакл, мазмунга эта, осон ёдда қолади ва болалар томонидан мароқ билан ижро этилади.

Илёс Акбаров умумтаълим мактаблари учун 60- ва 70- йилларуда напр этилган «Мусиқа саводи», «Ашула алифбеси», «Ашула дарслити» каби биринчи мусиқа дарслеклари, уларга оид услубий тавсиялар муаллифидир, уларнинг кўп қисми Т.Хусаинов билан ҳаммуалифликда ёзилган.

И.Акбаровнинг биринчи дарслити «Нота саводи» (Е.Романовская билан ҳаммуалифликда) 1938 йилда чоп этилган. Шундан сўнг унинг «Мусиқа назарияси» (С. Павлюченковнинг «Теория музыки» дарслитининг И.Акбаров

ва И.Хамзишлар томонидан таржимаси, унга ўзбек, қозоқ, қирғиз ва түркмән мусиқасында миссиялар қўшилган, 1952), «Мусиқа саводини мустақил ўрганивчилар учун» (1952), «Мусиқа саводи» (1953), «Мусиқали топшишмок» (1974) каби қатор дарслклари напрдан чиқди. Шунингдек, Илёс Акбаров ўзбек тилидаги биринчи «Мусиқа лугати» (1987, 1997) муаллифидир.

1960 йилдан 1980 йилгача И.Акбаров Ўзбекистон Республикаси Халиқ таълими вазирлиги Республика ўқув методик марказининг мусиқа тарбияси бўйича кенгашига раислик қилди. У катта маърифий фолијат олиб борди, ижодий учрашувлар, концертларда бевосита иштирок этди. Ўзбек давлат филармониясида маърузялар билан чиқилилар қилди.

Ўзбек мусиқа маданияти ривожига қўшилган ҳиссаси учун Илёс Акбаровга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» (1956) фахрий унвони берилди, у «Хурмат белгиси» (1959), «Эл-юрг ҳурмати» (2000) орденлари, медаллар ва фахрий ёрлиқлар билан тақдирланган.

Ильёс Акбаров ҳаётни ва ижоди ҳақида китоб ва мақолалар: Мусиқа оғушида ўтган ҳаёт / Тўпловчи ва нашрла тайёрловчи Ҳ. Акбаров. Т., 2009; Ильёс Акбарович Акбаров тавалдудининг 100 йиллигига: Мақолалар тўплами. Т., 2009; Композиторы Ўзбекистана: Биографические очерки. Т. 1959; Композиторы и музыковеды Ўзбекистана. Т., 1975; Ўзбекистон бастикорлари ва мусиқашунослари: Маълумотнома. Т. 2004; А. Жабборов. Акбаров Ильёс Акбарович // Ўзбекистон миллый энциклопедияси I-ж. Т., 2000, б.171; Қодиров Р. Ф. Мусиқа педагогикаси: Ўқув қулланма. Т., 2009, б. 308-313 (рус.).

ШЕРМАТ ЁРМАТОВ (1939)

Шермат Ёрматов – хор дирижёри, композитор, педагог, Ўзбекистон халқ артисти (1996), Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва Маърифат марказин раҳбарининг I-муовини (1994–1999), Юнус Ражабий помидаги мусиқа-педагогика билим юртининг директори (1999–2000), болалар мусиқа тарбияси ривожига катта ҳисса қўшилган.

Шермат Ёрматов 1939 йил 17 октябрда Фарғона вилоятининг Лоғон қишлоғида дехқон опласида туғилди. У 1947 йилда мактабга борди, 1959 йилда Тошкент маданий-оқартурв техникумидаги ўқий боплади, 1962 йилда эса Тошкент давлат консерваториясининг хор дирижёrlиги факультетига

профессор В.И.Кииязатов синфига ўқишига кирди. Мусиқа ёзиншага қизиқын Ш.Ёрматов, консерваторияда ўқиш даврида, Пак Ендин композиция синфига қатнади. Консерваторияда ўқишини тугатиб, 1967 йилда Ўздавтелерадио қошидаги хор жамоасида ишлай бошлади, бу хорга ўз вағтида ўзбек хор санъатининг йирик намояндадаридан бири Ботир Умиджонов раҳбарлик қилган эди.

Шермат Ёрматовнинг болалар мусиқий тарбиясига бўлган муҳаббати консерваторияда ўқиб юрган йилларидаёқ памоён бўлди. 1963 йилдан бошлаб у Тошкентнинг 99-сон умумтаълим мактабида мусиқа ўқитувчиси бўлиб ишлай бошлади. Шу ерда у ўзининг биринчи ансамбли – «Бойчечак» болалар хор студиясини ташкил қилди. Унбу студия пегизида 1970 йилда, Ҳукуматнинг «Ўзбекистонда қўшиқ санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги қароридан сўнг, Ўздавтелерадио қошида у «Булбулча» болалар ашула ва рақс ансамблини ташкил қилди. Ўз ишини 10–15 нафар бола билан бошлаган бу ансамблда ҳозирги кунда 500 нафарга яқин болалар иштирок этмоқдалар. Унинг таркибида турли ёшдаги болалардан иборат 9 та гурӯҳ бор: кичик хор (3–8 ёш), болалар хори (9–15 ёш), ўсмиirlар хори (16–20 ёш), мақом ансамбли, фольклор ансамбли, рақс ансамблари (кичик гурӯҳ 4–8 ёш, ўрта гурӯҳ 8–16 ёш), эстрада ва чолғу ансамблари.

«Булбулча» болалар ашула ва рақс ансамбли қўплаб халиқаро танловлар совримдори, юксак «Гран При»лар соҳиби, республикамиз ва чет әлларда (Россия, Латвия, Эстония, Югославия, Конго, Финляндия, Туркия ва б.) ўтказилган қўплаб концертлар, фестиваллар иштирокчисидир. Мазкур ансамбл юксак профессионал даражадаги болалар мусиқа жамоаси ҳисобланади. Унинг мактабини ҳозирги кунда машҳур бўлган Ўзбекистон халиқ артисти Гуломжон Ёқубов, хизмат қўрсатган артистлар Илҳом Фармонов, Дирифуза Раҳимова, Севара Назархон, Равшон Салиҳов, эстрада юлдузлари Исроил Сандумаров, Анивар Санаев, Аслиддин Дўстов, «Севинч», «Камалак», «Тантана» болалар мусиқа жамоалари раҳбарлари Саодат Музаффарова, Наргиза Мирзаева, Фотима ва Зухра Зиямуҳамедовалар ва ташкил этилганига деярли 40 йил бўлган мазкур ажойиб жамоада шугулланган бошқа қатор мусиқачи, педагог, тарбиячилар ўтаганилар. Кўнсонли радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар унбу ансамбл иштирокида олиб борилади. Ўзбек композиторларининг қўплаб қўшиқлари айнан шу жамоада илк бор оммавий ижро этилган.

Шермат Ёрматовнинг болалар учун қўшиқ ижодиёти жуда турли-туман. Улар ичida мактабгача ёшдаги кичкинтойлар учун оддий қўшиқлардан тортиб то йирик сюита, кантата, вокал-хореографик асарларгача мавжуд. «Дадамларга ўхнасан», «Икки қўйманг ўқитувчи»,

«Темир-терсак», «Үйнадин ҳеч түймадик», «Үн белгтамиз бетт олдик» (П.Мұмін сұзы), «Бармоқтарим» (М.Мұхамедов сұзы), Айёмларинг муборак», «Нориң дарә» (Т.Содиқова сұзы), «Баҳор» (З.Азимова сұзы), «Меҳнат құшыны» (М.Зайніцинова сұзы), «Муаллим» (Ю.Шомансур сұзы), «Нурли ашлод» (Х.Рахимов сұзы), «Онажоним» (Х.Мұхаммад сұзы), «Оймомаяжон ром бўлди», «Ҳўрозим» (Қ.Мұхаммадий сұзы), «Сумалак», «Ғиддирагим» (Т.Баҳромов сұзы), «Умиджон полвон» (Р.Шукуров сұзы) ва кўплаб бошқа қўшиқлар Ш.Ёрматов қаламига мансуб; акапелла хори учун: «Гулола» (Т.Содиқов сұзы), «Дорбоз» (Т.Баҳромов сұзы), «Ислом бобо» (М.Рахимов сұзы), «Келди Наврӯз» (А.Исақов сұзы), «Қўйлак» (Мирмухсан сұзы), «Майса» (Р.Толиков сұзы), «Она тупроқ», «Салом мактаб» (П.Мұмін сұзы), «Она тилим» (Д.Саримсоқов сұзы), «Ой Ватаним», «Замоним, о замоним» (Қамбар ота сұзы), «Софлом авлод қўшиғи» (С.Барноев сұзы), «Ялпиз» (Ю.Шомансур сұзы), «Қор ёғар» (Б.Исроил сұзы), «Қўзичоқ» (Д.Абдураҳмонов сұзы) ва б. Ш.Ёрматовнинг болалар хөри учун қайта ишлаган «Бойчека», «Ёнилгитим» ва бошқа ўзбек халиқ қўнишлари жуда мағнхур. Кўн қисмети хор асарлари ичида қўйидагиларни алоҳиди тиъкидиаб кўрсатни мумкини: «Ассалом, ҳәёт» (Т.Илҳомов сұзы) 5 қисемли канцата, «Читти гул» (Н.Каримов сұзы) ва «Бу гулшан соз эклисан» (болалар халиқ қўшиқ ва шеълари асосида) вокал-хореографик спектаклари.

Шермат Ёрматов умумтаълим мактабларининг мусиқа дарсні учун Е. Кензер, Д.Омонулаев ва бошқа услубиётчилар билан ҳаммуаллифликда ёзилган қатор дарслер ва ўкув қўлланмалар муаллифидир. Бу ўкув қўлланмалари қўйидагилар: «Биринчи синифда мусиқа дарслари» (1987), «Иккинчи синифда мусиқа дарслари» (1987); дарслерлар: 6-синиф учун «Мусиқа» (1977), 7-синиф учун «Мусиқа» (1978), 8-синиф учун «Мусиқа» (1978).

Шермат Ёрматовнинг 30 йилдан ортиқ ваңт давомида ўзбек радио ва телевидениеси орқали олиб бораётган муаллифлик эшиттириш ва кўрсатувлари алоҳида эътиборга лойин. Улар ичида «Қўшиғим, жон қўшиғим», «Биргаликда куйлаймиз» телекўрсатувлари, «Қўшиқ сеҳри» радиоэшиттиришлари бор. Бу кўрсатув ва эшиттиришларининг кўплари Ғафур Қодиров, Фаттоҳ Назаров, Собир Бобоев, Дони Зокиров, Александр Берлин, Абдураҳим Мұхамедов, Нодим Норхўжаев, Фарҳод Алимов, Аваз Мансуров, Дилюром Омонулаева, Мұхаммад Отажонов ва бошқа кўплаб ўзбек болалар қўшиқлари изодкорларининг ҳаёти ва изодига бағишланган. Мазкур кўрсатув ва эшиттиришларда Ш.Ёрматов мусиқиининг, тўзининг улуғвор қудрати ҳақида гапиради, болаларга янги қўшиқлар

үргатаси. Бу күрсатув ва эшиттирилар күпілаб мусиқа ўқытувчилари, мусиқа тарбиячиларига уларнинг амалий ишларида катта услубий ёрдам бермоқда. Улар шу күрсатув ва эшиттиришларни дафттарларга, магнитофонларга ёзиб оладылар, кейин ундан умумтағым мактабаларидағы, болалар бөгчаларидаги мусиқа дарсларида ҳамда болалар мусиқий тарбиясининг бошқа шеккелерде ғойдаланадылар.

Ш.Ёрматов «Булбулча» ансамбли кичик гурӯҳи билан.

Болалар мусиқий тарбиясида бундай юқори натижаларга қаңдаш әршини мүмкін, деган саволга Ш.Ёрматов шундай жавоб беради: «асосий сабаб, асосий сир мусиқасининг ўзида. Күй, сұз, тембр, лад, ритм іўз аллары болаларни ўзига мафтун этади, ижодға, артистлик санъатига бўлган қизиқишни ўйғотади. Кейин, мен ҳеч қачон болаларни уришмайман, балки уларни сабр-тоқат, динқұт билан тинглаб, ҳар бирнеге мос таразда, алоҳида ёнданнанға ҳаракат қыламан, қолган барча инши мусиқасининг ўзи, унинг ажойиб, буюк қудрати амалга оширади». Бунга қўшимча қилиб Шермат Ёрматовининг болалар мусиқий тарбияси соҳасидаги кундузлик меҳнатини, мақсаат сарығынан билан шитилешини, кўн йиллик иш тажрибасини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Унинг шахсий сифатлари, болаларга ишбеттан муҳаббат – бу ажойиб мусиқачи, педагог мұваффақиятишининг гарови бўлиб хизмат қиласи.

Ш.Ёрматов «Булбулча» ансамбли ўрта гурӯҳ болалар хорига янги қўшиқ ўргатмоқда.

1994 йилда болалар мусиқий тарбияси ривожига қўшган кантта ҳиссаси учун Ш. Ёрматов «Соғлом авъюп учун» ордени билан мукофотланди.

Ташаббус кўрсатиб меҳнат қилини ҳамда юқори профессионализм мусиқа педагогикасининг ажralмас таркибий қисми ҳисобланади. Мусиқа маданийтишиниг ривожланиши, инсоннинг мусиқа оламига қўйган ilk қадамлари, баркамол шахс ривожига унинг мусиқий иштидорини тақомиллаштириш айнан Шермат Ёрматов каби ўз ишига содиқ педагог ва мусиқачилардан бошланади.

Шермат Ёрматов ҳаёти ва ижоди ҳақида адабиётлар: Ёрматов Шермат // Ўзбекистон миллӣ энциклопедияси. З-ж. Т., 2002, б. 485; Шермат Ёрматов // Жабборов А.Ҳ. Ўзбекистон бастакорлари ва мусиқашунослари. Т., 2004, б.100-102; Ёрматов Шермат Ёрматович // Шамахмудова Б.В. Хор лугати. Т., 2009, б. 41-43, 198-199; Шермат Ёрматов // Қодиров Р.Ғ. Мусиқа педагогикаси. Т., 2009. б. 314-323 (рус. тилида); Т., 2011, б.144-148 (ўзб. тилида)

ХУЛОСА

Мазкур ўқув қўлланмада келтирилган материаллар мусиқа педагогикасини ўзининг мақсадлари, вазифалари ва тадқиқот предметига эга мустақил илмий ва ўқув предмети сифатида белгилаш имконини беради. Бунда у ўзинда мусиқа педагогикасининг барча соҳаларини бирлаштириб, умумпедагогик, умумлаштирувчи характерга эга бўлади.

Кўйидагилар мусиқа педагогикасининг барча соҳалари учун шундай ягона, умумпедагогик асос қўйидагилар ҳисобланади: умумий педагогика ва мусиқа назариясига таяниш, мусиқа таълими назарияси ва амалиётанинг бирлиги, мусиқий таълими тизими барча бўғинларининг изчилигиги, мусиқа таълими жараёнининг ўқувчиларнинг табиий қобилиялари ва мусиқий иқтидорига боғлиқлиги, мусиқий эшишини қобилияти, овоз ва ижро ривожининг бирлиги, мусиқий қобилияларни комплекс ривожлантириш (товуш баландлиги, ритм, лад, тембр, динамика, кўп овозлилик, интонация, характер, шакллар, мазмунни ҳис этиш, мусиқий хотира), мусиқа таълими ва тарбиясининг мамлакат мусиқий ҳаёти ва жаҳон мусиқа санъати ва педагогикасининг ютуқлари билан боғлиқлиги. Келтирилган қоидаларни мусиқа педагогикасининг умумдидактик, принципиал асослари сифатида қабул қилиш мумкин. Ушбу асосларни амалга ошириш мусиқий-педагогик жараёнининг самарадорлигини оширади.

Бу умумпедагогик асосга қарамасдан, мусиқа педагогикасининг ҳар бир соҳаси (ижрочилик, мусиқа ёзиш, ижод, идрок этиш, тинглаш, мусиқашунослик, маърифий ишлар, таълим, техник таъминот ва б.) ўзига хос ҳусусиятларга эга ва шунингдек мустақил равишда ўрганилиши лозим.

Мусиқа педагогикаси масалаларини ишлаб чиқишида мусиқа таълимининг ҳусусий методикалари ва атоқли мусиқачиларнинг педагогик тажрибалари катта аҳамиятта эга.

Мазкур ўқув қўлланмада, асосан, мусиқа педагогикасининг умумий масалалари ва мусиқа таълимининг оммавий турлари кўриб чиғилган. Буюк қомусий олимлар, шоирлар, ёзувчилар, машҳур олимлар, мусиқичилар, педагогларнинг ҳаёти ва ижоди кўпроқ умумий тарзда келтирилган. Масалани ўргалишга бундай ёндашишдан мақсад мусиқа педагогикасининг барча соҳалари учун бирламчи асосларни ажратиш ва уларнинг магистратура талабалари учун тушунарли тарзда тақдим этиш ҳисобланади. Шу асосда мусиқа педагогикасининг барча соҳалари ва мутахассисликларининг ўзига хос ҳусусиятларини янада чуқурроқ, тизимли кенгайтирилган ҳолда ўрганишнинг келажакдаги истиқболларини режалаштириш мумкин.

Мусиқа педагогикаси масалаларининг ўрганишнинг умумий истиқболлари борасида мусиқа педагогикаси, унинг тарихи бўйича дарслклар ва мусиқа педагогикаси хрестоматиясини тайёрлашни белгилаб олиш мумкин.

Консерватория талабаларининг педагогик таълимни мустаҳкам назарий, методик ва амалий асосга қурилган. Ўқув жараённида назарий асосни шировард натижада мусиқа педагогикасининг умумий ва маҳсус соҳа фанлари, услубий асосларни эса маҳсус фанларни ўқитиш методикаси таъминлади. Талабалар педагогик амалиёт даврида ўқувчилар билан ишланада амалий кўникма ва малакаларга эга бўладилар. Бу педагогик асослар ва фанларининг ўзаро алоқаси талабаларининг зарур педагогик билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришларини таъминлади.

Шундай қилиб, педагогик билимлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаслиги, балки ўқитиш ва тарбия натижасидаги таълим олиш йўли билан эгалланишига ишонч ҳосил қилиши мумкин. Бу жараённи такомиллаштириш, мусиқа таълимни ва тарбиясининг самарадорлигини ошириш мусиқа педагогикасининг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

ИЛОВА СЕМИНАРЛАР УЧУН САВОЛЛАР МУСИҚА ПЕДАГОГИКАСИГА КИРИШ

1. Педагогика, мусиқа ва мусиқашунослик ҳақида тушунча.
2. Мусиқий педагогика масалалари.
3. Мусиқий педагогикани атамашунослик нуқтаси назаридан тартибга колини.
4. Мусиқий фаолиятнинг ҳар хил турларида педагогик жараённинг ўзига хос хусусиятлари.
5. Мусиқий педагогика фан сифатида.
6. Ўзбек мусиқасининг умумжаҳон мусиқий-педагогика жараённида ривожланиши.

I БЎЛИМ. МУСИҚА ПЕДАГОГИКАСИННИГ УМУМИЙ АОССЛАРИ

1. Мусиқа педагогикаси ҳақида тушунча.
  2. Мусиқа педагогикаси фани.
  3. Мусиқа педагогикасининг асосий атама ва тушунчалари.
  4. Мусиқа педагогикасининг тарихий ривожланиши қонуниятлари.
  5. Мусиқа педагогикасининг методологик асослари.
  6. Мусиқа санъатидаги илмий-педагогик тадқиқотларининг услублари.
  7. Мусиқа педагогикасининг вазифалари.
  8. Мусиқа санъатининг педагогика фанни сифатида ўзига хослиги.
- Турли педагогик мактаблар намунаси.

9. Мусиқа тарбияси ва таълими тизимининг амал қилиши.
  10. Мусиқа санъатини ривожлантиришда педагогиканинг роли.
  11. Шахснинг умумий ва мусиқий ривожланиши.
  12. Мусиқий ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари.
  13. Иисоннинг мусиқий ривожланишида ирсият ва истеъдотнинг ўрни.
  14. Муҳитнинг мусиқий-тарбиявий жараёнга таъсири.
  15. Шахсни шакллантиришда ва унинг мусиқий қобилиятини ривожлантиришда тарбиянинг ўрни.
  16. Мусиқа тарбиясининг турли тизимларида мусиқий ривожланишнинг ёш босқичлари ва уларнинг тасифлари.
  17. Ақлний, маънавий, ахлоқий, меҳнат, эстетик, жисмоний жиҳатдан мусиқа тарбияси – мусиқачи шахсиятини ҳар томонлама баркамол ривожлантиришнинг омили сифатида.
  18. Мусиқий-педагогик жараён түргисидаги тушунча ва унинг ўзига хос томонлари.
  19. Мусиқий-педагогик жараённинг тузилиши.
  20. Мусиқий-педагогик жараённинг асосий таркибий қисмлари.
  21. Мусиқа ривожланиши ва таълимидаги мусиқий-педагогик жараён.
- II БЎЛIM. МУСИҚА ДИДАКТИКАСИ**
1. Умумий ва мусиқий дидактика фани ҳамда уларнинг вазифалари.
  2. Педагогика фанининг тармоғи бўлган дидактиканинг ривожланиши.
  3. Мусиқий дидактиканинг вазифалари ва унинг мусиқа таълими фанларига оид методикалар билан алоқаси.
  6. Мусиқа ўқитиш жараёни ҳақида тушунча.
  7. Мусиқа ўқитиш жараёнининг ўзига хос хусусиятлари ва уни ҳаракатта келтирувчи кучлар.
  8. Мусиқа ўқитиш жараёнининг тузилиши ва унинг таркибий қисмлари.
  9. Умумий ва профессионал мусиқа тарбияси ва таълими тизимида мусиқага ўқитишнинг ҳар хил турлари.
  10. Мусиқа ўқитиш жараёнининг мазмуни ва қонуниятлари.
  11. Мусиқа ўқитиш жараёнини фасллаштириш ва такомиллантириш. Энг яхши педагогик мактаблар ва замонавий ўқитиш методлари тажрибаси ҳамда ютуғлари.
  12. Ўқувчилардан бири мисолида унинг ўқинидаги ўзлаштириши ва орқада қолиш сабабларини кўрсатиш.
  13. Мусиқа таълимининг мазмуни ҳақида тушунча.

14. Мусиқа таълими мазмунининг ҳажми ва уни илмий жиҳатдан асослаш муаммолари.
15. Ўқитиш принциплари ҳақида тушунча.
16. Ўқитишнинг умумпедагогик принциплари.
17. Мусиқа ўқитиш принциплари.
18. Умумий ва мусиқа ўқитиш методлари ҳамда уларни таснифлаш.
19. Мусиқа ўқитиш методларининг амалиёт, аниқ шарт-шароитлар ва маданий ағъаналар билан борлиқлиги.
20. Педагогика тарихидаги ўқитиш шаклларининг ривожи.
21. Мусиқа ўқитиш шаклларини ташкил этиши тарихидан.
22. Дарс – мусиқа ўқитишни ташкил этишининг асосий шакли.
23. Дарсга қўйиладиган талиблар. Ўқитувчи ва ўкувчиларнинг дарсга тайёргарлиги.
24. Мусиқа таълимини ташкил этишдаги якка ва гурӯҳ шакллар.
25. Мусиқа таълимининг ҳар хил турлари.
26. Таълимни ташкил этишининг бошқа шакллари.

III БЎЛIM. МУСИҚА ТАРБИЯСИ НАЗАРИЯСИ

1. Мусиқа тарбиясининг моҳияти.
2. Мусиқа санъатининг тарихий ривожланиши қонуниятлари.
3. Мусиқа тарбиясининг психо-физиологияни ҳусусиятлари.
4. Мусиқа тарбиясининг маъсади ва унинг жамиятдиги маданий иқтиносидий шарт-шароитларга боязиқлиги.
5. Мусиқа тарбиясининг мазмуни.
6. Мусиқа тарбиясининг шакллари, методлари, воситалари. Ёш тавсифи.
7. Мусиқий-тарбиявий жараёнга ҳар томонлама ёндашув ва унинг тузилиши.
8. Мусиқа тарбияси принциплари ҳақида тушунча.
9. Мусиқа тарбиясининг умумпедагогик асослари.
10. Мусиқа тарбиясининг усуслари ва воситалари методини аниқлаш.
11. Мусиқа тарбиясининг методлари.
12. Мусиқа тарбиясининг дунёқарашга оид ва ахлоқий асослари.
13. Мусиқа санъатида ахлоқий ва меҳнат тарбияси.
14. Мусиқа ва жисмоний тарбия.
15. Мусиқа воситасида дунёқараш, ахлоқий, меҳнат, жисмоний тарбиялашни ёш бўйича даврларга бўлиш.
16. Эстетик, бадиий ва мусиқа тарбияси ҳақида тушунча.
17. Мусиқа тарбиясида эстетика категориялари.
18. Эстетик, бадиий, мусиқа тарбиясининг ёшга хос ҳусусиятлари.

19. Эстетик тарбия тизими.
20. Эстетик тарбиянинг методлари, шакллари, воситалари.
21. Мусиқий, бадиий ва эстетик тарбия бўйича адабиётлар шарҳи.

IV БЎЛИМ. МУСИҚА ТАРБИЯСИ ВА ТАЪЛИМИ ТИЗИМИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА БОШҚАРИШ

1. Мусиқа тарбияси ва таълимини бошқариш ҳамда ташкил этишининг умумий асослари.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси. Ўзбекистон Республикасининг „Таълим туғрисида“ги қонуни (1997 йил 23 июль).
3. Мусиқа тарбияси ва таълими тизимининг тузилиши.
4. Методик таъминот муаммолари.
5. Кадрлар тайёрлаш ва уларни жой-жойига қўйиш.
6. Мусиқа тарбияси ва таълими тизимларидағи кадрлар ва уларнинг ижодий имконияти.
7. Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги ва суверенитети шароитида янгича ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ўтипда мусиқа тарбияси ва таълими тизими. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мусиқа мактабларини ривожлантириш ҳақидаги қарори (2008).
8. Лицей, коллеж тишидаги янги ўқув юргуларининг вазифалари. Олий таълимнинг икки босқичлилиги (бакалавриат, магистратура).
9. Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига ўтилиши. Мусиқа таълими ва тарбияси бўйича илмий-тадқиқот ишларининг истиқболлари.
10. Мусиқа тарбияси ва таълимининг давлат стандартларини ишлаб чиқиш муаммолари. Истиқболни белгилаш педагогикаси.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдулла Авлоний. 2 жили / Тұпловчи Б.Қосымов. Т., 2006.
2. Абдулла Авлоний. Туркій гулистон ёхуд ахлоқ / Нашрага тайёрловчы Л.Халилов. Т., 1992.
3. Абдурауф Фитрат. Таңланған асарлар. I-4 ж.лар/ Нашрага тайёрловчы ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев; Масъул мұҳаррір Б.Қосымов. Т., 2000-2006.
4. Абдурахман Джами. Трактат по музыке /Перевод А.Н. Болдырева. Ред. и коммент. В.М.Беляева. Т., 1960.
5. Абдурахмон Жомий. Рисола-йи мусиқий / Нафас Шодмон таржимаси. Т., 1997.
6. Абу Наср Форобий. Рисолалар / Масъул мұҳаррір М.М.Хайруллаев. Т., 1975.
7. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри: Таңланған асарлар / Тузувчи М.Махмудов, масъул мұҳаррір М.Хайруллаев, мұҳаррірлар: Т.Иброҳим, А.Файзулла. Т., 1993.
- 8.Авеста: Избранные гимны. Душанбе, 1990.
- 9.Аждодлар ўғити: Ҳикоялар, ҳикматлар, тамсилар/Тұпловчи ва изоҳлар муаллифи Б.Ахмедов. Т., 1991.
10. Азимова А.Н. Вопросы синтаксиса восточной монодии. Т., 1991.
11. Айбек, Ал. Дейч. Вступительная статья / Навон. Избранные произведения. М., 1948.
12. Акбаров И., Субаева М. Ашула дарсніги. 2-сынф. Т., 1973.
13. Акбаров И. Ҳусаинов Т. Мусиқа: 5-сынф дарсніти. Т., 1976.
14. Акбаров И., Ҳусаинов Т.Ашула алифбеси: 1-сынф дарсніги. Т., 1972.
15. Акбаров И., Ҳусаинов Т.Ашула дарсніги: 3-сынф дарсніги. Т., 1974.
16. Акбаров И.А. Мусиқа лугати. Т., 1997.
17. Акбаров И.А. Юнус Раджаби. М., 1982.
18. Актуальные проблемы вузовской музыкальной педагогики: Сборник трудов. —Вып. 76 /Отв. ред. З.А.Визель. М., 1984.
19. Актуальные проблемы музыкального образования: Сборник статей / Сост. И.А.Котляревский, Ю.А.Полянский. Киев, 1986.
20. Актуальные проблемы музыкального образования: Тематический сборник научных трудов /Кол. авт. под рук. Ю.А.Полянского. Киев, 1990.

21. Актуальные проблемы музыкальной педагогики: Сборник трудов. – Вып. 62 /Отв. ред. В.И.Авратинер, Ф.Г.Арзаманов. М., 1992.
22. Алексеев А.Д. История фортепианного искусства. М., 1988. Ч.1,2.
23. Алексеев А.Д. Методика обучения игре на фортепиано. М., 1978.
24. Алиев А. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Т., 1994.
25. Алишер Навоий. Асарлар. 15 ж.ли. Т., 1963-1968.
26. Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 20 ж.ли. Т., 1987-2003.
27. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар / Тузувчи ва маъсул мухаррир Ҳ.Сулаймонов. Т., 1968.
28. Анаиев Б.Г. Задачи психологии искусства / В кн.: Художественное творчество. Вопросы комплексного подхода / Отв.ред. Б.С.Мейлах. Л., 1982, с.234-245.
29. Антология детской песни. Вып. 1 /Сост.: Л. Жарова, Л. Тихеева. М., 1986.
30. Антология детской песни. Вып. 12 /Сост.: М. Румер, Е. Тиличеева, Н. Шипшина. М., 1962.
31. Антология детской песни. Вып. 2 /Сост.: Е. Николаева, М. Борисова. М., 1987.
32. Антология педагогической мысли Узбекистана. /Сост.: С.Р.Раджабов, К.Х.Хашимов, К.М.Муминходжаев, С.К.Каримов. М., 1986.
33. Апраксина О.А. Методика музыкального воспитания в школе. М., 1983.
34. Аристотель. Собр. Соч.: В 4т. М., 1975. Т.4.
35. Артоболевская А. Первая встреча с музыкой. // Музыкальная жизнь. 1985, №17.
36. Арчакникова Л.Г. Профессия – учитель музыки. М., 1984.
37. Асрларга тенгдоши юшинчлар./Тузувчилар.: Ж.Эшонкулов, Й.Абдурахмонов. Т., 1991.
38. Асафьев Б.В. В письме к Романовской Е.Е. В кн.: Е.Е.Романовская / Сост. М.С.Ковбас. Т., 1957
39. Асафьев Б.В. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. 2-е изд. М., 1973.
40. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. Л., 1971.
41. Асафьев Б.В. О хоровом искусстве. Л., 1980.
42. Ауэр Л. Моя школа игры на скрипки. М., 1933.

- 43.** Аҳмад Яссавий. Хикматлар /Нашр. тайёрловчи И.Хақиқулов. Т., 1991.
- 44.** Аҳмад Юнакий. Ҳибат ул-ҳақоқий. Т., 1968, 1971.
- 45.** Аҳмедов М. Юпус Ражабий. Т., 1980.
- 46.** Бардас В. Психология техники игры на фортепиано. М., 1928.
- 47.** Баренбойм Л.А. Вопросы фортепианной педагогики и исполнительства. М.; Л., 1969.
- 48.** Баренбойм Л.А. Музикальная педагогика и исполнительство. Л., 1974.
- 49.** Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- 50.** Бахритдинова Н.А. Ўзбекистон болалар хор маданияти. Т., 2002.
- 51.** Бегматов С., Мамиров Қ., Мансуров А., Каримова Д., Рузиев И. Мусиқа: 6-синф учун дарслар. Т., 2001.
- 52.** Беляев В.М. Музикальные инструменты Узбекистана // Очерки по истории музыки народов СССР. М., 1962. -- Вып. 1.
- 53.** Беляев В.М. Музикальные инструменты Узбекистана. М., 1933.
- 54.** Биринчи синфда мусиқа дарслари: ўқитувчилар учун ўқув-метод. қўлланма /Муаллиф:Д. Омонуллаев ва б.Т., 1987.
- 55.** Бирмак А.В. О художественной технике пианиста: Опыт психофизиологического анализа и методы работы. М., 1973.
- 56.** Благовещенский И.П. Некоторые вопросы исполнительского искусства. Минск, 1965.
- 57.** Бобур. Бобурнома. Т., 1989.
- 58.** Бойчечак / Ўзбек халиқ ижоди: Болалар фольклори ва меҳнат тароналари / Тўп.: О.Сафаров, К.Очилов. Т., 1984.
- 59.** “Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада яхшилаш бўйича 2009-2014 йилларга мўлжалланган Давлат дастури тўғрисида”ги Президентнинг қарори. Т., 2008.
- 60.** Болалар қўшиғи. Мактабгача ёнцаги болалар учун халиқ адабиёти / Тўпловчи Элбек. Т., 1937.
- 61.** Бошлангич мактабда мусиқа: ўқув қўлланма /Тузувчи Г.С.Гончарова. Т., 1951.
- 62.** Бошлангич синфларда мусиқа маданияти дарслари учун методик қўлланма /Муаллифлар: Г.Шарипова, Д.Каримова, Ш.Рахимов.

Т., 2001.

63. Бухорий (Имом ал-Бухорий). Ал-адаб ал-муфрад (Адаб дурданалари). Т., 1990.
64. Бухорий (Имом ал-Бухорий). Ҳадис (Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ). 1-4 ж.лар. Т., 1997.
65. Ветлугина И.А. Музыкальное развитие ребенка. М., 1968.
66. Виноградов В.С. Музыка советского Востока. М., 1963.
67. Вопросы музыкальной культуры Узбекистана. Сост. и науч. ред. И.Н.Карелова. Т., 1969.
68. Воронин Л.Г. Вопросы теории и методологии исследования высшей нервной деятельности человека. М., 1982.
69. Воспитание музыкального слуха: Сб. статей. М., 1977.
70. Воспитание учащейся молодежи средствами музыкального искусства: Сборник научных трудов. / Отв. ред. Р.Г.Кадыров. Т., 1990.
71. Восприятие музыки./Ред.-сост. В.А.Максимов. М., 1980.
72. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. М., 1967.
73. Выготский Л.С. Психология искусства. М., 1968.
74. Выдающиеся пианисты-педагоги о фортепианном искусстве. М., 1966.
75. Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. М., 1980.
76. Вызго Т.С. Развитие музыкального искусства Узбекистана и его связи с русской музыкой. М., 1970.
77. Галицкая С.П. Теоретические вопросы монодии. Т., 1981.
78. Гарбузов Н.А. Музыкант, исследователь, педагог. М., 1980.
79. Гафурбеков Т.Б. Фольклорные истоки узбекского профессионального музыкального творчества. Т., 1984.
80. Гельмгольц Г. Учение о слуховых ощущениях как физиологическая основа теории музыки. М., 1975.
81. Гёте И.В. Статьи и мысли об искусстве. М., 1936.
82. Глинка М. Записки. М., 1953.
83. Гольденвейзер А.Б. Статьи, материалы, воспоминания. М., 1969.
84. Гофман И. Фортепианская игра: Ответы на вопросы о фортепианной игре. М., 1961.
85. Грубер Р.И. Всеобщая история музыки. М., 1965.
86. Грубер Р.И. История музыкальной культуры. М., 1941. Ч.1.

87. Грум-Гржимайло Т.Н. Об искусстве дирижера. М., 1973.
88. Гудкова Е., Қўлдошев Л., Ҳайитбоев С. Мусиқа: 4-синф дарслиги. Т.: Ўқитувчи, 1975.
89. Гудкова Е., Кензер Е. Ашула дарслиги. 6-7 синф. Т., 1965.
90. Даукеева С.Д. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. Алматы, 2002.
91. Две половины луны: Узбекские Народные песни / Перевод А.Наумова. Т., 1984.
92. Джаббаров А.Х., Соломонова Т.Е. Композиторы и музыканты Узбекистана. Т., 1975.
93. Джумаева Л.Х., Бахретдинова Н.А. Узбекская хоровая литература. Т., 1987.
94. Дидактика средней школы /Под ред. М.Н.Скаткина. М., 1982.
95. Дьяченко Н.Г., Котляровский И.А., Палинский Ю.А. Теоретические основы воспитания и обучения в музыкальных учебных заведениях. Киев, 1987.
96. Егоров А. Теория и практика работы с хором. Л. – М., 1951.
97. Еолин И.Р. Традиционная музыка Арабского Востока. М., 1990.
98. Жабборов А.Х. Ўзбекистон бастакорлари ва мусиқадануслари: Матъумотнома / Махсус муқаррар Р.Юнусов. Т., 2004.
99. Жак-Дельбрюэ Э. Ритм, его воспитительное значение для жизни и для искусства. Спб., ж. «Театр и искусство», 1913.
100. Закриевская С.А. Гармония в творчестве композиторов Узбекистана, Таджикистана и Туркменистана. Т., 1979.
101. Зиё Сайд. Марказий Осиё XX аср бошида: ишдоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустамлакачиллик учун кураш. Т., 2001.
102. Золтани Кодай. Избранные статьи/ Сост. и общ. ред. И.И.Мартынов; перевод и ком. П.Ф.Вейса. М., 1982.
103. Иби Сина. Исцеление. Математика. З. Свод науки о музыке. Каир, 1956 (на араб. яз.) / Перевод А.В.Сагадеева.
104. Иби Сина. Канон врачебной науки. В 5-ти тт. /Пер. М.А.Салье и др. Т., 1981.
105. Иби Сино. Тиб қонунлари. 1-5 к. Т., 1979-1983.
106. Ибрагимов О.А. Фергано-Ташкентские макомы. Т., 2006.
107. Иброҳимов О. Мусиқа: 7-синф учун дарслик. Т., 2007.
108. Иброҳимов О., Иброҳимов Ж. Ботиров Й. Мусиқа: 4-

синф учун дарслер. Т., 2003.

109. Из истории музыкального воспитания: Хрестоматия /Сост. О.А.Апраксина. М., 1990.

110. Избранные произведения мыслителей Ближнего и Среднего востока. М., 1973.

111. Измайлов А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. М., 1991.

112. Иккинчи синифда мусиқа дарслари // Муаллифлар: С.Фаттахова, Д.Омонуллаев ва б. Т., 1987.

113. Ирисов А. Абу Али ибн Сино. Т., 1980.

114. Иса Сиддик. Таърихи фарҳанги Эрон. Техрон. 1342.

115. Исполнительское искусство зарубежных стран. М., 1962-1970.

116. История вокального и хорового исполнительства в Узбекистане. Т., 1991.

117. История музыки Средней Азии и Казахстана: Учеб. Пособие / Ред.-сост. Т.Е.Соломонова. М., 1995.

118. История узбекской советской музыки. В 2-х тт. Т., 1972, 1973.

119. История фортепианного, камерного и ансамблевого исполнительства в Узбекистане: Т., 1989.

120. Йўлдошева С.Х. Ўзбекистон мусиқа тарбияси ва таълиминг ривожланиши. Т., 1985

121. Кабалевский Д.Б. Педагогические размышления. М., 1986.

122. Кабалевский Д.Б. Про трех китов и про многое другое. М., 1972.

123. Кадыров Р.Г. Музикальная педагогика: Учебное пособие. Т., 2009

124. Казыбердов А.Л. Сочинения Абу Насра аль-Фараби в рукописях института Востоковедения АН Руз. Т., 1975.

125. Кайковус. Қобуснома / Форсчадан Мухаммад Ризо Огоҳий таржимаси. Т., 1992.

126. Каримов Н. Усмон Носир. Т., 1993.

127. Каримова З.Г. Навои в музыке. Т., 1988.

128. Кароматов Ф. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Т., 1965.

129. Кароматов Ф.М. Узбекская домбровая музыка. Т., 1962.

130. Кароматов Ф.М. Узбекская музыка // Музикальная энциклопедия / Гл. ред. Ю.В.Келдыш. Т.5. М., 1981, с. 684-693.

131. Қензэр Е., Ёрматов Ш. Мусиқа: 6-синф дарслити. Т.,

1977.

132. Кичик ёшдаги болалар хори билан машрулот үтиазиши уеуллари: Методик тавсиянома /Тузувчилар: Қ.Мирзаев, М.Тұраева. Т., 1990.
133. Композиторы и музыковеды Узбекистана: Справочник. /Авт.-сост. Т.А.Головянц, Е.С.Мейке. Т., 1999.
134. Кондрашин К. Мир дирижера. Л., 1976.
135. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаев М.Ф. История педагогики. М., 1982.
136. Кременштейн Б.Л. Педагогика Нейгауза Г.Г. М., 1984.
137. Кубесов А. Педагогическое наследие аль-Фараби. Алма-Ата., 1989.
138. Лагутин А.И. Основы педагогики музыкальной школы. М., 1985.
139. Лернер И.Я. Проблемное обучение. М., 1974.
140. Либерман Е.Я. Творческая работа пианиста с авторским текстом. М., 1988.
141. Лосев А.Ф., Шестаков В.П. История эстетических категорий. М., 1985.
142. Лист Ф. Шопен. М., 1956.
143. Мазель Л.А., Цуккерман В.А. Анализ музыкальных произведений. М., 1967.
144. Майкапар С.М. Музыкальный слух, его значение, природа, особенности и метод правильного развития. Петроград, 1915.
145. Маккинион Л. Игра наизусть. Л., 1967.
146. Маңғабача ёшдаги болаларнинг тайёргарларлик даражасига инсбатан давлат талаблари: Дастан. Т., 2000.
147. Мансуров А., Каримова Д. Мусиқа: 5-синф учун дарслік. Т., 2001.
148. Мартинсен К. Индивидуальная фортепианная техника. М., 1966.
149. Матёкубов О.Р. Мақомот. Т., 2004.
150. Матикубов О. Фараби об основах музыки Востока. Т., 1986.
151. Маҳмуд Кошварий. Девону Луготит турк. З жили / Таржимон ва нашрға тайёрловчи С.Муталибов. Т., 1960.
152. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар /Тўпловчи, сўз боши ва изоҳлар Б.Косимов. Т., 1999.
153. Медушевский В.В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. М., 1976.

154. Метнер Н.К. Повседневная работа пианиста и композитора. М., 1963.
155. Методика исполнительства и музыкальная педагогика / Сост. А.М.Гекельман. Т., 1990.
156. Мирбабаев А.К. Учебные и научные центры Ближнего и Среднего Востока в древности // Хорезм и Мухаммад аль-Хорезми в мировой истории и культуре. Душанбе, 1983.
157. Морозов В.П. Тайны вокальной речи. М., 1967.
158. Музыка народов Азии и Африки. Вып. 1-5. /Сост. В.С.Виноградов. М., 1969-1987.
159. Музыкальная акустика. /Общ.ред. Н.А. Гарбузов. М., 1954.
160. Музыкальная культура древнего мира /Ред. Р.И. Грубер. Л., 1926.
161. Музыкальная трибуна Азии. М., 1975.
162. Музыкальная фольклористика в Узбекистане /Под ред. В.М. Беллева. Т., 1963.
163. Музыкальная энциклопедия. В 6 тт. / Гл. ред. Ю.В. Келдыш М., 1973-1982.
164. Музыкальная эстетика стран Востока /Под общ. ред. В.П. Шестакова. М., 1967.
165. Музыкальное воспитание в Венгрии /Сост. и общ. ред. Л.А. Баренбойм. М., 1983.
166. Музыкальное воспитание в современном мире. ИСМЕ. М., 1973.
167. Музыкальное воспитание в школе /Сост. О.А. Апраксина. Вып. 1-17, 1961-1986.
168. Музыкальное восприятие школьников / Белобородова В.К., Ригина Г.С., Алиев Ю.Б. М., 1975.
169. Музыкальный энциклопедический словарь. М., 1990.
170. Мулла Бекжон, Мұхаммад Юсуф Девонзода. Хоразм мусиқий тарихчиси /Бадий мұҳаррір ва нашрға тайёрловчи Б.Матеқубов. Т., 1998.
171. Мунавварқори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. Т., 2003.
172. Мусиқа ижодиёти масалалари. I. /Тузувчи мұҳаррірлар: О.А.Иброҳимов, Ҳ. Ф. Раҳимов. Т., 1997.
173. Мусиқа оғупида ўтган ҳаёт / Тўпловчи ва нашрға тайёрловчи Ҳ. Акбаров. Т., 2009.

174. Мусиқавий педагогика. Музыкальная педагогика: Ўкув дастур / Тузувчи Р.Ф.Қодиров. Т., 1995.
175. Мусиқа психологияси: Ўкув қўлланма / Тузувчи-муаллиф Р.Ф.Қодиров. Т., 2005.
176. Муцмажер В.И. Совершенствование музыкальной памяти в процессе обучения игре на фортепиано: Учебное пособие. М., 1984.
177. Муҳамедова Б. Авлоний ва мусиқа санъати // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2003, №1 (21), 151-157-б.
178. Муҳамедова Б. Фулом Зафарийнинг фволигитида ўзбек классик мусиқаси масалалари // Шамилақом ағъзалилари ва замонавийлик. Т., 2005, 12-18-б.
179. Назарікінський Е.В. О психологии музыкального восприятия. М., 1972.
180. Назаров А.Ф. Форобий ва Иби Сино Мусиқий ритмика хусусида (Мумтоз ийқөнъ назарияси). Т., 1995.
181. Назаров И.Т. Основы музыкально-исполнительской техники и метод ее совершенствования. Л., 1969.
182. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры. М., 1992.
183. Нурматов Ҳ., Норхўжаев И. Мусиқа алифбоси: 1-синиф дарслиги. Т., 1998.
184. Нурматов Ҳ., Норхўжаев И., Миррахимов А. Мусиқа: 2-синиф дарслиги. Т., 2000.
185. Нурматов Ҳ., Норхўжаев И., Миррахимов А. Мусиқа: 3-синиф учун дарслиги. Т., 2001.
186. Омонуллаев Д., Ёрматов Ш., Бурхонов П. Мусиқа: 7-синиф дарслиги. Т., 1978.
187. Омонуллаев Д., Иброҳимов О, Ёрматов Ш. Мусиқа: 8-синиф дарслиги. Т., 1995.
188. Омонуллаева Д. Топишмок-айтишув. Т., 1993.
189. Омонуллаева Д., Мўмин П. Алифбо қўшиқлари: 1-синиф ўқувчилари учун қўлланма. Т., 2000.
190. Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана /Под ред. М.С.Ковбаса. Т., 1968.
191. Оҳангда ҳаёт нафаси: Методик қўлланма /Муаллифлар: Қ.Мамиров, Ў.Рахимов, И. Рўзиев. Т., 1998.
192. Педагогика. Т., 1996.
193. Педагогика /Под ред. Ю.К. Бабанского. М., 1983.
194. Педагогика тарихидан хрестоматия / Тузувчи-муаллиф О. Ҳасанбоева. Т., 1992.

- 195.** Педагогика: Программа для музыкальных вузов /Сост. В.И. Авратинер. М., 1977.
- 196.** Пеккер Я.Б. Виктор Александрович Успенский. Т., 1959.
- 197.** Пеккер Я.Б. Узбекская опера. М., 1984.
- 198.** Перельман Н. В классе рояля. М., 1976.
- 199.** Петрушин В.И. Музыкальная психология. М., 1997.
- 200.** Пещерова Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень САГУ. Т., 1925. № 11. 1999. Пещерова Е.М. Праздник тюльпана (лола) в сел. Исфара Кокандского уезда / / В честь В.В. Бартольда. Т., 1927.
- 201.** Проблемы музыкального мышления: Сб. статей. Л., 1974.
- 202.** Проблемы музыкального образования и воспитания: Сборник научных трудов. М., 1984.
- 203.** Прокофьев Г.И. Формирование музыканта-исполнителя. М., 1956.
- 204.** Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусства Узбекистана. М., 1965.
- 205.** Пути развития узбекской музыки /Под ред. С.Л.Гинзбурга. М. – Л., 1946.
- 206.** Ражабийхонлик. Т., 2007.
- 207.** Ражабов И.Р. Мақомлар / Нашрга тайёрлоғачи О.Иброҳимов. Т., 2006.
- 208.** Ражабов И.Р. Мақомлар масаласига доир. Т., 1963.
- 209.** Рожников В.Г. Резервы музыкальной педагогики. М., 1980.
- 210.** Рахимов С.Р. Психолого-педагогические взгляды Абу Али Ибн Сины. Т., 1979.
- 211.** Ринкевичюс З.А. Воспринимают ли дети полифонию? Л., 1979.
- 212.** Рождественский Г. Мысли о музыке. М., 1976.
- 213.** Роллан Р. Музыканты наших дней. М., 1938.
- 214.** Романовская Е.Е., Акбаров И.А. Нота заводи. Т., 1938.
- 215.** Романовская Е.Е. Статьи и доклады. Запись музыкального фольклора /Сост. М.С. Ковбас. Т., 1957.
- 216.** Савшинский С.И. Пианист и его работа. Л., 1961.
- 217.** Савшинский С.И. Режим и гигиена работы пианиста. Л., 1963.
- 218.** Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). М., 1985.
- 219.** Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке. Дервиш Али (XVII в.). Т., 1946.

220. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. М., 1961.
221. Система музыкального воспитания Карла Орфа /Под ред. Л.А.Баренбайма. М., 1970.
222. Собрание восточных рукописей АИ Узбекистана. /Под ред. А.А. Семенова. Т., 1952.
223. Соипова Д.Ю. Мусиқа ўқитиш назарияси ва методикаси. Т., 2009.
224. Соипова Д.Ю. Мусиқий ва мусиқий-назарий билимларни ўзлаштириш жараёнини такомиллаштириш. Т., 2005.
225. Соколова О.П. Двухголосное пение в юношеском хоре. М., 1987.
226. Струве Г.А. Школьный хор. М., 1981.
227. Сухомлинский В.А. О воспитании. М., 1982.
228. Таракасов Г.С. Педагогика в системе музыкального образования: Учебное пособие по курсу «Педагогика». М., 1986.
229. “Таълим тўғрисида”ги қонуни; Кадрлар тайёрланган мислий дастури. / Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг асоси. Т. 1998.
230. Теплов Б.М. Избранные труды в 2-х т. М., 1985.
231. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. М., 1947.
232. Тилашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья. Т., 1989.
233. Тюлин Ю.Н. Учение о гармонии. М., 1966.
234. Умумий психология: Дарслик / А.В.Петровский ва бошк. Т., 1992.
235. Успенский В.А. Статьи, воспоминания, письма. / Сост. И.А. Акбаров. Т., 1980.
236. “Училичи минг йилликнинг боласи”: Даструр. Т., 2000.
237. Фейгин М. Воспитание и совершенствование музыканта-педагога. М., 1973.
238. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи /Нашрига тайёрловчи К.Ҳасан, шарҳловчи А.Рустам, мухаррир А.Самад. Т., 1993.
239. Фурқат. Танланган асарлар. I, II т. Т., 1959.
240. Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби. М., 1982.
241. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Т., 1971.
242. Хайруллаев М.М. Фараби, Эпоха и учение. Т., 1975.

- 240.** Хинцемит П. Мир композитора //Советская музыка. М., 1963, № 5.
- 241.** Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. 1, 2 кн. М., 1980,1981.
- 242.** Хрестоматия по методике музыкального воспитания / Сост. О.А.Апраксина. М., 1987.
- 243.** Хрестоматия: для начальных классов школ Узбекистана /Авторы-сост.: С.Костанян, Г. Халиков, Т. Савельева. Т., 1988.
- 244.** Хўжасва М.Х. Умумталим мактабларида мусиқа ўқитиш методикаси. Т., 2007.
- 245.** Цуккерман В.А. Анализ музыкальных произведений. М., 1980.
- 246.** Цыпкин Г.М. Обучение игре на фортепиано. М., 1984.
- 247.** Чайковский П.И., Танеев С.И. Письма. М., 1951.
- 248.** Шамахмудова Б.В. Хор лугати. Т., 2009.
- 249.** Шарафуддинов А. Алишер Навои. Т., 1948.
- 250.** Шуман Р. О музыке и музыкантах. Сб. статей. М., 1973.
- 251.** Юзбашан Ю.А., Вейс П.Ф. Развитие музыкального мышления младших школьников. Е., 1983.
- 252.** Юнусов Р. Фахридин Содиков. Т., 2005.
- 253.** Юнусов Р.Ю. Макомы и мугамы. Т., 1992.
- 254.** Юнусов Р.Ю. Ўзбек халқ мусиқа ижоди. Т., 2000.
- 255.** Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутатғу билиг. Т., 1971; 1990.
- 256.** Ямпольский А.И. О методе работы с учениками. М., 1969.
- 257.** Янов-Яновская Н.С. «Б.Б.Надеждин» // Вопросы музыкальной культуры Узбекистана / Сост. и науч. ред. И.Н. Карелова. Т., 1969.
- 258.** Янов-Яновская Н.С. Мугаль Бурханов: время, жизнь, творчество. Т., 1999.
- 259.** Янов-Яновская Н.С. Узбекская музыка и XX век: работы разных лет. Т., 2007.
- 260.** Янов-Яновская Н.С., Янов-Яновский Ф.М. Памяти наших учителей. Т., 2010.
- 261.** O‘zbekiston tarixi solnomasi /Tuzuvchi mualliflar: Q.Rajabov, F.Hasanov; Mas’ul muharrir A.S.Sagdullayev. Т., 2007.
- 262.** O‘zbek xalq maqollari /Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov; Mas’ul muharrir Sh.Turdimatov. Т., 2005.
- 263.** Ўзбек адабиёти. 5 томлик/В.Зоҳидов таҳрир остида. Т., 1959-1968.
- 264.** Ўзбек мусиқаси тарихи /Тузувчи Т.Е.Соломонова;

Таржиманинг махсус муҳаррири Т.Фафурбеков; Таржимонлар: С.Нишонова, Х.Фафурбекова. Т., 1981.

265. Ўзбек педагогикаси антологияси. 2 ж.ли / Тузувчи-муаллифлар: К.Хошимов, С.Очил. Т., 1995, 1999.

266. Ўзбек фольклори . Пединститутлар учун хрестоматия /Тузувчи Ҳоди Зариф. Т., 1939.

267. Ўзбек халқ мусиқаси. 9 ж.ли /Тўпловчи ва нотага оловчи Ю.Ражабий (1-5-ж.), М.Юсупов (6, 7, 9-ж.), О.Ҳалимов (8-ж.). Т., 1955-1962.

268. Ўзбек халқ қўшиқлари. I, II-китоб /Тузувчилар; Е.Е.Романовская, И.А.Акбаров. Т., 1939.

269. Ўзбекистон – Ватаним маним /Тўпловчи ва мус. муҳарр. Ҳ.Раҳимов. Т., 1996.

270. Ўзбекистон – Ватаним маним. 2-китоб /Тўпловчи ва мус. муҳарр. Ҳ.Раҳимов. Т., 1997.

271. Ўзбекистон – Ватаним маним. 3-китоб /Тўпловчи ва мус. муҳарр. Н.Норхўжаев. Т., 1999.

272. Ўзбекистон – Ватаним маним. 4-китоб: Ўқув қўлланма /Муаллиф ва тўпловчи. Н.Норхўжаев. Т., 2000.

273. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 ж.ли. Т., 2000-2006.

274. Ўрта (V-VII) синфларда мусиқа маданийти дарслари учун методик қўлланма /Муаллифлар: Г.Шарипова, Ф.Нажметдинов. Т., 2001.

275. Қадимий ҳикматлар /Тузувчи Н.Раҳмонов, махсус муҳаррир А.Қаюмов. Т., 1987.

276. Қаюмов Л. Ҳамза. Т., 1983.

277. Қобуснома. Т., 1988.

278. Қодиров Р. Туркӣ халқларда болалар фольклор қўшиқларни кўп овозда куйлаш /Туркӣ халқлар V Миллатлараро конгреси материаллари. Анкара, 1997.

279. Қодиров Р.Ф. Бошланғич мактабда кўповозли куйлаш: Многоголосное пение в начальной школе: Ўқув қўлланма. Т., 1997.

280. Қозиев Н.И. Хор дирижёрлиги хрестоматияси. I, II-қисм. Т., 1976.

281. Қосимов Б. Маслакдошлар. Беҳбудий. Ажзий. Фитрат. Т., 1994.

282. Қосимов Б. Миллий уйғониши. Т., 2002.

283. Қушиқлар хрестоматияси I, III-китоб. /Муаллифлар: Ж.С.Садиров, Н.А.Абдураширова, Н.Б.Қаҳҳоров. Т., 1996.

284. Қушиқлар хрестоматияси. 1-китоб /Тузувчи-муаллифлар:

- М.Жалилов, Ж.Садиров. Т., 1995.
285. Кўлдошев Л. Мактабда хор тўтараги. Т., 1975.
286. G‘ulom Zafariy. O‘zbek musiqasi to‘g‘risida // Alanga. 1930, № 1, 41-43-b.
287. Фози Олим Юнусов. Алла тўғрисида бир неча сўз. // Маориф ва ўқитувчи. 1926, 4-сон.
288. Фозиев Э. Умумий психология: Дарслик. I, II-китоб. Т., 2002.
289. Фозиев Э. Психология (Ёш даврлари психологияси): Ўқув қўлланма. Т., 1994.
290. Фофурбеков Т. XX аср ўзбек мусиқаси ва Ю.Ражабий. Мусиқа ижодиёти масалалари. Т., 1997.
291. Ҳамза архиви каталоги. 2ж.ли. Т., 1990-91.
292. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Асарлар. 2 томлик / Ю.Султонов таҳрир остида. Т., 1960.
293. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 5 ж.ли. Т., 1888-89.
294. Ҳайитбоев С., Ҳусаннов Т. Ашула дарслиги. 5-6 синф. Т., 1964.
295. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. II-qism: Darslik. Т., 2005.
296. Ҳомидий Ҳ. Авесто файzlари. Т., 2001.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ	
Мусиқа педагогикасининг умумий асослари	
Мусиқа таълими педагогикаси.....	5
Умуми педагогик атама ва тушунчалар.....	15
Мусиқа педагогикаси (ўқув фани асосий бўлимларининг қисқача шарҳи)	17
II БОБ	
Мусиқа тарбиясида болалар қўшиқлари	
Алла	35
Халқ болалар қўшиқлари	43
Ўзбекистон композиторларининг болалар учун қўшиқлари.....	51
Болалар қўшиқлари нота адабиётларининг каталоги.....	65
III БОБ	
Мусиқа педагогикаси тарихидан	
Мусиқа педагогикаси ривожининг тарихий босқичлари ва маданий асослари (тузилиш режаси).....	71
Форобий.....	76
Иби Сино.....	78
Кайковус.....	81
Абдурахмон Жомий.....	85
Алишер Навоий	86
Фурқат	95
Абдулла Авлоний.....	98
Фиграт.....	100
Ҳамза.....	105
Гулом Зафарий.....	108
В.А.Успенский.....	121
Юнус Ражабий.....	127
Б.Б.Надеждин.....	131
Илёс Акбаров.....	136
Шермат Ёрматов.....	140
Хулюса.....	145
Илова (Семинарлар учун саволлар).....	146
Адабиётлар	150

Мусиқа

Маст ўлур ҳар ким эшиитса, шавқ ила овозинги,
Ўйнамоқ айлар тақозо, тингласа жон созинги.
Мавжи овозинг асир айлар қулубу жонлари,
Сомеъ айларсан садо қиласанг агар инсонлари.
Чашми руҳонинг неча минг жонлари жазб айлагай,
Мурда диллар жунбушингдан тўтиё касб айлагай.
Элни элтар завқ дийдоринг таманно айласа,
Ким мусаххар ўлмагай васлинг томошо айласа.
Кайфланмазму сенингдек дилкуши мастроидан,
Қайси жон айрилмоқ истар сан каби жононадан,
Сўйлаган кимдур даҳонингдан азал асрорини,
Нагманг очгай элни афкорин, тузар жон торини.
Ларза тушибай жисми инсона тараниум айласанг,
Қалблар ларзига тушибай сан тақалум айласанг.
Сувратинг кўргандада, эй жонпарвари зебо мақом,
Оташи ишқинг-ла ҳар жон суврати бўлгай гулом.
Куйла, сўйла шеърими, эй руҳпарвар, бемалол,
Бир садо қул, бир нидо қул, кўрсат оҳанги жамол.
Коинота чиқ уйингдан, айлагил бир илтифот,
Шаклинги кўргандада, сендан руҳ касб айлар ҳаёт.
Нагмасозингдур мадори жисм, қудсий сўзларинг,
Руҳбахшодур садо қилгандада, Ҳижрон, кўзларинг.

Абдулла Авлоний

Сўз – қуш, соз – қанот.
Ўзбек ҳалқ мақоли
Кимки қуръонни тажвид бирлан
үқимаса, биздан эрмас!

Раҳнамодур Хожа Аҳмад
Гулистони маърифат,
Сўзлар сўзи ҳақиқат,
Очар кўнгил мулкини.

Аҳмад Ясавий

Соз билан сухбатни ёлғон
деманглар, Одам Ато бунёд
бўлганда бордир.

Махтумқули

Куй – бу тилсиз фалсафа,
халқ қалбининг ифодасидир.

Шукрулло

Шашмақом ўзбек ва тожик
халқларининг мусиқий
қомусидир.

Исҳоқ Ражабов

Мусиқа халқ талаби ва
эҳтиёжидир.

Людвиг ван Бетховен

Мусиқачи даҳоси бутун
коинотни ўз санъатига забт
этади, у ҳаттоқи сукунатни
янгратади.

Жан Жак Руссо

Мусиқани ақл – идрок тушуниб
еттунимизча у бизнинг хис –
туйгуларимизни забт этади.

Ромен Ролан

Мусиқа якка ҳукмронлик қиласи
ва барча бошқа нарсалар ҳақида
унутишга мажбур қиласи.

Вольфганг Амадей Моцарт

Бир вақтнинг ўзида ҳам
композитор, ҳам ижрочи бўлиш
ҳақиқий баҳтдир.

Фридрик Шопен

Хожа Юсуф Бурҳон... Мусиқий илмини ҳам яхши билур эрди ва факир мусиқий фанида
анинг шогирдиман. Кўпроқ ўз шеърига мусиқий боғлар эрди.

Эй фарзанд, агар ҳофиз бўлсанг, хушфеъл, қувноқ бўл, ҳамиша пок, хушрўй ва хуш
забон бўлғил ва ўз ишингга машғул бўлғил, ярамас хулк, қўпол баҳара бўлмагил.

Ҳожихон (Болтаев), сен бир “Сувора” куйлагил, токи мен йиғлаб – йиғлаб тинглай.
Ваҳ – ваҳ, сенинг шавқангез хонишларингни кўз ёш оқизмай тинглаган бани одам
топилармикин?

Ҳалимахоним, Назира Аҳмедова каби санъаткорлар тутган йўлни қайтариш ўринлидир.

Санъатни булоқ сувидек пок сақланг... Енгил – елпи қўшиқ куйламанг,
бундай хонишлар хонандани бебурд қиласи.

Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов

Мутал Бурҳонов

Ғанижон Тошматов

Мусиқа нағмалари барча нағмалар
ичида Оллоҳ Таоло сир асроридан
бир сир – синоатдир.

Тасаввуф таълимотидан

Ўқув қут беради, билим – шараф – шон,
Шу икков туфайли улуғдир инсон.

Юсуф Ҳос Ҳожиб

Бул саҳифа танада руҳу, қон эрур,
Унга ҳамроҳ хуш наво пинҳон эрур,
Десаларки, жонга ҳамроҳдир бу куй,
Дема ҳамроҳ, балки айнан жон эрур.

Кавқабий Бухорий

Одамда нафосат туйгусини вояга етказмай
туриб, асил инсон етиштириш мумкин эмас.
Рабиндронат Тагор

Бошини фидо қиласи ато бошиқа,
Жисмни қил садқа ано қошиға.
Тун – кунингга айлагали нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

*

Илм Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмиским шим ўлди, амал айлагил.

*

Билмаганни сўраб ўрганган олим,
Орланиб сўрамаган ўзига золим.

*

Оз – оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра – қатра йиғшилаб дарё бўлур.

*

Ки ҳар ишники қиласи одамизод,
Тафаккур бирла билди одамизод.

Мусиқа тушунчасидан фикримизда биринчи тасаввур этиладиган нарса оҳангидир.

Форобий

Илмали, ақлли одамларга яхшилик қилиб, сўзларини тингла.
Илмларни, ҳунарларни ўрганиб, амалга ошири.

Маҳмуд Қошғарий

Педагогика... Дидактика – “Ҳаммани ҳар нарсага ўқитишнинг оммавий санъати”...
Мактаб – “инсонийлик устахонаси”.

Ян Амос Коменский

Маънони суратдан эмас, сийратдан олиниши машҳур бир мезондир.

Абдулла Қодирий

*Ҳақ йўлинга ким сенга бир ҳарф
үқитди ранж ила,
Айламак осон эмас ҳаққин адо минг
ранж ила.*
*

*Айлар ишинга чу бўлур дастрас,
Вақтидин ўткарма ани бир нафас.*
*

*Жаҳон плмики букун менга ёд эрур,
Анга борча жаҳл ақли устод эрур.*
*

*Табиатга ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди одат табиат бўлур.

Йигитликда йигитликнинг мағзани,
Қарилек чори харжқилғил ана.
АЛИШЕР НАВОИЙ*

Мен Ҳожи (Абдулазиз Расулов) аканинг ҳар қадамда бизга кўз – қулоқ бўлиб юрганини ва авайлаб тарбиялётганини пайқардим, қойил қолардим ва ўзим ҳам шундай бўлишим кераклигини дилимдан ўтказардим.

Устозим Абдусоат Ваҳобов дуторда “Гиря” ва “Истамбул” куйларини чалганда, ҳар қандай даврани сеҳрлаб қўярдилар.

Левича ҳофизнинг ўзи бир олам. Унақа овоз ва шунга мос санъат билан айтадиган мақомчи ҳозир ийӯк.

Мулла Тўйчи оташнафас ҳофиз эди. У ашула бошлиганда дилларни симобдек эритиб ёборади.

Юсуфжон қизиқ Шакаржонов

Ботир Зокиров ўзбек эстрадасининг асосчиси эди. Унинг нозик дид билан яратилган ҳар бир қўшиғи, сеҳрли, жозибали овози ҳалқимизнинг қалбига абадий муҳрланган.

Юнус Тўраев

Агар товуш назм ва мутаносиблиқ билан безалган бўлса, у янада кучлироқ таъсир қиласи.

Ибн Сино

Билик била саодат йўли,
Билик била саодат йўлени изла.

Аҳмад Ютнакий

Фақат мусиқагина замонларга ҳос ёлғон ақидаларни енгиг үтиб, мудом келажак сари интилади.

Чингиз Айтматов

Эстетик тарбиянинг яхлит тизимида мусиқанинг улуши бекиёсdir.

Лев Толстой

Сўз тугаган жода мусиқа бошланади.
Пётр Ильич Чайковский

Ҳар қандай санъат мусиқа бўлишга интилади.

Уолтер Пейтер

Муболагасиз санъат мавжуд эмас.
Поль Гоген

Нимаки гўзал экан, у аҳлоқийдир.
Густав Флобер

Доимий меҳнат санъатнинг ҳам, ҳаётнинг ҳам қонунидир.
Оноре де Бальзак

Ҳақиқий артистга қарилек ҳалақит қилмагунча ўз маҳоратини ошираверади.

Бернард Шоу

Мусиқада катта имконият бор: у ҳеч нарса ҳақида эсламасдан, ҳаммасини айтиши мумкин.

Илья Эренбург

Юнус Ражабий

Ориф Қосимов

Турғун Алиматов

Үста күрмаган шогирд ҳар мақомга йўргалар.

Ўзбек халқ мақоли

Санъатга ҳам, на оқилликка ҳам уларни ўрганимасдан эришиш мумкин эмас.

Демокрит

Давлатнинг куч-кӯдрати унда қандай мусиқа янграётганлигига тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Афлотун

Санъат табиат уddyалай олмаган нарсани қисман охирига етказади, қисман унга тақлид қиласди.

Арасту

"Маҳбуб ул-кулуб" китобидан

Мутриби тараф афзо, муганийи гамзудо – икаласига дарду ҳол аҳли жсон қўяулар фидо.

Ўлки кўргузгай мулойим тарону нажам, агар эшигтгувчинг ҳаёти нақди анга фидо бўлса не гам. Кўнгул қуввати хуинавоздин, руҳ қути овоздин. Хуихон муганийидин дард аҳлиниг ўти тездор, агар малоҳати бўлса, ҳол аҳлига русто-хездур. Ҳар муганийики дардмандонароқ, нағма чекар, анинг заҳмаси заҳмлиқ юракка корграроқ тегар. Оташин юзлук муганийики, ҳалқибин мулойим суруд чиқоргай, ҳол аҳлиниг куйган бағридин дуд чиқоргай. Мулойим мутрибки, табъ ва фаҳм анга ёр бўлгай, одамий кўнгли тошибин бўлса анга зор бўлгай, хусусанки, ҳам айтгай ва ҳам чолгай, кўнгул мулкига не қўзголонларки солгай.

Алишер Навоий

Гар санъатга раво кўрсанг ёланни,
Ундан олмас чироғинг нур њеч они.

Абдураҳмон Жомий

Мусиқа - заковат ва фалсафадан юксакроқ вахидидир.

Людвиг Ван Бетховен

Мусиқа - чинакамига умуминсоний тил.

Карл Мария фон Вебер

Мусиқа эзгулик, гўззалик, одамийликка эришитирувчи энг мўжизизакор, энг нозик восита ҳисобланади.

Василий Сухомлинский

